

Є.А. Карпіловська

Л.П. Кислюк

Н.Ф. Клименко

СИСТЕМА ТА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ФУНКЦІОНАЛЬНО- СТИЛЬОВОМУ ВИМІРІ

Інститут української
мови НАН України

2024

Національна академія наук України

Інститут української мови

Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко

**СИСТЕМА ТА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
У ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВОМУ ВИМІРІ**

Київ 2024

УДК 811.161.2'373'37

К-26

*До друку рекомендувала Вчена рада
Інституту української мови НАН України (протокол № 1 від 30 січня 2024 року)*

Рецензенти:

Гірняк Світлана Петрівна, доктор філологічних наук, професор
(Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)

Гнатюк Лідія Павлівна, доктор філологічних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Коць Тетяна Анатоліївна, доктор філологічних наук
(Інститут української мови НАН України)

Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф. Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська; підготувала. електрон. оригінал-макет Ю. О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 351 с. [Електронне видання]

ISBN 978-617-14-0208-9 (електронне видання)

Пропонована праця становить продовження попередніх досліджень авторів, опублікованих у монографіях «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (2008) та «Вплив суспільних змін на розвиток української мови» (2017). За об'єкт аналізу слугують когнітивні та комунікативні чинники формування функціонально-стильових угруповань мовних одиниць (ідіомів), що засвідчують тенденції формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації системи та структури української мови на початку ХХІ ст. Специфіку вияву цих тенденцій проаналізовано на матеріалі різних лексико-граматичних та лексико-словотвірних категорій, тематичних груп і парадигм слів загального та професійного лексикону, у взаємодії узусу й ідіолектів та соціолектів, динаміці лексичної і словотвірної норми мови.

Для науковців, викладачів, студентів, учителів, видавничих працівників і медійників, для всіх небайдужих до проблем розвитку української мови.

The proposed work is a continuation of the authors' previous researches published in the monographs "Dynamic processes in the odern Ukrainian lexicon" (2008) and "The impact of social changes on the development of the Ukrainian language" (2017). The object of analysis is the cognitive and communicative factors of the formation of functional and stylistic groupings of linguistic units (idioms), which testify to the trends of formal-semantic stratification and functional-stylistic differentiation of the system and structure of the Ukrainian language at the beginning of the 21st century. The specificity of the manifestation of these tendencies is analyzed on the material of various lexical-grammatical and lexical-word-forming categories, thematic groups and paradigms of words of the general and professional lexicon, in the interaction of usus and idiolects, sociolects, in the dynamics of the lexical and word-forming norms of the language.

For researchers, lectures, students, teachers, publishing and media workers, for everyone interested in the problems of the development of the Ukrainian language

© Інститут української мови НАН України, 2024

З М І С Т

Аспекти вивчення динаміки української мови кінця XX – початку XXI ст.: концепція та стратегія реалізації дослідницького проєкту.....	5
Розділ I. Тенденції формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації українського лексикону на початку XXI ст.	10
I.1. Формально-семантична стратифікація та функціонально-стильова диференціація українського лексикону на початку XXI ст. у слов'янських паралелях.....	10
I.2. Прояви варіювання лексики в сучасному українському загальному та фаховому лексиконі.....	29
I.3. Когнітивний і функціональний потенціал мовознавчих термінів-корелатів.....	46
I.4. Розвиток семантики словотвірних моделей у функціонально-стильовому вимірі: норма і девіація.....	56
I.5. Системно-структурні та комунікаційні фільтри новотворів.....	84
I.6. Ресурси розширення когнітивного простору сучасної української мови.....	99
I.7. Прихована граматики українського словотворення: чинники формування словотвірних криптокласів.....	110
I.8. Універбація як спосіб функціонально-стильової диференціації лексики.....	116
I.9. Комунікативно-прагматичний потенціал непрямих номінацій.....	127
I.10. Роль okazіоналізмів у посиленні когнітивної і комунікативної потужності мови.....	135
I.11. Системно-структурний підхід до вивчення функціонально-стильової диференціації української мови.....	148
Література.....	169

Розділ II. Узуальне та okazіональне словотворення в різностильовій мовній практиці.....	186
II.1 Трактвання поняття «okazіональне слово» в сучасній українській та загалом слов'янській лінгвістиці.....	186
II.2. Okazіональне слово у словнику.....	192
II.3. Взаємодія узуального й okazіонального в термінології.....	212
II.4. Узуальні й okazіональні одиниці в текстах ЗМІ.....	236
II.5. Узуальне й okazіональне в художній літературі. Різновагість okazіональної моделі для мовосвіту автора та спільноти.....	262
II.6. Okazіональне словотворення у сучасній українській комунікації.....	279
Література.....	292

Розділ III. Взаємодія питомих і запозичених ресурсів у сучасному українському загальному та професійному лексиконі.....	310
III.1. Запозичення як провідники семантичної інтерференції в терміносистемах: український досвід на тлі контактів з іншими мовами.....	310
III.2. Словотворення в українському науковому стилі початку XXI ст.	329
Література.....	347

Роль функціонально-стильової диференціації лексикону в зростанні когнітивної та комунікативної потужності української мови початку XXI ст.: завдання лексикографічного моделювання мовної динаміки.....	350
--	------------

**Аспекти вивчення динаміки української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст.:
концепція та стратегія реалізації дослідницького проєкту**

Ця праця є продовженням проєкту вивчення змін у системі та структурі української мови незалежної України, розпочатого 2001 р. Наш задум передбачав, принаймні, три етапи своєї реалізації. На першому треба було виявити такі процеси в лексиконі й граматичному ладі, у концептосфері й системі норм української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст., які спричинювали зміни в їхньому складі та спектрі функціонування, приводили до кількісних і якісних змін у структурі мовної системи. Підсумком досліджень першого етапу реалізації нашого проєкту стала монографія Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської і Л. П. Кислюк «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» з доданим до неї індексом з понад 4 тисячами нових слів (Київ, 2008). У цьому дослідженні встановлено категорії номінативних одиниць, семантика, форма і спектр функціонування яких у мовній практиці, і колективній, і індивідуальній (окремих письменників, публіцистів, журналістів, видань), зазнали істотних змін і які стали активним ресурсом для формування нових категорій слів, а отже, спричинили зміни не лише в складі, а й у структурі, внутрішній організації системи сучасної української мови. Окрему увагу в цій праці приділено ролі в оновленні сучасного українського лексикону двох провідних способів його поповнення: словотворення та запозичування з інших мов. Важливою методологічною засадою досліджених динамічних процесів став їхній аналіз у межах визначальних, різноспрямованих, але взаємоналаштованих тенденцій розвитку сучасних слов'янських мов, у тім числі й української мови: 1) націоналізації (етнізації, автохтонізації) – інтернаціоналізації (глобалізації); 2) демократизації (колоквіалізації, орозмовлення) – інтелектуалізації (елітизації, окнижнення) і 3) генералізації (універсалізації) – конкретизації (деталізації, специфікації). Унаслідок здійсненого дослідження було не лише сформовано нове показове фактографічне підґрунтя у вигляді Комп'ютерного фонду інновацій у сучасній

українській мові з параметризованою базою даних і корпусом діагностичних контекстів з різних функціональних стилів і сфер уживання української мови, а й випрацьовано спеціальний концептуальний і методико-процедурний апарат для аналізу, опису та інтерпретації нових мовних фактів.

Практичним втіленням здобутків першого етапу реалізації нашого дослідницького проєкту став новий для української лексикографії тип неологічного словника – ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (Київ, 2013; автори – Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пузирєва, Ю. В. Романюк; за ред. Є. А. Карпіловської). Для реєстру цього словника було відібрано 82 слова та афікси (префікси чи суфікси), що виявили активну здатність до формування нових категорій слів: лексико-словотвірних або тематичних гнізд, словотвірних парадигм або рядів, гіперогіпонімічних угруповань, а також синонімічних пар чи рядів, антонімічних пар або тріад з мезонімами, омопар та оморядів. Запропонований у словнику формат опису інновацій унааявнював їхній функціональний потенціал, потрактований авторами як сумарний показник парадигматичних, синтагматичних і епідигматичних (дериваційних) відношень реєстрової одиниці з іншими мовними одиницями – словами, номінативними словосполученнями або афіксами в складі слова в тексті та системі мови. Такий формат слугував не лише наочним способом узагальнення зібраних відомостей про інновації різних типів – новотвори, новозапозичення, неосемантизми та неографізми, а й зручним інструментом для відстежування їхньої дальшої долі в українській мові, для збирання й узагальнювання нових відомостей про них.

Логічним продовженням вивчення динаміки української мови на другому етапі реалізації проєкту стало дослідження впливу суспільних змін – соціодинаміки – на систему та структуру мови – лінгводинаміку як власне мовні зміни. Важливою особливістю цього етапу виконання проєкту стало розширення меж дослідницького поля, а саме: залучення до об'єктів вивчення динаміки поруч з лексиконом граматичного ладу сучасної української мови,

насамперед системи її словозміни, або формотворення. Реалізацію цього підходу до вивчення лінгводинаміки забезпечив створений у нашому колективі та виданий 2011 р. «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (Київ, 2011; автори – В. І. Критська, Т. І. Недозим, Л. В. Орлова, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк; за ред. Н. Ф. Клименко). Нині на лінгвістичному порталі лабораторії комп'ютерної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка mova.info у відкритому доступі функціонує як комп'ютерна лексикографічна система електронна версія цього словника, яку його автори створили разом з Н. П. Дарчук і В. М. Сорокіним. У досить показовому реєстрі цього словника (його обсяг – близько 140 тис. слів) враховано чимало нових слів, як із загального, так і з професійного українського лексикону, подано відомості про регулярні й унікальні словозмінні класи слів різних частин мови, уявлено їхній потенціал, реалізований і нереалізований, але припустимий за нормами сучасної української словозміни. Моделі словозмінних парадигм, подані в цьому словнику, стали надійним фільтром для перевірки відповідності чинним граматичним нормам форм нових слів, виявлених у текстах, а також зразком для їхнього відмінювання. Не менш важливими на другому етапі здійснення нашого дослідницького проєкту стали вивчення явищ неосемантизації, або оновлення семантики слів, термінування, детермінування, вторинного термінування та транстермінування, внутрішньомовної і міжмовної міграції термінів як виявів взаємодії загального і професійного лексиконів, функціональних стилів мови, а також аналіз проявів динаміки у нормах мови, насамперед лексичній і словотвірній. Підсумком другого етапу реалізації нашого проєкту стали колективна монографія «Вплив суспільних змін на розвиток української мови (Київ, 2017; автори – Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк; за ред. Є. А. Карпіловської), монографія Н. Ф. Клименко «Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст.» (Київ, 2017) і

Л. П. Кислюк «Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку» (Київ, 2017).

На завершальному, третьому, етапі виконання проєкту, увагу дослідників було зосереджено на вивченні ресурсів, способів та засобів формально-семантичної стратифікації і функціонально-стильової диференціації лексикону та граматичного ладу сучасної української мови й формуванні нових ідіомів її номінативних і предикативних одиниць як проявів посилення когнітивної та комунікативної потужності української мови на початку XXI ст. Появу таких нових мовних ідіомів у складі системи мови й тексту ми трактували як свідчення реакції українських мовців на нові суспільні процеси та події, на зміни в їхніх соціокультурних та ідеологічних стереотипах, мовних смаках та уподобаннях. Об'єктом вивчення стали ті категорії слів і типи словосполук та висловлень, що мали експресивно-оцінне значення, слугували виконанню різних комунікативно-прагматичних задумів мовців, виявляли їхнє ставлення до реалій і подій довкілля. З огляду на це закономірно предметом аналізу, опису та осмислення в новому нашому дослідженні, яке ми й подаємо нині на суд колег-мовознавців і всіх, не байдужих до проблем розвитку української мови в сучасних суспільно-політичних обставин її функціонування, стали проблеми взаємодії внутрішніх і зовнішніх ресурсів номінації, предикації, оцінки, експресії, динаміка мовних норм, співвідношення в системі мови й у тексті узуальних (нормативних, регулярних) та okazіональних (нерегулярних, ідіолектних) одиниць, передумови та чинники реалізації потенційно можливих явищ у системі словотвору й словозміни, тенденції розвитку семантики слів, їхньої лексичної та синтаксичної сполучуваності, роль запозичування та внутрішньомовної міграції одиниць у структурних змінах мови, а також засоби забезпечення стійкості типологічних рис її номінації та предикації.

Над монографією працювали: **Є. А. Карпіловська** (розділ I «Тенденції формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації українського лексикону на початку XXI ст.», передмова «Аспекти вивчення динаміки української мови кінця XX – початку XXI ст.:

здобутки дослідницького проєкту», післямова «Роль функціонально-стильової диференціації лексикону в зростанні когнітивної та комунікативної потужності української мови початку XXI ст.: завдання лексикографічного моделювання мовної динаміки», загальне редагування), **Л. П. Кислюк** (розділ II «Узуальне та оказіональне словотворення в різностильовій мовній практиці») і **Н. Ф. Клименко** (розділ III «Взаємодія питомих і запозичених ресурсів у сучасному українському загальному та професійному лексиконі»). Оригінал-макет електронного видання монографії підготувала **Ю. О. Цигвінцева**.

Автори висловлюють сердечну подяку вельмишановним рецензентам: **Світлані Петрівні Гірняк**, докторові філологічних наук, професорові, професорові кафедри фундаментальних дисциплін початкової освіти факультету початкової освіти та мистецтва Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, **Лідії Павлівні Гнатюк**, докторові філологічних наук, професорові, професорові кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, і **Тетяні Анатоліївні Коць**, докторові філологічних наук, провідному науковому співробітникові відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, за об'єктивний і глибокий аналіз монографії, плідну дискусію та конструктивні поради, які сприяли виструнченню нашого задуму й поглибленню викладу результатів його реалізації.

Зацікавлених читачів просимо свої уваги та пропозиції щодо нашої праці надсилати на адресу електронної пошти відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України: slovsprava@ukr.net

РОЗДІЛ I. ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

I.1. Формально-семантична стратифікація та функціонально-стильова диференціація українського лексикону на початку ХХІ ст. у слов'янських паралелях

Поява нових чи втрата наявних слів є закономірним наслідком змін у мовній свідомості слов'ян, у тому когнітивному та комунікативному просторі, у якому відбувається їхня сучасна мовна діяльність і яку забезпечують лексикони їхніх мов. Динаміка лексикону неминуче спричинює й зміни в систематизації слів, у структурі лексичної системи мови. Одним із виявів таких структурних змін є стратифікація, або поширення лексикону за певними спільними (інтегральними) ознаками слів. Поняття стратифікації використовують у різних галузях наукового знання для вивчення передумов, чинників і засобів ускладнення певних об'єктів дійсності або певних ментальних сутностей. Стратифікація лексикону корелює, з одного боку, з конкретизацією певних понять чи ставлення до них мовців, тобто з поглибленням їхньої концептуалізації, а з другого, – з узагальненням та систематизацією лексики, або з поглибленням її категоризації та аспектуалізації. Наслідок стратифікації становлять лексичні стратуми (страти) – сукупності слів зі спільними ознаками змісту та форми. Поняття стратума, на нашу думку, дає змогу об'єднати на одному рівні структурування лексикону угруповання слів різного типу, охопити як одно-, так і кількаслівні номінації того ж поняття, з'ясувати питому вагу різних способів номінації у втіленні певного поняття в одній і різних мовах, визначити міру їхньої участі в розширенні й поглибленні когнітивного простору мови. Такі стратуми можуть слугувати еталонами для визначення спільного й відмінного в лексиконах, а отже, й еталонами для встановлення

певних лексичних і семантичних універсалій (типології) або, навпаки, самотності номінацій (характерології).

Концептуалізація світу, потреба в спеціальному позначенні нового поняття або уточненні, поглибленні поняття, уже відомого, вербалізованого, становлять першопочтових мовних змін, зокрема формально-семантичної стратифікації і функціонально-стильової диференціації системи та структури мови. У нашому дослідженні терміни *стратифікація* та *диференціація* трактуємо як позначення різноспрямованих тенденцій розвитку словникового складу мови та її граматичного ладу. Перша спрямована на їхню ієрархізацію, розгалуження «вглиб», яке відображає деталізацію позначуваних понять, формування стратумів одиниць різних рівнів системи мови. *Формально-семантична стратифікація* демонструє різний ступінь конкретизації vs. генералізації певного поняття, вербалізованого словом, словоформою або словосполученням, і є засобом посилення когнітивної потужності мови. Друга скерована на розширення системи та структури мови на одному їхньому рівні, «ушир». Наслідком диференціації стає збільшення спектру вербалізаторів тих самих понять з різним стилістичним ореолом, належних до різних сфер і ситуацій її уживання, різних регістрів комунікації. *Функціонально-стильова диференціація* системи та структури мови становить засіб посилення її комунікативної потужності. Сукупність мовних одиниць зі спільною підставою стратифікації (формальною та/або семантичною), або вербалізаторів понять з різним обсягом та структурою вважаємо стратумом у складі загальної структури системи мови, її лексикону та граматичного ладу. Такі стратуми можуть перебувати на різних рівнях конкретизації vs. генералізації поняття, спільного для складників стратума. Навпаки, сукупність мовних одиниць зі спільною підставою функціонально-стильової диференціації, або вербалізаторів понять того ж обсягу й структури, проте з різним конотативним, прагматичним потенціалом, вважаємо стратумом того ж рівня у складі загальної системи мови. Якщо стратуми першого типу мають ієрархічну структуру, то стратуми другого типу мають радіальну – фасетну або кластерну – структуру.

Провідними в систематизації слів є спільні ознаки змісту, спільність форми засвідчує ступінь залучення до цього процесу конкретних ресурсів номінації. Урахування форми залежить від певного завдання вивчення лексикону. Наприклад, А. О. Білецький для зіставного вивчення лексичного складу різноструктурних мов запропонував таку системну одиницю як *лексична фігура* або *схема*. Він розумів її як «групу взаємопов'язаних елементів, взаємне розташування яких характерне для цієї мови і яке можна зіставити чи протиставити семантично паралельній групі інших мов» [Белецький 2012: 159-160]. За чинником спільної форми слів учений розрізняв гомо- та гетерогенні лексичні фігури (схеми), напр.: укр. *світло* ~ *світ*, серб. *светлост* ~ *свет* і укр. *коло* ~ *колесо* ~ *кільце*, угор. *kör* 'коло' ~ *kerék* 'колесо' ~ *kerek* 'круглий', *korong* 'диск', *gyűrű* й *karika* 'кільце' [Там само: 160].

Про ступінь ускладнення певного об'єкта чи поняття у свідомості носіїв мови, про спрямування такого процесу свідчить масштаб стратифікації тієї чи тієї ділянки лексикону, певного поняття, кількість і спектр (розмаїття) залучених до нього ознак і ресурсів номінації. Знання про тенденції розвитку лексикону відкривають заманливі перспективи для створення його стратифікаційної граматики, тобто такого зведення правил, яке б не лише описувало принципи творення вже наявних стратумів, а й на основі аналізу регулярних явищ прогнозувало появу нових стратумів. Спроби створити таку граматику вже відомі як у слов'янській, так і в американській лінгвістиці у працях Є. Куриловича, Е. Бенвеніста, А. О. Білецького, у колективних монографіях «Структурна граматика української мови» та «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики», виконаних у 70-х – 80-х роках минулого століття у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР під керівництвом В. С. Перебийніс і М. М. Пещак (нині цей колектив працює у складі об'єднаного відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України). Найбільш загально, на наш погляд, суть стратифікаційного підходу до аналізу та моделювання мовних явищ визначив

американський лінгвіст С. М. Лем. Граматика, на його думку, є стратифікаційною, якщо «в основі її лежить розуміння мовної структури як утворення, що складається з кількох структурних шарів, або стратумів» [Лем 1977: 10]. Для моделювання процесів стратифікації лексикону потрібний певний ступінь формалізації системотвірних ознак номінацій, а також серійність (відтворюваність) стратумів певного типу для з'ясування релевантних ознак їхньої формально-семантичної будови. Похідна лексика з її опертям на вже наявні одиниці лексикону (формалізованою ономасіологічною ознакою номінації, специфікатором поняття) та засобами породження нових лексичних одиниць (формалізованим ономасіологічним базисом номінації, категоризатором поняття) виявляється найпридатнішою для моделювання стратифікаційної будови лексикону та можливих змін у ній.

Мовна діяльність сучасного українського суспільства, як і інших слов'янських спільнот, підтверджує вагому роль словотворення у процесі оновлення лексиконів сучасних слов'янських мов. Це доводять реєстри нових тлумачних та аспектних словників, спеціальних словників нової лексики, а також нові тексти різних стилів і сфер функціонування української та інших слов'янських мов, теле- і радіомовлення, розмаїта інтернет-комунікація. Попри всі відмінності в перебігу суспільного життя сучасних слов'янських країн, у тенденціях розвитку слов'янських лексиконів, зокрема, у використанні для їхнього оновлення словотворчих ресурсів, є чимало спільного. У цьому переконують, зокрема, дослідження членів Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів, оприлюднювані в томах тематичних конференцій, що їх Комісія проводить щорічно між з'їздами славистів. Такі дослідження здійснено на матеріалі окремих слов'янських мов, а також і в зіставному та конфронтативному аспектах. Особливо показовими щодо аналізу місця словотворення в розвитку лексиконів сучасних слов'янських мов, насамперед в їхній формально-семантичній стратифікації та функціонально-стильовій диференціації, є такі видання Комісії як «Словотворення. Номінація» за редакцією І. Онхайзер [Słowotwórstwo.

Nominacja 2003], «Мовні категорії і слов'янське словотворення» за редакцією Х. Буркхардт і А. Нагурко [Sprachcliche Kategorien.. 2007], «Відображення історії та культури народу в словотворенні» за редакцією Н. Ф. Клименко та Є. А. Карпіловської [Відображення історії.. 2010], «Словотворення та його ресурси у слов'янських мовах» за редакцією Р. Драгічевич [Творба речі.. 2012], «Мотивоване слово в лексичній системі мови» за редакцією К. Бузашшиової та Б. Чочолової [Motivované slovo.. 2013], «Слов'янське словотворення: синхронія, інновації, неологізація» [Slovanská slovotvorba 2022]. Невипадково нині спостерігаємо й посилення уваги слов'янських мовознавців до укладання пояснювальних словників ресурсів словотворення. Лише за останні роки слов'янську дериватографію поповнили такі праці, як «Словник словотворчих афіксів російської мови» В. В. Лопатіна і І. С. Улуханова (Москва, 2016) та «Словник афіксів, уживаних у чеській мові» за редакцією Й. Шимандла (Прага, 2017). У слов'янській дериватографії з'явилися й тлумачно-словотвірні словники ідеографічного типу на зразок «Семантико-дериваційного словника» сербської мови (випуск 1 за редакцією Д. Гортан-Премк, В. Васич і Л. Недельков (Новий Сад, 2003) і випуск 2 за редакцією Д. Гортан-Премк, В. Васич і Р. Драгічевич (Новий Сад, 2006). В українській дериватографії маємо на сьогодні «Морфемний словник» Л. М. Полюги (Київ, 1983; під назвою «Словник українських морфем», Львів., 2001 і Київ, 2009) з індексом-описом афіксальних морфем, «Словник афіксальних морфем української мови» Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, В. С. Карпіловського, Т. І. Недозим (Київ, 1998) з унаочненням відношень омографії, полісемії та варіантності афіксальних морфів, їхніх частотних, позиційних і комбінаторних властивостей, «Кореневий гніздовий словник української мови» Є. А. Карпіловської (Київ, 2002) та ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (Київ, 2013). У словниках і наукових розвідках дослідників української та інших слов'янських мов зібрано й проаналізовано достатньо показовий масив лексики, ширше, номінацій різної будови, походження та властивостей функціонування, що дає змогу виявити

тенденції розвитку лексиконів слов'янських мов на зламі тисячоліть у нових для них суспільно-політичних, ідеологічних і культурно-освітніх обставинах, зокрема з'ясувати склад і спектр дії способів і засобів номінування нових понять або профілювання вже відомих, вагу певних способів і засобів у поглибленні (стратифікація) та розширенні (диференціація) когнітивного та комунікативного простору сучасної української мови в слов'янських паралелях. Таке зіставне вивчення тенденцій розвитку українського лексикону закладає надійне й вірогідне підґрунтя для встановлення типології і характерології цих процесів в українській мові, для визначення національної самобутності української номінації.

Різні типи інновацій: новотвори, неосемантизми, нові запозичення, а також нові аналітичні номінації виявляють спільні мобільні ділянки слов'янських лексиконів, поняття, що їх, за висловом Т. В. Шмельової, позначають *ключові слова поточного моменту* [Шмелева 1993] або в термінах І. Б. Левонтіної, *слова-свідки* [Левонтина 1995]. Це засвідчує зростання активності певних словотворчих основ та формантів. Словотвірні інновації формують нові стратуми лексикону або поповнюють наявні, а отже, можуть мати *стратумтвірні* або *стратумдоповняльні* (*стратумперетвірні*) функції. Аналіз нової української лексики доводить, що вихідним пунктом для формування нових стратумів можуть ставати 1) вже відомі слова, словотвірну активність яких спричинює актуалізація певного їхнього значення або зміна оцінних компонентів їхньої семантики, 2) слова, нові і за формою, і за семантикою, переважно нові запозичення та 3) неосемантизми, тобто вже відомі за формою слова (питомі чи іншомовні) з новим значенням. Такі базові слова стратумів демонструють, відповідно, 1) дальшу мовну категоризацію вже означених понять, 2) означення нового поняття або 3) повторне використання вже відомої форми для означення нового поняття та його поглибленої мовної категоризації або аспектуалізації (профілювання).

Члени Празького лінгвістичного гуртка у своїх «Тезах» до I Міжнародного з'їзду славистів у Празі в 1929 р. зазначали, що для

характеристики сучасного словника мови слід вивчити його «обсяг і точність значень в лінгвістичній номінації взагалі і в різних категоріях номінації зокрема, визначити поняттєві сфери, фіксовані в елементах цього словника; указати, з одного боку, роль емоційних чинників, а з іншого, неухильне зростання інтелектуалізації мови; встановити, яким чином поповнюють словник (наприклад, запозичення та кальки), тобто дослідити явища, зазвичай належні семантиці» [Тезиси...1960: 74]. Стратифікація передусім і виявляє опозицію інтелектуалізації та демократизації, у термінах прагматичності, або розмовності, емоційності (оцінності), як і опозицію інтернаціоналізації та націоналізації стосовно вибору способу й ресурсу номінації понять. Сигналом формально-семантичної стратифікації лексикону слугує перетворення невимірного, «плаского», поняття – об'єкта номінації на вимірне, об'ємне, кількааспектове, поява в нього певної структури як способу організації таких його вимірів або аспектів семантики. Нові стратуми в українському лексиконі, як і в лексиконах інших слов'янських мов, за свідченням інновацій, активно формують такі категоризатори понять: 1) протиставлення, відмінності від певного об'єкта; 2) несправжності, штучності; 3) невідповідності зіставляваному об'єкту в його суспільно прийнятій нормі; 4) положення в часовій перспективі і в просторі стосовно об'єкта – точки відліку. Крім того, стратифікуються й самі базові об'єкти зіставлення на обох ланках опозиції «інтелектуалізація : емоційність», що виявляє функціонально-стильову диференціацію номінацій того ж об'єкта. Ці ланки взаємодіють, оскільки, наприклад, позначення об'єкта за його положенням за межами вже наявного як об'єкта в нормі може спричинювати формування певної оцінки в його семантиці, а сама така номінація слугувати засобом виявлення ставлення до нього носія мови, тобто виконувати прагматичну функцію.

Для аналізу спільного й відмінного в стратифікації і диференціації лексиконів слов'янських мов і ролі в цьому процесі словотворення потрібна певна модель систематизації мовних фактів. Саме ж таке зіставлення дає вірогідні відомості про самотність певної номінації в окремій слов'янській

мові. Для нашого дослідження це важливо для випрацювання критеріїв визначення національної маркованості українського слова, тих чи тих варіантів позначення певного об'єкта. Еталон для виконання зіставного дослідження українського лексикону з іншими слов'янськими можна уявити собі у вигляді креслення об'єкта – точки відліку стратифікування й диференціювання його позначень у різних проєкціях як точках погляду на нього мовців. Таке національномовне “креслення” трактуємо як сукупність проєкцій поняття у мовній свідомості певної національної спільноти, реалізовану в окремих номінаціях та їхніх об'єднаннях. Наповнення проєкцій мовного “креслення” залежить від ступеня вербалізації певного аспекта поняття, його номінаційної і комунікаційної значущості для свідомості мовців [Карпіловська 2009; Карпіловська 2016].

Як еталон для зіставлення з іншими мовами обираємо український лексикон початку ХХІ ст. і ті явища в його формально-семантичній стратифікації та функціонально-стильовій диференціації, що їх засвідчили тексти різних функціональних стилів і сфер уживання мови, а також нові українські тлумачні, термінологічні або аспектні словники. Фактичну основу пропонованого дослідження заклали матеріали комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду (МСФ) та комп'ютерного фонду інновацій української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст. (КФІ), які створили й розбудовують співробітники відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, Корпус текстів української мови (КТУМ), створений під керівництвом Н. П. Дарчук, Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК), формований командою під керівництвом М. О. Шведової і В. Ф. Старка, онлайн-корпуси сучасних українських видань, які вирізняє активна словотворчість: «Дзеркало тижня», «День», «Україна молода», «Український тиждень», «Високий замок»¹, національні корпуси польської та словацької мов,

¹ Висловлюємо найщирішу подяку В. Старку та А. Рисіну за надання цих корпусів, а також за надання індексу інновацій у реєстрі «Великого електронного словника української мови», який вони укладають.

а також слов'янські словники нової лексики, нові загальномовні та галузеві словники, праці дослідників динаміки функціонування сучасних слов'янських мов, слов'янськомовна інтернет-комунікація. Морфемно-словотвірний фонд української мови, фонд інновацій, а також масив словників кінця XIX – першої половини XX ст., який підготувало і безкоштовно удоступнило в Інтернеті (див. сайт www.r2u.org.ua) київське видавництво «К. І. С. («Київ-Інформ-Сервіс», директор – Ю. Марченко), дають дослідникам змогу вивчати словотворчі ресурси української мови в русі, виявляти чинники посилення або згасання їхньої активності, наслідки їхнього конкурування.

Поштовхом до активної вербалізації поняття може стати зміна в його суспільному сприйнятті, яка спричинює активізацію певного значення вже наявного у мові вербалізатора. У сучасному українському лексиконі такий процес стратифікації певної його ділянки можна простежити на прикладі галіцизма *еліта*. Українські словники його фіксують з початку XX ст. Наприклад, «Українсько-російський словник» А. Ніковського 1927 р. подає це запозичення з російським відповідником *сливки общества*. Натомість виданий 1955 р. як переклад з 4-го, переробленого і доповненого, російського видання «Словник іншомовних слів» за редакцією І. В. Льохіна і Ф. М. Петрова зареєстрував це слово лише стосовно світу рослин і тварин, пор.: **еліта** – найкращі, добірні рослини або тварини, здобуті в результаті *селекції* і призначені для дальшого розмноження (СІС-55: 257). Ширший спектр значень для слова *еліта* подав 1971 р. академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 томах (далі – СУМ), проте показова послідовність їхнього розміщення в статті: **еліта**, *збірн.* – 1. Найкращі екземпляри яких-небудь рослин, що їх відбирають для виведення нових сортів (ілюстрація з прикладом *еліта картоплі* – Є. К.); 2. Гарантоване щодо чистосортності, найдоброякісніше сортове насіння, вирощуване селекційно-дослідними установами (*насіння еліти*); 3. Найкращі тварини певної породи, які відзначаються міцністю будови тіла, найвищою продуктивністю і добрим здоров'ям і 4. Про людей, що виділяються серед інших своїм суспільним становищем, розумом, здібностями і

т.ін. з прикладом *еліта польського народу* (СУМ II: 474) з авторської передмови І. Я. Франка «Дещо про самого себе» до видання 1897 р. його творів польською мовою. Остання ілюстрація доводить значно раніше функціонування в українській мові цього запозичення стосовно соціальної групи людей. Відповідно, і вміщений тут похідний прикметник *елітний* подано в сполуках *елітна картопля, елітний кнур, елітне господарство* [Там само: 475]. Утім, виданий 3 роки потому академічний «Словник іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука на першому місці подав останнє зі значень слова *еліта*, описаних у статті СУМ, проте з відчутним ідеологічним зарядом його семантики як даниною добі, пор.: 1) Гурток людей з пануючих верств буржуазного суспільства, мовляв, вибраних, найкращих (СІС-74: 246 – *підкреслення наше*. Є. К.). Однотомний тлумачний «Словник української мови» 2012 р. (стереотипне 2-е видання 2016 р.; далі – СУМЖ) подав до слова *еліта* також з ремаркою *збірн.* два значення: 1. *с.-г.* Найкращі екземпляри рослин, сортове насіння, а також породисті тварини, що своїми якостями найбільше придатні для розведення, відтворення (з прикладом *еліта пшениці*) і 2. Найкращі представники суспільства або якої-н. його частини (з прикладом *мистецька еліта* та відтінком цього значення з оцінною ремаркою *ірон.* (іронічне) як реакцією на реалії українського повсякдення й сприйняття поняття «еліта» сучасними українцями – Привілейований шар суспільства: обрані з прикладом *курорт для еліти*). У статті до слова *еліта* в цьому джерелі, реєстр якого впорядковано за гніздовим принципом, розміщено й похідні *елітний* (до 1 знач.), *елітарний* (до 2 знач.) з прикладами *елітне насіння, елітне поголів'я, елітарний навчальний заклад, клуб та елітарність* (СУМЖ: 270).

Однак сучасні українські друковані тексти й ресурси Укрнету подають іншу картину розподілу прикметників *елітний* і *елітарний* як ознак об'єктів (реалій, явищ, процесів дійсності, понять) у свідомості сучасних українців та їхню різну активність у сучасній українськомовній практиці. Прикметник *елітний* не лише у звичайному, а й у найвищому ступені порівняння, що доводить дедалі відчутніше його вживання саме в якісно-оцінному, а не

відносному значенні, домінує й стосується не лише людини, а й широкої сфери її життя та діяльності. Це доводять такі приклади з текстів останнього часу, з можливими оцінними ремарками, наприклад, графічними (лапки), як *елітний будинок (партнер, спортклуб), «елітний градус» (алкоголь), елітна багатоповхівка (житлова нерухомість, квартира, косметика, марка (шампанського), парфумерія, публіка, яхта), елітне житло (товариство «елітні» гросмейстери, найелітніший чай, найелітніша горілка, найелітніші аксесуари* та ін. На ділянці когнітивного простору українського лексикону, де відбувається нині формально-семантична стратифікація та функціонально-стильова диференціація вербалізаторів поняття «еліта», спостерігаємо вже й їхній розподіл за сферами вживання. У розмовному мовленні поруч з номінацією *елітний будинок* з'явився універб *елітка*. Приклади його вживання, принаймні, у газетних текстах, поки що нечисленні, можливо, через надто загальний характер такого позначення, приховання в ньому на відміну від твірної сполуки вказівки на означуваний об'єкт, пор. *магазин в «елітці»* (ДТ, 22.12.2006). Інтернет-комунікація, зокрема інтернет-реклама, доводить, що в сучасному українському розмовному мовленні в універбі *елітка* формується узагальнене значення «будь-хто чи будь-що дібране, вишукане, брендове, ексклюзивне, високої якості». Прикметно, що цю лексему часто використовують як онім для найменування торговельних закладів чи компаній з продажу парфумерної чи косметичної продукції, алкогольних та тютюнових виробів, харчових продуктів, одягу, взуття, підкреслюючи в такий спосіб їхню добру якість і відповідність вимогам моди, пор. *ТОВ «Елітка» чи магазин «Елітка»*.

Активно стратифіковано й диференційовано різновиди людської еліти. Показово, що, попри збереження в нормативних словниках в описах слова *еліта* ремарки *збірне*, дедалі частіше натрапляємо на його вживання у множині, яке й підтверджує дальшу стратифікацію в українській мові цього поняття, напр.: *теорія еліт, політичні еліти, владні еліти, технократичні еліти, нові еліти, еліти майбутнього* тощо. Пошарування еліти як певної соціальної групи

за різними ознаками засвідчує вже досить розлогий шерех аналітичних номінацій – сполук цього іменника з прикметниками й дієприкметниками, пор.: *еліта політична, наукова, творча, пострадянська, економічна, місцева, військова, господарська, правляча* з можливими підстратурами в межах цього стратума на взір *євроорієнтована (правляча, українська, національна, нинішня) політична еліта, інтелектуально-політична еліта*. У професійному лексиконі соціології, у терміноапараті теорії еліт, лише для політичної еліти виділено різновиди за 1) етапами історичного розвитку суспільства, у якому наявна така соціальна група: *аристократична (еліта крові), еліта багатства та успіху, бюрократична, еліта знань*; 2) обсягом політичного простору, у якому діє, функціонує еліта: *загальнонаціональна, регіональна, місцева*; 3) сферою її діяльності: *адміністративна, комунікаційна, дипломатична, військова*; 4) її ідеологією: *ліберальна, консервативна, соціалістична, націоналістична*; 5) характером політичного режиму, за якого або разом з яким живе та функціонує еліта: *демократична, авторитарна, тоталітарна* (Гетьманчук et al. 2010).

Проте відсутність в українському лексиконі до кінця XIX ст. слова *еліта* не означає браку позначуваного ним поняття у свідомості українців. Це переконливо доводять такі вербалізатори опозиції «найкращі представники народу : народ загалом» як *верхи, вищий прошарок суспільства, зверхники, достойники, очільники, проводирі, возді, добірне товариство, вищий світ, провідна верства, кращі сини (дочки) народу, козацька старшина, цвіт нації та низи, нижчий прошарок суспільства, народ, простий люд (простолюд), маси, загал, спільнота, товариство, звичайні люди, пересічні громадяни* тощо. Прикметно, що навіть відомий український соціолог, історик і громадський діяч В. Липинський, який чимало зробив для створення сучасної теорії еліт, не вживав слова *еліта* у своїх працях. У «Листах до братів-хліборобів», виданих у Відні 1926 р., він послугується позначеннями *народна аристократія, провідна верства, правляча верства*. Так само і Леся Українка, яка багато думала над темою обов'язку освіченої верстви, інтелігенції перед своїм народом, над

шляхами оновлення українського суспільства, кращих синів народу називала *лицарями, лицарством*. До речі, і В. Липинський відданість традиціям української землі пов'язував з поняттям «культурного і рицарського між нами» [Липинський 1926: XXXVI].

Словотворення втягується в процес стратифікації цього поняття передусім на рівні протиставлення того, що не відповідає системі ознак, властивих еліті в загальноприйнятому її трактуванні стосовно людей. Це найзагальніше і найнейтральніше виявляє похідний іменник *нееліта*. Приховання оцінки дає змогу об'єднувати під цим гіперонімом найрізноманітніші гіпоніми-протиставники типів або різновидів еліт, напр.: *керовані (ті, ким керують), пасивні спостерігачі (у боротьбі еліт), маси, низи*. У контекстах публіцистичних під дахом «нееліти» (саме в лапках для підкреслення суто класифікувального, а не оцінного характеру такого протиставлення) може бути заховано, наприклад, вказівку на менш обдарованих певними здібностями, менш успішних учнів звичайних районних і сільських шкіл на противагу учням міських елітних, престижних, спеціалізованих навчальних закладів, пор.: *Є й радикальніші пропозиції – припинити розподіл на еліту і «нееліту» й підняти середню температуру якості освіти по країні* (ДТ, 14.04.2017).

У цій же проєкції протиставлення знаходимо префіксальні похідні *антиеліта* й *контреліта*. Їхнє трактування як у фаховій, так і в загальній мовній практиці формується, за свідченням сучасних українських текстів, у взаємодії проєкцій протиставлення й оцінювання, інтелектуалізації та емоційності, що її виявляє, зокрема, опозиція понять *формальна (правляча еліта, власне еліта)* і *ціннісна (справжня) еліта*. Якщо *контреліту* розуміють як *ціннісну еліту*, яка не має влади, то *антиеліта* взагалі не має ознак еліти, це – маргінес суспільства, пор. таке твердження публіцистів щодо розрізнення цих протиставників еліти: *Антиеліту від контреліти відрізняє саме принципова нездатність перетворитись у правлячу (формальну) еліту* (Триглав, 12.04.2010).

Крім проєкції протиставлення, відмінності, сучасні українські мовці активно розробляють і проєкцію положення інших соціальних груп і пов'язаних з ними об'єктів стосовно еліти в соціальній ієрархії. Це засвідчують такі новотвори-іменники та прикметники в складі цього стратума, як *мезоеліта*, *субеліта*, *наделіта*, *транселіта*, *позаелітний*, *біляелітний*, *міжелітний*, *внутрішньоелітарний*. Пор. такі контексти їхнього вживання в українських ЗМІК: *Інакше кажучи, середній клас — це позаелітний клас споживачів, тоді як креативний клас подається як прошарок творців, розбудовників нового, деякі представники якого можуть належати до еліти* (Д, 15.06.2010) або *Швидше за все, ми й надалі бачитимемо прецеденти, коли людям, які є економічною наделітою в Україні, будуть доручати ділянки роботи, які потребують інвестування в суспільство — в його інтелект, освіту, створення нових команд* (Д, 16.02.2012).

Розвивається й проєкція позначення відповідності різноманітних об'єктів поняттю «еліта» в його більш-менш загальноприйнятій суспільній нормі, засвідченій, зокрема, у вищеподаних дефініціях нормативних загальномовних тлумачних словників або словників іншомовних слів. Це доводять такі раніше не фіксовані композити й афіксальні деривати, як *лжееліта*, *псевдоеліта* (*псевдоелітний*, *псевдоелітарний*), *недоеліта*, *протоеліта* (*протоелітний*), *перделіта*. У проєкції оцінності, емоційності вербалізації аналізованого поняття активно працюють ресурси ступенювання ознаки належності певного об'єкта чи явища до еліти: *високоелітний*, *елітніший*, *елітарніший*, *щонайелітарніший*, *щонайелітніший*, *якнайелітарніший*. Посилення оцінки закономірно сприяє й посиленню розмовності таких новотворів, а отже, і їхній розмовності, іноді зі свідомим порушенням словотвірної норми української мови, наприклад поєднанням в одній формі префіксів та основ зі значенням посиленої оцінки: *супермегаелітарний* або *супер-пупер-еліта*.

Спостерігаємо активне функціонування як самого слова *еліта*, так і його основи **еліт-** у функції категоризатора різновидів еліт та об'єктів з її ознаками: *адмінеліта*, *партеліта*, *політеліта*, *бізнес-еліта*, *артеліта*, *музеліта*,

євроеліта, госпеліта, кіноеліта. Поява таких композитів доводить усталеність їхніх базових словосполук у свідомості сучасних українців, яка й уможливило згортання таких аналітичних (кількаслівних) позначень в однослівні номінації – композити чи універби. Зріс і словотвірний потенціал слова *еліта* у функції ономасіологічної ознаки простих і складних дериватів: *елітизм, елітизувати, елітистський, елітність, елітно, елітаризація, елітарник, елітник (особа), елітарка (елітна гра), елітничати, елітологія, елітологічний, елітонакопичувач, елітоутворення, еліткафе*, напр.: *...декому очі затьмарено вигодами від еліткафе і ще казна-яких атракціонів* (УМ, 15.11.2016); *...еліти собі елітничать окремо від держави, оскільки самі собі подобаються, а чужих не пускають* (ДТ, 24.02.2012). У словнику А. М. Нелюби «Словотворчість незалежної України. 1991-2011» натрапляємо й на такі продукти гри мовців зі словом *еліта*, експресивно-оцінного словотворення, як *елітобратія, «високочолі елітисти», елітар* на противагу *пролетарю* (СНУ 2012: 152-153).

З викладеного можна зробити висновок, що активізація поняття «еліта» у свідомості сучасних українців спричинила його активну вербалізацію в сучасній українській мові з дальшою формально-семантичною стратифікацією та функціонально-стильовою диференціацією вербалізаторів, зокрема за допомогою наявних і нових словотворчих ресурсів. Словотворення в процесі стратифікації та диференціації номінацій цього поняття в когнітивному й комунікаційному просторі української мови відіграє потужну роль на всіх проєкціях його мовного «креслення», підтримуючи типологічну рису української номінації – синтетизм. Це особливо переконливо підтверджують композити, утворені на базі аналітичних номінацій, що продовжують функціонувати паралельно з ними. Новотвори різного типу – префіксальні й суфіксальні деривати, композити, аббревіатури й універби – виявляють здатність слова *еліта* виступати як у ролі категоризатора нових різновидів такого соціального об'єкта, так і в ролі конкретизатора нових, пов'язаних з елітою, ознак інших об'єктів.

Створена модель сучасного «креслення» поняття «еліта» в українській мові може, на нашу думку слугувати основою для зіставлення з його вербалізацією в інших слов'янських мовах. Таке зіставлення цікаве для нас відомостями як про типове в його дальшому профілюванні й осмисленні українськими мовцями загалом для свідомості слов'ян, так і про відмінне, властиве концептуальній і мовній картині світу лише українців. Так, Словацький національний корпус (SNK) подає як нейтральні позначення *euroelita*, *neelita*, так і оцінне *pseudoelita*. У Національному корпусі польської мови (НКJP) натрапляємо на активне вживання слова *elita* (*elity*) в широкому спектрі аналітичних номінацій на зразок *elita polityczna*, *ekonomiczna*, *intelektualna* (*intelektu*), *nomenklaturowa* (*nomenklatury*), *postkomunistyczna*, *postsolidarnościowa*, *władzy*, *biznesu* тощо, знаходимо тут і такі похідні, як *elitny*, *elitarny*, *elitarność*, *kontrelita*, *pótelita*, *pseudoelita*. «Словник словотвірних гнізд сучасної загальнопольської мови» у першому томі «Відіменникові гнізда» в складі гнізда від слова *elita*, крім уже згаданих вище *kontrelita*, *elitarny*, *elitarność*, подав також похідні *elityzm*, *elitaryzacja*, *elitaryzm*, *elitarystyczny* (SGS II: 481). Зіставлення українського матеріалу з різномовним слов'янським дає змогу пересвідчитися не лише в різній питомій вазі поняття «еліта» в стратифікації їхніх лексиконів, а й у різній ролі та активності словотворення в цьому процесі. Наприклад, 2-е видання 2004 р. словника «Нові слова в чеській мові» за редакцією О. Мартинцової подає лише новотвори *elitofobie*, *elitofobický* з вказівкою на їх уживання в публіцистиці (NSČ: 106), а отже, фіксує наслідки, скоріше, функціонально-стильової диференціації, а не формально-семантичної стратифікації вербалізаторів поняття «еліта» в сучасному чеському лексиконі.

Про характер стратифікації поняття «еліта» у свідомості сучасних слов'янських мовців у повному обсязі можна судити, проаналізувавши весь спектр ресурсів його вербалізації. Наприклад, в українській мові до означування об'єктів виняткової, найкращої якості поруч з прикметником *елітний* та основою *еліт-* залучено також прикметники, порядкові числівники або означення *престижний*, *перший ексклюзивний* в аналітичних номінаціях-

сполуках: **преміум-, люкс-, ексклюзив-, бізнес-, віп- (VIP-), євро-, спец-**, пор. *престижний район і елітний район, елітний клієнт і преміумклієнт, перший клас (преміумклас) та бізнес-клас* (у літаках). До того ж, показовим може бути й зіставлення з тими ресурсами, які втратили або втрачають свою стратумтвірну функцію, напр. зі *знаком якості* (вживане в радянські часи) й нинішнє означення *знак відповідності* (нормам, прийнятим в ЄС) або врахування багатозначності основи **спец-**, пор. її різну «спеціалізацію» в радянській *спецрозподільник* та вживаних і нині абрєвіатурах *спецательє* (пошиву високоякісного форменого одягу для вищого офіцерського складу) чи *спецшкола* [Кислюк 2017: 150-151]. Розгляд усього спектру ресурсів позначення добірних, виняткових, найякісніших об'єктів в українській мові в зіставленні з іншими слов'янськими мовами унааявнює не лише міру участі кожного з них у розвитку їх лексиконів, а й упрозорює тенденції використання таких словотворчих ресурсів у тих чи тих стратумах, дає змогу виявити спільне й відмінне в їхніх стратумтвірних чи стратумперетвірних функціях, загалом їхню вагу та ступінь активності в процесах сучасної номінації.

Галіцизм *еліта*, як доводять новотвори в українській та інших слов'янських мовах, слугує нині ресурсом профілювання позначеного ним поняття як у ролі категоризатора (ідентифікатора) вербалізаторів різних його проєкцій, так і в ролі їхнього специфікатора (конкретизатора). Натомість питомий український прикметник *залежний* виявляє дедалі потужнішу стратумтвірну активність лише у характеризувальній функції категоризатора поняття «залежність означуваного об'єкта від іншого». Таку його функцію засвідчує кінцева позиція в новотворах-композиціях. В українському лексиконі впродовж останніх двох десятиліть сформувався і далі активно поповнюється стратум об'єктів з такою ознакою. Дальшу формально-семантичну стратифікацію цієї ділянки українського лексикону демонструють ті з них, для яких уже виникли протиставники з основою-категоризатором *незалежний* на зразок термінів інформатики *машинозалежний – машинезалежний*

(програмний засіб) чи медицини *інсулінозалежний* – *інсулінонезалежний* (діабет).

За даними комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови (МСФ) Інституту української мови НАН України в Києві, у словниках радянського часу з основою **-залежний** зафіксовано 2 композити: *взаємозалежний* і *напівзалежний*. Вони вказували на спосіб (**взаємо-**) або ступінь (**напів-**) залежності позначуваного об'єкта від інших, невизначених. Натомість на початку 90-х років ХХ ст. українські словники, чи не першим «Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики» за редакцією В. Т. Бусела (К., Ірпінь, 2003), зафіксували прикметник *машинозалежний* з першою субстантивною основою, що означила об'єкт, від якого залежить названий. За останні десятиліття основа **-залежний** не лише утвердилася у сфері інформатики (див., крім *машинозалежний*, також *кіберзалежний*, *інтернетзалежний*, *платформозалежний*), а й перекочувала до інших спеціальних відділів українського лексикону: *алкозалежний*, *вітамін-*D*(*D*)-залежний*, *екозалежний*, *наркозалежний*, *тютюнозалежний*) і навіть стала активним засобом функціонально-стильової диференціації вербалізаторів, мовної гри й творення образних текстових номінацій на взір *телезалежний*, *грошезалежний*, *комп'ютерозалежний*, *політзалежний*, *мітингозалежний*, *мовозалежний*, *новинозалежний*. Розширення кола базових словосполук з прикметником *залежний* сприяє словотвірчій активності розглядуваного прикметника в ролі суфіксоїда-категоризатора, пор. інновації останнього часу *владозалежний*, *нафтозалежний* і паралельно вживані словосполуки *залежний від влади* (бізнес, ректор вишу), *залежна від вартості нафти* (економіка). Багато таких новотворів залишається надбанням мовної практики, розмовного мовлення, автори в письмових текстах образність таких новотворів підкреслюють лапками, свідомі їхнього ще не усталеного статусу в системі мови. Проте такі інновації здатні субстантивуватися, що дає підстави припускати їхню не випадковість у мовній свідомості сучасних українців і можливість просування цих новотворів до нормативного лексикону. Що така

ознака називання, зокрема, особи за станом, викликаним її залежністю від чогось, активно присутня в сучасній українськомовній картині світу, підтверджує й наявність словосполук із синонімічними прикметнику *залежний* дієприкметниками *стурбований*, *зклопотаний*, які, однак, ще не набули словотворчої стратумтвірної функції категоризаторів номінацій, пор.: *національно стурбовані* (політичні партії), *мовно стурбований* (електорат), *культурно-стурбована* (особистість), *політично зклопотаний* (чиновник). Субстантивований дієприкметник *зклопотаний* у розмовному мовленні українці вже давно використовують як евфемізм для позначення особи із сексуальними проблемами. У терміносистемах сучасної фізики та суміжних наук О. Кочерга і Є. Мейнарович засвідчили вже 36 прикметників з кінцевою основою **-залежний** та першою субстантивною основою, напр.: *віко-*, *глибино-*, *моделе-*, *напруго-*, *об'ємо-*, *параметро-*, *програмо-*, *структуро-*, *температуро-*, *тиско-*, *фазо-*, *часо-*, *швидкостезалежний* та ін. (СКМ). До багатьох з них є і протиставники з основою-категоризатором **-незалежний** на зразок *глибино-*, *напруго-*, *об'ємо-*, *температуро-*, *тиско-*, *часонезалежний*, що унааявнює завершений процес профілювання відповідних понять в українському фаховому лексиконі.

Нова лексика в інших слов'янських мовах теж засвідчує функціонування такого нового словотворчого категоризатора номінацій: пол. *dietozależny*, *komputerozależny*, *insulinozależny* – *insulinoniezależny*, *meteozaależny* і *rogodozaależny*; серб. *инсулин-зависни* / *инсулин-независни*. Активність паралельного функціонування базових сполук таких прикметників визначають не лише прагматичні потреби мовців, а й активність композиції в окремих слов'янських мовах для стратифікації такого поняття. Це засвідчують, наприклад, у польській мові численні сполуки з прикметниками *zależny/niezależny*, що не згорнулися в однослівні означення, напр.: *zależny od gęstości (parametru, władzy, finansów, rządu, funkcji)* і пор. в українській мові *густино-*, *параметро-*, *владозалежний*.

Аналіз тенденцій поповнення й розвитку, активності й характеру використання словотворчого ресурсу для стратифікації і диференціації вербалізаторів нових і вже відомих понять, розширення та поглиблення когнітивного простору сучасного українського лексикону в зіставленні з лексиконами інших слов'янських мов дає не лише цінні відомості для вивчення спільного й відмінного в їх розвитку, а й закладає надійне підґрунтя для створення структурної типології словникового складу слов'янських мов на новому етапі їхнього функціонування, виявлення семантичних універсалій і фреквенталій, для встановлення тенденцій поповнення й переорганізації фонду слов'янських інтернаціоналізмів, а також для збереження самотності слов'янської номінації в умовах сучасної глобалізації та дедалі інтенсивнішого впливу на них англійської мови як *lingua franca* сучасної світової комунікації.

I.2. Прояви варіювання лексики в сучасному українському загальному та фаховому лексиконі

Термін як будь-який двобічний мовний знак має план вираження (форму, або позначення, сигніфікант) і план змісту (значення, або позначене, денотат). В ідеалі назва спеціального, чітко окресленого поняття повинна мати незмінювані форму та значення, отже, одному змісту має відповідати одна форма. Проте в реальній практиці, стаючи складником мови як соціального коду, термін не може не бути залежним від типу середовища мовців, в якому він функціонує, від тенденцій розвитку суспільства, його потреб та уподобань. Наявність функціонально-стильових варіантів мови (її відмін), зокрема мови професійного спрямування, спричинює появу й варіантів її окремих одиниць. Однак не лише прагматичні чинники сприяють появі варіантів термінів. Як різновид мовного знака термін зазнає тиску й синтактичних відношень, тобто відношень з іншими одиницями певної терміносистеми і системи національної мови загалом, та семантичних відношень зі структурою певного поняття про позначуваний об'єкт або явище (сигніфіката). Синтактику терміна в процесі

розвитку мови регулює норма, термінологічна і загальномовна, яка блокує або дає в руки мовців певні варіантні позначення спеціальних понять. У науковому обігу для позначення таких різновидів термінологічної норми усталилася опозиція *імперативна : диспозитивна норма* [Боярова 2013: 191]. Якщо імперативна норма пропонує мовцеві лише один термін на позначення спеціального поняття, то норма диспозитивна подає до його вибору ряд варіантів, рівноправних щодо обсягу й структури змісту та сфери вжитку. Описувана опозиція різновидів термінологічної норми може стосуватися як норми, кодифікованої в словниках, граматиках і правописі літературної мови, що в українському мовознавстві називають *прескриптивною, символічною, кодифікованою нормою*, так і норми літературної мовної практики, узусу, або *норми дескриптивної, прагматичної, узуальної*. Щоправда, українські дослідники культури мови, наприклад, С. Я. Єрмоленко, наявність варіантів вважають властивістю лише дескриптивної, або прагматичної слабкої норми [Єрмоленко 2013: 266]. Водночас, оперуючи термінами опозиції різновидів мовної норми, прийнятими в сучасному польському мовознавстві, можна твердити, що терміни-варіанти наявні як у *взірцевій* (пол. *wzorcowa*) (*високій* (пол. *wysoka*)), так і в *ужитковій* (пол. *użytkowa*) (*поточній* (пол. *potoczna*) або *груповій, осередковій* (пол. *środowiskowa*)) нормі [Sicińska 2005: 79].

Семантика терміна великою мірою «провокує» появу термінів-варіантів як наслідку прагнення мовців до підкреслення певної ознаки, аспекту позначуваного поняття. Отже, наявність варіантів може, з одного боку, свідчити про необхідність упорядкування певної терміносистеми мови, уніфікації позначень певного поняття або реалії, явища, процесу, а з другого, навпаки, може унаявнювати глибину й широту спектру профілювання, «розроблення» певного поняття у фаховій мові, зокрема у національній мовознавчій традиції.

Необхідною умовою для виділення термінів-варіантів є наявність у них спільного плану змісту, спільного спеціального поняття (сигніфіката). Варіанти плану вираження, або форми термінів спостерігаємо як у складі певних

сучасних терміносистем, наприклад мовознавства, так і в історичній перспективі існування мови взагалі й певної її терміносистеми зокрема. Отже, варіант є підстави трактувати широко – як взагалі наявність різних планів вираження поняття, різних мовних знаків з різними ексформами, за визначенням оригінальної лінгвосеміотичної теорії українського мовознавця А. О. Білецького. Підставою для розгляду таких термінів як варіантних позначень є саме їхній спільний план змісту (інформа, у теорії А. О. Білецького) [Белецкий 2012: 534]. Широке трактування варіантності спираємо на можливість функціонування в той самий часовий проміжок або в ширшій часовій перспективі різних термінів для позначення того самого поняття, а отже, здатності його плану вираження до змінюваності, варіювання. На нашу думку, саме такий широкий погляд на явище варіантності мовного знака взагалі і мовознавчого терміна зокрема приводить до паралельного побутування в наукових традиціях деяких слов'янських мов термінів-відповідників українським *варіантність*, *варіація*, *варіювання* і *змінність*, *змінюваність*. Наприклад, «Словник слов'янської лінгвістичної термінології» (далі – SSLT) за редакцією А. Єдлічки засвідчив такий паралелізм для польської (<*wariantowość*>², *wariacja* і *zmiennosc*) та словенської мов (*variantnost* і *premenilnost*) (SSLT 1977 I: 12). Нижче ми спробуємо довести, що такий паралелізм цих термінів, тобто трактування варіанта як припустимої мовною нормою зміни позначення, властивий і іншим слов'янським мовам, зокрема українській.

Вузьке розуміння варіанта ґрунтуємо на наявності відмінних позначень (сигніфікантів, ексформ) того самого мовного знака, або знака з певною графічною структурою та акцентними властивостями. Вважаємо, що для проблем оптимізації пошуку інформації в термінологічних базах даних,

² У кутових, або ламаних дужках у цьому словнику подано терміни, «які досі не ввійшли до загального вжитку або є індивідуальними, проте рекомендованими, або ж такі, що їх створила національна термінологічна комісія як пропонований еквівалент для термінів мови-джерела» (SSLT 1977 I: XX – *переклад наш*. С. К.). Наприклад, в українській частині цього словник тезаурусного типу знаходимо такі терміни, рекомендовані до вжитку або рідковживані, як <*відчислівниковий прикметник*> (і пор. *порядковий прикметник*) чи <*експлоратор*> (той, хто збирає мовний матеріал, зокрема записує його від інформатора (інформанта). Такі «ковані» терміни вкрай цікаві для вивчення тенденцій формування терміносистем, в обговорюваному випадку, системи українських мовознавчих термінів.

наприклад, у базі світового славістичного мовознавства iSybislaw, у розбудові якої колектив дослідників відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України бере участь від 2015 р., доцільно прийняти й широке трактування варіанта терміна як різних мовних знаків для найменування того самого поняття. Завдяки цьому в інформаційно-пошуковій бібліографічній системі користувач дістане змогу зібрати джерела з варіантами позначення певних понять на різну глибину варіювання плану їхнього вираження – і в окремому мовному знаку, і в сукупності різних мовних знаків-корелатів – у сучасній різностильовій фаховій практиці й у часовій перспективі розвитку різних слов'янських мовознавчих традицій і наукових осередків.

Ступінь і засоби варіювання форми того самого терміна можуть бути різними: від змін у його вимові, позначених (орфографічні, або правописні варіанти) чи не позначених на письмі (орфоепічні, або акцентні варіанти), до змін окремих морфем в складі форми терміна (словозмінні (морфолого-фонематичні) та словотвірні варіанти). Форма терміна може варіювати не за однією, а за кількома ознаками його будови. Такі варіанти вчені називають комбінованими. Це, наприклад, акцентно-фонематичні варіанти, пор.: технічні терміни *сортамент* і *сортимент* зі значенням «склад продукції за марками, профілями, розмірами» [ССІС 2006: 636]. У контексті наших розмірковувань про джерела появи термінів-варіантів і чинники забезпечення їхнього збереження в системі мови, важлива примітка упорядників згаданого вище «Сучасного словника іншомовних слів» О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк: «Термін *сортамент* використовують у металургійній промисловості, а *сортимент* – у виробництві лісоматеріалів» [Там само]. Розгляд цих термінів-варіантів у часовій перспективі дає змогу виявити динаміку чинників варіювання їхньої форми. «Словник іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука, перше видання якого побачило світ 1974 р., на 32 роки раніше за словник О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк, подає терміни *сортамéнт*

і *сортимéнт* лише як фонематичні, з наголосом на останньому складі [СІС 1974: 626].

Межею варіювання форми вузьких варіантів є слово. На протипагу їм шкала варіювання форми термінів-широких варіантів виходить за межі того самого слова, або того самого мовного знака. Амплітуда такого варіювання позначень коливається від слова до кількаслівної словосполуки або й ширшого опису спеціального поняття за відсутності усталеного, відтворюваного в нормі його позначення. Попри всі суперечки в лінгвістиці про припустимі межі формального варіювання слова, на користь доцільності врахування для термінів широкого спектру можливих позначень того самого поняття, або варіантів не лише вузьких, а й широких, свідчить у сучасній славістичній морфології явище так званих різновідмінюваних слів, тобто практика включення до словозмінних парадигм слів суплетивних форм на взір форм відмінювання українського дієслова *дути* з основою **дуј-** (*дую, дуєш*) і з основою **дм-** (*дму, дмеш*), форм українських іменників *десна* в однині і *ясна* у множині або відмінкових форм деяких українських займенників типу *я, мене, мені; що, чого, чому* тощо. Як слушно зауважує Л. Г. Боярова: «Норма в термінології не повинна суперечити загальнолітературній нормі: у межах термінологічної мовної норми знаходиться все те, що збігається з нормою в загальнолітературній мові, а також те, що свідомо введено до термінології для вираження спеціального поняття» [Боярова 2013: 190]. Отже, якщо загальна літературна, тобто унормована та кодифікована, мовна практика допускає широке трактування варіанта слова, то є підстави прийняти його і для термінів.

Дефініції варіантів в українських авторитетних термінологічних кодексах, утім, спираються на вузьке їхнє трактування у межах того самого мовного знака. Наприклад, найавторитетніший на сьогодні кодекс українських мовознавчих термінів – енциклопедія «Українська мова» (далі – ЕУМ) визначає варіанти так: «Видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т.ін.), але не

порушують принципу її тотожності» [Тараненко 2007: 63]. Водночас у реєстрі цього видання реалізовано й широке трактування варіантів терміна, пор. зауваження в передмові від редколегії: «У назвах статей, що складаються з кількох слів, на перше місце винесено слово, яке більшою мірою визначає зміст і специфіку терміна» [Передмова 2007]. О. О. Тараненко в цитованій вище статті *Варіанти* вже згадані ЕУМ, окреслюючи статус у системі мови, наприклад, словотвірних варіантів, вказує також на складність їхнього відокремлення від синонімів: «Подібні утворення, – зазначає він, – це не модифікації форми того самого слова, а результати паралельних словотворчих актів на базі однієї твірної основи, що порушують принцип тотожності слова» [Тараненко 2007: 64].

Ще більшою мірою це спостереження стосується лексичних варіантів слова. Учений вказує, що як еквівалент терміна *варіант мовної одиниці* вживають термін *дублет*. Щоправда, останній термін він вважає обмеженішим за обсягом свого змісту, оскільки він стосується лише так званих повних, або абсолютних синонімів на зразок *мовознавство – лінгвістика* або *евфонія – милозвучність – доброзвучність*.

На нашу думку, врахування історичної перспективи побутування того чи того терміна в системі мови дає підґрунтя для розгляду таких паралельних форм саме як варіантів вербалізації певного спеціального поняття в часовій перспективі розвитку національної фахової мови, а не синонімів. Синонімічні відношення формуються в системі мови й у тексті у певний часовий проміжок існування мови, у синхронній мовній діяльності спільноти, де й можна визначити характер і міру змістової близькості (синонімічності) таких позначень (абсолютні (повні), часткові (неповні), аспектні), їхню спроможність до взаємозаміни, а також встановити питомі й запозичені ресурси й способи творення таких паралельних форм позначень зі спільним змістом. На те, що час і мовна діяльність суспільства не завжди підтверджують прогнози фахівців-термінологів щодо окремих термінів, вказує доля польського терміна *wariantowość*, що в SSLT був поданий як рекомендований до ужитку, але ще не

загальноприйнятій. Наскільки можемо судити з приступних нам польських наукових праць, нині як загальноприйнятій закріпився термін *wariantywność*, що доводить і введення його до словника ключових слів бази світового славістичного мовознавства iSybislaw [BBDŚJS]³.

Друге засвідчене ЕУМ значення терміна *варіант* «конкретні форми вираження, реалізації в мовленні умовно-абстрактних мовних одиниць» [Тараненко 2007: 63] дає ще більші підстави для широкого розуміння термінів-варіантів, для окреслення варіабельних (змінюваних) і неваріабельних (незмінюваних) позначень певного поняття для певного часового відтинку і в ширшій часовій перспективі, для встановлення складу комплексів варіантів в окреслених часових межах, їхх доміант. Широкий підхід до варіантності позначень уможлиблює виділення термінів, найуживаніших і найпотужніших в дальшій специфікації поняття, і термінів, обмежених у своєму функціонуванні працями певного часу, дослідженнями представників певних наукових шкіл або й окремих авторів.

Трактування варіанта як паралельної форми існування терміна дає змогу в тезаурусі ключових слів інформаційно-пошукової системи, наприклад, для роботи з базою даних світового славістичного мовознавства iSybislaw, врахувати все розмаїття позначень того самого мовознавчого поняття в усіх функціонально-стильових різновидах наукових і дидактичних текстів різного часу, введених до складу джерельної бази цієї системи. Звичайно, що першим етапом вивчення варіантності термінів має стати ретельний аналіз мовознавчих терміносистем окремих слов'янських мов у певний період їхнього функціонування з наступним їх зіставленням у ширшій часовій перспективі і в ширшому спектрі сфер побутування та з'ясуванням спільного й відмінного в їхньому складі, зокрема в наявності, обсязі й характері груп термінів-варіантів для позначення спільних понять. Зорієнтування аналізу варіантних форм термінів на суто практичну потребу пошуку в базі мовознавчих джерел з

³ За звернення нашої уваги на стан побутування цих термінів у сучасному польському мовознавстві щиро дякуємо д-ру З.Е. Рудник-Карватовій.

певною інформацією спонукає до структурування такого пошукового образу документа за параметрами 1) тип тексту, сфера його побутування і 2) час його публікації. Урахування цих параметрів дає змогу обмежити в пошуку обсяг варіантних термінів на позначення потрібного користувачеві поняття.

Однак питання обсягу врахованих термінів-варіантів пов'язане з принципами розбудови джерельної бази інформаційно-пошукової системи, зокрема з критеріями введення до неї текстів певних стилів, жанрів і типів або з хронологічними межами публікації таких текстів. Наприклад, до бази світового славістичного мовознавства iSybislaw вводять тексти, опубліковані від 1991-1992 рр. до сьогодні. Її джерельну основу складають наукові праці, отже, за межами цієї бази залишаються видання навчально-методичного й науково-популярного циклів. Утім, навіть чітко визначені часові й функціонально-стильові межі джерел бази iSybislaw неминуче розширюються. Це засвідчує, наприклад, українська наукова практика початку XXI ст., журнальні публікації, наукові монографії й збірники термінологічних конференцій. Таке розширення обсягу сучасної мовознавчої терміносистеми спричинено тим, що в українських наукових публікаціях періоду незалежності (від 1991 р.) активно обговорюються проблеми відродження національної мовознавчої термінології, джерела, ресурси й тенденції її розбудови, доцільність повернення питомих термінів на заміну кальок з іншомовних зразків, збалансованість в термінології тенденцій націоналізації та інтернаціоналізації, а це зумовлює обговорення термінів, запропонованих у словниках і наукових працях кінця XIX – першої третини XX ст., аналіз їх побутування не лише в науковій, а й у навчально-освітній практиці, працях окремих мовознавців.

Отже, важливим завданням вивчення всього спектру формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації сучасного українського фахового, зокрема мовознавчого, лексикону полягає у: 1) виявленні ділянок сучасної терміносистеми українського мовознавства, на яких наявні варіантні (вузькі й широкі), або паралельні, допустимі нормою мови форми позначення того ж поняття, 2) встановленні типів таких термінів-

варіантів у функціонально-стильових різновидах мовознавчих текстів, а також у загальномовному кодифікованому корпусі термінів певного періоду і в часовій перспективі динаміки української мови ХХ – початку ХХІ ст., 3) з'ясуванні способів та засобів створення термінів-варіантів, типів їхньої формальної будови й 4) аналізі динаміки груп термінів-варіантів в історичній перспективі розвитку українського мовознавства від 1920-1930 рр., часу публікації перших загальномовних і спеціальних нормативних словників нової української літературної мови, до сьогодні.

Обсяг варіантів термінів у тезаурусі ключових слів інформаційно-пошукової системи залежить від принципів формування її джерельної бази. Наприклад, при формуванні українського модуля бази світового славістичного мовознавства iSybislaw спираємося на тексти наукові в таких їхніх типах, як монографія: колективна або індивідуальна, періодика: збірники (періодичні та ювілейні), журнали, матеріали наукових форумів, словники лінгвістичних термінів та мовознавчі енциклопедії. Проте для врахування фахової практики в повноті її функціонально-стильових різновидів, зокрема особливостей функціонування в ній термінів, необхідно брати до уваги також тексти навчального, науково-методичного й науково-освітнього спрямування: підручники, посібники, хрестоматії, навчальні словники та енциклопедії, науково-методичні розробки різного зорієнтування. Поза межами такого розгляду залишається усна фахова практика, професійний сленг, соціолект та ідіолект певних мовознавчих осередків й окремих учених-мовознавців, праці яких вирізняє активна термінотворчість. Вони зрідка проникають у загальномовознавчі термінологічні кодекси і до тезауруса можуть потрапляти настільки, наскільки вони представлені в текстах певних мовознавчих видань, дисциплін, напрямків або шкіл.

Аналіз статей українських словників лінгвістичних термінів, починаючи від словника Є. В. Кротевича і Н. С. Родзевич [Кротевич, Родзевич 1957] та Д. І. Ганича й І. С. Олійника [Ганич, Олійник 1985] і до енциклопедії «Українська мова» (1-е вид. – 2000, 2-е – 2004, 3-є – 2007) та «Короткого

тлумачного словника лінгвістичних термінів» С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор [Єрмоленко et al. 2001], отже, за майже 50 років розвитку української мови й українського мовознавства, дає спектр варіювання форми мовознавчих термінів, градацію (ступені) творення паралельних форм вираження певного поняття від мінімального – зміни однієї фонемі (літери) в корені до максимального – появи іншого позначення за умови збереження тотожності змісту таких терміноодиниць. Крім формальних параметрів, варіантам термінів властиві й параметри функціонально-стильові. В обстежуваних текстах вони виникають в сучасній діяльності науковців-мовознавців і освітян-практиків в опозиціях 1) термін загального використання як у науковому, так і в навчальному процесі на різних його етапах (початкова, середня (загальноосвітня та спеціальна) й вища школа) : термін, уживаний лише в науковому середовищі з дальшим уточненням цього члена опозиції – у певній науковій дисципліні, парадигмі, школі, осередку, працях окремого вченого; 2) наукові варіанти позначення : безваріантне позначення, прийняте в навчальному процесі, і 3) варіанти термінів, фіксовані в джерелах у певній часовій перспективі (для нашого дослідження – з 20-30- рр. ХХ ст.) : сучасні загальноживані й кодифіковані терміни. Відповідно, такі опозиції відбивають і джерела фактичної бази певної інформаційно-пошукової системи (у нашому випадку, системи iSybislaw), в яких функціонують варіанти термінів. Для першої опозиції це – словники лінгвістичних термінів, мовознавчі енциклопедії, нормативні граматики та правопис на противагу науковим дослідженням колективів авторів чи окремих учених, словникам лінгвістичних термінів окремих мовознавчих дисциплін, наукових напрямків і шкіл [Вахек 1964, Хэмп 1964, Кубрякова 1996, Дерба 2007, Ярошевич 2008, Барань 2010].

Нижню межу в часовій перспективі існування українських мовознавчих термінів-варіантів визначаємо за працями українських мовознавців періоду культурно-національного відродження України 1920-1930 рр. Підстави для цього дає та нормалізаторська робота в цей час і Комісій Української Академії наук у Києві, і Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яка заклала

підґрунтя для кодифікації корпусу українських мовознавчих термінів, відбитого не лише в наукових працях, а й у перекладних російсько-українських і українсько-російських словниках, що їх видавала Всеукраїнська Академія Наук, а також в «Українському правописі» 1928 р. [УП], що мав загальноукраїнський характер, та в узагальнювальних науково-методичних працях на взір «Норм української літературної мови» О. Н. Синявського [Синявський 1941], (1-е вид., 1931, 2-е вид., 1941) та «Правописного словника» Г. К. Голоскевича [Голоскевич 1929], (1-е вид., 1914, 7-е вид., 1929). Вирізнити корпус мовознавчих термінів, наприклад, в академічному «Російсько-українському словнику» за редакцією академіків А. Кримського та С. Єфремова [СКЄ], три томи якого на літери А-П з чотирьох запланованих вийшли друком протягом 1924-1933 рр., можна за допомогою спеціальної ремарки *грам. (граматичний термін)*, якою вони позначені. А в уже згаданому «Українському правописі» 1928 р. вміщено VI, завершальну, частину під назвою «Елементарна граматична термінологія», поділену на російсько-українську й українсько-російську [УП: 89-97]. Цей корпус термінів було адресовано передусім школі й взагалі всім, хто практично працює з українським словом, а отже, він набував загальноживаного характеру в науково-освітній практиці того часу як у підрадянській Україні, так і в Галичині.

Отже, основу для формування комплексів українських термінів-варіантів у тезаурусі ключових слів для інформаційно-пошукової системи iSybislaw може становити їхнє виділення в кодифікованих корпусах спеціальних сучасних словників лінгвістичних термінів та енциклопедії «Українська мова» як найавторитетнішому на сьогодні джерелі не тільки для наукового, а й для освітянського середовища українців. Ці комплекси можна доповнювати завдяки матеріалам словників 1920-1930 рр., української частини «Словника слов'янської лінгвістичної термінології» [SSLT, т.І – 1977; т.ІІ – 1979] та термінів з текстів окремих наукових напрямків, шкіл і вчених.

Мінімальну відмінність демонструють терміни-варіанти, у формі яких спостерігаємо зміну однієї фонемі в складі кореня. Причиною цього, як

правило, є зміна лексичної норми мови, зокрема усунення кальок з російських взірців, що не відповідають чинним нормам української літературної мови. Наприклад, поширений у словниках лінгвістичних термінів радянської доби термін *зіяння* в сучасній терміносистемі українського мовознавства замінено терміном *зяння*. В українській літературній мові немає дієслова *зіяти*. Відповідником до російського дієслова *зиять* в українській мові є дієслово *зяти*, а отже, й відповідник до російського віддієслівного іменника *зияние* є український віддієслівний іменник *зяння*. Проте для усталення навіть таких цілком природних замін термінів-покручів має пройти час. У 1-му виданні 2000 р. такого авторитетного джерела, як енциклопедія «Українська мова», варіант *зіяння* було подано як основний, а варіант *зяння* – як другорядний, з відсиланням до основного варіанта [ЕУМ 2000: 189]. До цієї групи питомих термінів включено також запозичення *гіатус*. Однак у 3-му виданні ЕУМ 2007 р. основним уже подано варіант *зяння*. У «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (СКЄ) натрапляємо на такі варіанти позначення цього поняття, як *зияння*, *гіатус*, що відбивають орфоепічну та орфографічну норми початку ХХ ст., відображені у фонемній будові цих термінів, зокрема усунення *зяння* в корені. До речі, прикметно, що вже навіть у джерелах одного часу – 1920-1930 рр. – непослідовно подано ці групи варіантів. Якщо в СКЄ до російського терміна *гиатус* уміщено комплекс термінів *гіатус*, *роззів*, *зияння*, то в «Правописному словнику» Г. К. Голоскевича 1929 р. знаходимо лише *гіатус*, а в «Українському правописі» 1928 р. – лише *роззів*. Через майже 50 років (хоча роботу над укладанням цього словника розпочато ще в 1960-х роках) у «Словнику слов'янської лінгвістичної термінології» (SSLT) наявна група *зіяння*, *роззів*, *гіатус*, проте в пізніших словниках і в ЕУМ уже немає терміна *роззів*. У словниках 1920-1930 рр., періоду «коренізації», тобто повернення до національних джерел української культури, активного розвитку української мови й українського мовознавства, знаходимо чимало варіантів термінів мовознавства, спричинених дією іншої орфоепічної норми. Зокрема, вони

становлять наслідок усунення з'явння в корені, пор.: сучасне *гіатус* і тогочасне *гіятус*, сучасні *каузатив*, *пауза* і тогочасні *кавзатив*, *навза* або інше передавання на письмі грецької літери **θ** (фіта), пор. сучасні *орфографія*, *орфоенія* і тогочасні *ортографія*, *ортоенія*. За чинною редакцією «Українського правопису» 2019 р. припустимі обидві групи таких варіантів передавання фіти та дифтонгів **au**, **eu**,

Змінювана в складі слова фонема може мати статус словотворчого засобу, наприклад префікса, а отже, такий фонетичний варіант становить одночасно й словотвірний варіант терміна. Наприклад, у SSLT подано лише термін *спрощення*. Натомість у всіх трьох виданнях ЕУМ, крім цього основного варіанта терміна з префіксом **с-**, як залежний подано й варіант *опрощення* з префіксом **о-**, скалькований з російського терміна *опрощение*. Нормативним українським твірним дієсловом для такого іменника є на сьогодні саме *спростити*. До того ж префікс **о-** на відміну від префікса **с-** передає значення не лише завершення дії, а й охоплення такою дією об'єкта, отже, інший рід дії, пор.: *сплітати* і *оплітати* або *обплітати когось або щось*.

Варіантним у складі терміна може бути й суфікс, що часто засвідчує зміни в чинній у певний час словотвірній нормі мови. Наприклад, у працях українських учених 1960-1970-х рр. зі структурного аналізу мови популярна тоді модель С. К. Шаумяна мала назву *аплікативної породжуючої*, пор. цей варіант терміна у назві праці В. С. Перебийніс *Дослідження лексичної системи на основі аплікативної породжуючої моделі* [Перебийніс 1965]. Нині словотвірна норма української мови блокує такі активні дієприкметники теперішнього часу, замінюючи їх віддієслівними прикметниками. На заміну блокованому позначенню *породжуюча* прийшов варіант *породжувальна*. Так само на заміну віддієслівним іменникам із суфіксом **-к(а)** на позначення опредметненої дії прийшли іменники із суфіксами **-нн(я)/-енн(я)**, наприклад, *автоматичне оброблення (опрацювання) тексту* замість раніше вживаного *автоматична обробка тексту*. Див. назву статті Т. О. Грязнухіної

«Автоматичне оброблення тексту (АОТ)» в останньому виданні ЕУМ [Грязнухіна 2007: 9].

Часом варіанти-абсолютні синоніми в загальномовній практиці стають позначеннями різних понять у фаховій мові. Наприклад, у концепції фундатора школи української дериватології професора І. І. Ковалика запропоновано чітке розрізнення словотвору як складника системи мови й словотворення як складника мовної діяльності суспільства, реалізації системи мови у мовленні. Відповідно, прикметники *словотвірний* і *словотворчий*, дублети в загальному лексиконі, набувають у концепції І. І. Ковалика відмінних спеціальних значень і перестають бути варіантами позначення того самого поняття. Перший стосується словотвору, складників системи мови як ідеальної сутності (*словотвірна система, словотвірна модель*), другий – словотворення, реальних процесів і продуктів мовлення (*словотворчі ресурси мови, словотворчий засіб*). У 1981 р. І. І. Ковалик опублікував спеціальну працю «Словотвірний» чи «словотворчий», у якій обґрунтував опозицію цих термінів і зазначив, що їх розрізнення вже закріпив SSLT у своєму першому томі, виданому в 1977 р. [Ковалик 2007 (1981): 358].

У глибшій часовій перспективі натрапляємо на варіанти, що не витримали випробування мовною практикою і не увійшли до кодифікованої терміносистеми сучасного українського мовознавства. У СКЄ як відповідник до російського терміна – прикметника *обстоятельный* подано український прикметник *обставний*. Утім, у сучасній українській мовознавчій термінології його немає. Побутує термін *обставинний*, утворений за допомогою суфікса -**н(ий)** від назви такого другорядного члена речення, як *обставина*. Прикметно, що в цьому словнику іменник *обставина* не подано як мовознавчий термін з ремаркою *грам.* на відміну від прикметника *обставний* [СКЄ III 1927: 36]. Ці розведені в часі словотвірні варіанти різняться вже не суфіксами, а твірними основами: в прикметнику *обставний* наявна основа не іменника *обставин-а*, а твірного дієслова *обстав-ити*.

До варіантів терміна в запропонованому вище широкому трактуванні належать лексичні варіанти позначення спеціальних понять. Серед них найбільш численні запозичені адаптовані терміни та їхні питомі українські відповідники на взір *імператив – наказовий спосіб, лінгвістика – мовознавство, композиція – основоскладання, астериск – зірочка, флексія – закінчення* тощо. Тут стикаємося також з різним обсягом варіантних груп термінів у різних типах джерел і в різних часових відтинках функціонування терміносистеми мовознавства. Наприклад, в ЕУМ знаходимо лише термін *відмінювання* зі значенням «словозміна іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників і займенників), а також дієприкметників» [Вихованець 2007: 78]. Натомість у вже згаданому академічному СКЄ як основний (перший) з ремаркою *грам.* подано іншомовний термін *кон'югація*, а питомий термін *відмінювання* – після нього. Чинником усталення в українській мовознавчій традиції питомого терміна *відмінювання* можна вважати його входження в ряд таких спільнокореневих термінів української морфології, як *відміна, дієвідміна, дієвідмінювання, відмінок, відмінювати, відмінюваний, різновідмінюваний*. Як бачимо, вирішальну роль у конкуренції з терміном *кон'югація* зіграла більша словотворча потужність питомого дієслова *відмінювати* в його значенні мовознавчого терміна. Проте численні й випадки, коли саме через зручність для словотворення верх беруть терміни іншомовного походження, пор. *флексія – флективний і флексійний, інфінітив – інфінітивний, інфінітивність* за неспроможності утворити такі деривати від питомих термінів *закінчення* або *неозначена форма дієслова*.

Нині спостерігаємо й процес повернення до наукового вжитку термінів, засвідчених у словниках 1920-1930-х років. Наприклад, у СКЄ поруч з першим (активніше уживаним) терміном *інфінітив* вміщено питомий термін *дієйменник*. Подає його як єдино можливий для позначення цього поняття й «Український правопис» 1928 р. Натомість ЕУМ поруч з основним терміном *інфінітив* як найбільш уживаний подає варіант-словосполуку *неозначена форма дієслова*. Нині натрапляємо на термін *дієйменник* у працях українських

мовознавців, проте з іншим значенням. Наприклад, Н. Ф. Клименко терміном *дієіменник* позначає віддієслівні іменники зі значенням «опредметнена дія, стан» на зразок *деперсоналізація, акціонування* [Клименко 2008: 69].

Деякі іншомовні терміни, відсутні в ЕУМ, знаходимо в науково-методичних, навчальних джерелах з української мови, адресованих іншомовній аудиторії. Можна припустити, що це спричинює намагання подати національну українську термінологію на тлі і в зіставленні з міжнародною, інтернаціональною за своїми ресурсами. Наприклад, у «Короткому термінологічному словнику з морфології української мови» Є. Б. Барань [Барань 2010], підготовленому для угорськомовної студентської аудиторії, натрапляємо на чимало опозицій іншомовних і питомих позначень понять морфології, які відсутні в такому науковому джерелі, як ЕУМ: *гіпотактичні сполучники – підрядні сполучники* (в ЕУМ тільки *підрядні сполучники*), *паратактичні сполучники – сурядні сполучники* (в ЕУМ тільки *сурядні сполучники*), *імператив – наказовий спосіб* (в ЕУМ тільки *наказовий спосіб*), *кон'юнктив – умовний спосіб* (в ЕУМ лише *умовний спосіб*). Часом такі іншомовні варіанти подано без питомих українських відповідників, які ЕУМ визнає або більш уживаними й уміщує без іншомовних варіантів, або розглядає як сумірні. Це стосується таких важливих для української морфології термінів, як *ступені порівняння прикметників і прислівників*. У статті ЕУМ «Ступені порівняння прикметників» А. П. Грищенко такі граматичні категорії позначив термінами *звичайний, вищий, найвищий* ступінь [Грищенко 2007: 682]. У словнику ж Є. Б. Барань не знаходимо цих питомих термінів, натомість натрапляємо на терміни *суперлатив* і *елатив* для можливих форм найвищого ступеня порівняння. До речі, й самий термін *ступені порівняння прикметників* у цьому навчальному словнику замінено в дефініціях до окремих ступенів терміном *ступені вияву ознаки прикметників*. В «Українському правописі» 1928 р. натрапляємо й на терміни *перший, другий, третій ступінь* – для *звичайного, вищого та найвищого ступенів*.

На окремий розгляд заслуговують терміни-варіанти, уживані в дослідженнях певних наукових напрямів, шкіл або окремих учених. Не всі вони потрапляють до загальномовних термінологічних кодексів, проте їх фіксує низка словників термінології певних наукових напрямків і шкіл. Маємо на увазі хоча б такі термінологічні словники, як «Лінгвістичний словник Празької школи» Й. Вахека [Вахек 1964], «Словник американської лінгвістичної термінології» Е. Хемпа [Хэмп 1964] або «Короткий словник когнітивних термінів» О. С. Кубрякової, В. З. Дем'янкова, Ю. Г. Панкраца та Л. Г. Лузіної [Кубрякова et al. 1996]. Так, чимало термінів структурної лінгвістики, імовірно, через свою образність, залишилося в працях представників цього наукового напрямку пор.: *хазяїн* (головне слово) – *слуга* (залежне слово) [Перебейнос 1990: 118] або *дерево*, *кущ* для різних типів ієрархічних структур, зображуваних за допомогою орієнтованих графів [Там само: 216]. За межами кодифікованих корпусів термінів залишаються й професіоналізми, що функціонують у розмовній науковій і освітній практиці паралельно із загальноприйнятими термінами. Наприклад, в ЕУМ подано терміни *орфограма* і *пунктограма* для позначення місць у слові чи реченні, правильне написання чи оформлення яких за допомогою розділових знаків слід запам'ятати. Натомість у навчальній літературі, а також у працях з проблем автоматичного аналізу текстів для обох цих термінів уживають відповідник *помилконебезпечне місце*. Усвідомлюючи його розмовний, образний характер, автори часто беруть це позначення в лапки.

Особливе місце в поповненні варіантних груп термінів посідає термінотворчість окремих учених, авторські, «ковані», терміни. У працях, наприклад, відомого українського мовознавця, ономаста, граматиста, дериватолога В. О. Горпинича, зокрема в його підручнику для вищої школи «Морфологія української мови» [Горпинич 2004] як варіанти усталених термінів *модальне слово* та *слово категорії стану* знаходимо авторські терміни-варіанти, відповідно, *модальник* і *станівник*. Відомий український граматист І. Р. Вихованець у спеціальній розвідці «Студії про українські відмінки: термінологічний аспект» [Вихованець 2005] обґрунтував необхідність заміни

цілої низки усталених граматичних термінів. Він пропонував термін *предметник* замість *іменник*, а також *суб'єктник* замість *називний відмінок*, *похідник* замість *родовий відмінок*, *адресатник* замість *давальний відмінок*, *об'єктник* замість *знахідний відмінок*, *знаряддєвик* замість *орудний відмінок*, *місцевик* замість *місцевий відмінок* і *кличник* замість *кличний відмінок*. Отже, врахування спектру функціонально-стильових відмін мови в сучасній мовознавчій традиції і практиці в її часовій перспективі дає можливість виділити різні за обсягом і типом формальної будови варіанти термінів мовознавства: 1) вузькі і широкі (синоніми), напр., *зіяння* – *зьяння* – *гіатус*; 2) кодифіковані терміни й авторські неологізми, напр., *модальне слово* – *модальник*; 3) сучасні й застарілі терміни, напр. *іменник* – *речівник*; 4) питомі й іншомовні терміни, напр. *наказовий спосіб* – *імператив*. Часто такі бінарні опозиції можуть об'єднуватися, відбиваючи широкий спектр варіювання позначення певного поняття в сучасній науково-освітній практиці і в часовій перспективі її розвитку, напр.: *орудний відмінок* – *інструменталь* – *знаряддєвик* або *інфінітив* – *неозначена форма дієслова* – *дієйменник*.

Запропоновані широке й вузьке трактування варіантів термінів мовознавства, аспекти аналізу способів і засобів формування їхніх варіантних груп відкривають можливості для аналізу чинників і тенденцій розширення терміносистем в українській фаховій мові, з'ясування обсягу й характеру варіювання термінів в окремій слов'янській мові закладає підґрунтя для створення еталону зіставлення лінгвістичних термінів у різних слов'янських мовах, а отже, й для одержання вірогідних відомостей про їхню типологію і характерологію.

І.3. Когнітивний і функціональний потенціал мовознавчих термінів-корелатів

Необхідність оптимізації (упорядкування) терміносистем спричинює насамперед певний критичний стан тих їхніх ділянок, на яких накопичилися

різні номінації спільного поняття, або терміни-корелативи. Такі терміни виявляють різний ступінь близькості форми й значення, а отже, неминуче спонукають до з'ясування доцільності їхнього збереження в нових обставинах функціонування української фахової мови на початку XXI ст., з новими вимогами до неї українських мовців.

Поняття *оптимізація* далі вживаємо в його загальномовному змістовому обсязі як 1) «процес вибору найкращого варіанта з можливих» і 2) «процес приведення системи до найкращого (оптимального) стану» [CCIC 2006: 501]. При цьому, як систему розглядаємо впорядковану сукупність мовознавчих термінів у складі інформаційно-пошукової мови ключових слів бібліографічної бази світового славістичного мовознавства iSybislaw [BBDŚJS]. Утім, таке широке трактування оптимізації не суперечить її значенню як одиниці терміносистем програмування та інформатики, пор. 1) «зменшення коду та/або часу виконання програми за збереження її семантики» і 2) «досягнення граничного (максимального чи мінімального) значення певної вибраної змінної» [АУТС 2006: 374]. Отже, оптимізація і в загальній, і у фаховій мові означає процес, спрямований на зменшення часу й зусиль користувача системи знаків для одержання шуканої інформації в обсязі, найбільш відповідному для його запиту. Мета наших дальших роздумів – встановити когнітивний і функціональний потенціал українських мовознавчих термінів-корелативів і з огляду на нього виявити можливості оптимізації певних класів таких позначень для пошуку інформації у системі iSybislaw. Успішне розв'язання такої прикладної проблеми потребувало серйозної теоретичної підготовки, вдумливого професійного мовознавчого аналізу зокрема термінів-варіантів різного типу. Отже, практика, з одного боку, перевіряла й посвідчувала слушність висновків мовознавців, а з другого, - давала їм цінну поживу для дальшої роботи над упорядкуванням та розвитком національного терміноапарату мовознавства в широкому його функціонально-стильовому спектрі.

Бібліографічну базу iSybislaw створює міжнародний науковий колектив у координації з ініціаторами формування цієї лінгвістичної інформаційно-пошукової системи, розробниками її концепції й стратегії побудови – групою співробітників Інституту славістики Польської Академії наук на чолі з д-ром З. Е. Рудник-Карватовою [Rudnik-Karwatowa 2014; Рудник-Карватова 2016]. Від 2018 р. цей колектив очолює і продовжує роботу над базою iSybislaw д-р П. Ковальський [Kowalski 2022]. У цій роботі бере участь і колектив співробітників Інституту української мови НАН України, створюючи український модуль системи iSybislaw [див. про це докладніше: Карпіловська 2014; Романюк 2014]. Оскільки iSybislaw створено й розбудовувано далі під егідою Інституту славістики ПАН і виставлено на його платформі, то інтерфейс та пошукова оболонка цієї системи польськомовні. Закономірно, що й основу інформаційно-пошукової мови iSybislaw становить «Словник ключових слів славістичного мовознавства», який уклали З.Е. Рудник-Карватова і Х. Карпінська (далі – SSKJŚ). Остання версія цього словника, оприлюднена на компакт-диску 2006 р., налічує 3000 базових польських термінів [Rudnik-Karwatowa/ Karpińska 1999; Rudnik-Karwatowa/ Karpińska 2006].

Як твердять авторки SSKJŚ у вступі до нього, «структура Словника пласка, а це означає, що в ньому не уявлено ієрархічних відношень» [Rudnik-Karwatowa/Karpińska 2006]. Разом з тим у цьому словнику використано відсилання *zob.* (пол. *zobacz* «дивися») до термінів, яким віддано перевагу у фаховій мовознавчій практиці або які переважають в означенні певного поняття у джерелах iSybislaw (пол. *terminy preferowane* «преференційні, найкращі терміни»). Крім того, такі позначення з високим рейтингом у терміносистемі і у фаховій практиці «представляють у мові ключових слів цілий шерек термінів, пов'язаних у природній мові відношенням синонімії та близькозначності» [Там само]. Отже, структура словника вже дає можливості не лише для збирання груп термінів на позначення того самого поняття, а й для встановлення найкращого з них, а отже, містить можливості для оптимізації пошуку джерел з термінами-корелатами.

На відміну від реєстру SSKJŚ список ключових слів iSybislaw має вже ієрархічну будову, оскільки між термінами унааявлено родо-видові відношення. Родовий термін-дескриптор під своїм «дахом» збирає видові терміни-аскриптори, ключові слова, що позначають окремі аспекти спільного для всіх них поняття. Наприклад, термін-дескриптор пол. *słowotwórstwo 1* «словотворення 1» зі значенням «пол. *tworzenie wyrazów*» («творення слів») об'єднує в iSybislaw 9 різномовних термінів-ключових слів, а саме: російські *словообразование 1*, *словопроизводство*, *словотворчество*, українські *словотвір 1*, *словотворення*, хорватський *tvorba riječi 1*, чеський *tvoření slov 1*, сербський *творба речи 1* та словенський *besedotvorenje 1*.

Перед розробниками окремих національних модулів інформаційно-пошукової мови бази iSybislaw стоять такі завдання:

1) встановити відношення між термінами, унааявлювані в структурі базового польського словника й словників інших слов'янських мов-його відповідників, передусім визначити, на яку амплітуду може коливатися кореферентність термінів, виділити типи таких термінів як варіантів в широкому сенсі позначення того самого поняття;

2) з'ясувати, наскільки в джерелах нинішньої бази виявлено часову перспективу побутування термінів-кореферентів славистичного мовознавства в окремих слов'янських мовах і в польській мові як базовій, а також у різних сферах фахової діяльності мовознавців: у науковій і освітній традиції, у термінологічній практиці різних наукових напрямів, шкіл, осередків, окремих учених;

3) проаналізувати, як картина кореферентності термінів, виявлена в сучасній польській мовознавчій термінології й засвідчена в базовому словнику ключових слів, відповідає картинам в інших слов'янських мовах, зокрема, в українській, на опрацюванні якої зосереджено зусилля колективу дослідників Інституту української мови НАН України від 2012 р.

У створенні і, далі, в оптимізації українського модуля iSybislaw виділяємо два взаємоналаштовані напрямки: 1) введення українськомовних джерел з

певними ключовими словами в них і поповнення списку вже наявних у базі iSybislaw термінів українського мовознавства та 2) укладення словника українських мовознавчих термінів як відповідника базового польського словника. Ці напрямки взаємодіють за принципом «сполучених посудин» у процесі поповнення бази iSybislaw: джерела дають сукупності ключових слів, які підтверджують або доповнюють реєстр словника. Разом з тим саме укладення словника на сьогодні вважаємо першочерговим завданням створення українського модуля цієї бази. Він повинен містити вичерпну інформацію про склад української мовознавчої терміносистеми в окресленій базою iSybislaw жанрово-стильовій парадигмі (наукові тексти різної структури: монографії (індивідуальні й колективні), періодика (журнали й збірники), рецензії, хроніки, огляди, персоналії) і в часовій перспективі (від 1991/1992 рр. до сьогодні).

Терміни-корелюанти в українській мові, як ми спробуємо довести нижче, можна визначити як мовні знаки зі змінною експрессією і незмінною інформією і надати їм статусу гіпоніма (різновиду) стосовно гіпероніма *варіант терміна*. Вузьке розуміння варіанта терміна ґрунтуємо на наявності відмінних експрессій не різних, а того самого мовного знака. Такими є, наприклад, терміни на зразок *милозвучний – доброзвучний* чи *спрощення – опрощення, породжувальний – породжуючий* з різним ступенем уживаності й відповідності чинним мовним нормам. Наприклад, у SSKJŚ на позначення наголосу з посиленням м'язової напруги подані терміни-словотвірні варіанти (вузькі варіанти) пол. *akcent ekspiracyjny* і *akcent ekspiratoryczny* з відсиланням до терміна *akcent dynamiczny* як до найбільш уживаного їхнього спільного синоніма (широкого варіанта позначення цього ж поняття). Зіставлення такого ряду варіантних термінів зі списком ключових слів у базі iSybislaw доводить наявність серед ключових слів її джерел лише терміна пол. *akcent dynamiczny*. Проте він вказує не на польське, а на російське джерело – статтю Т. М. Ніколаєвої «Динамическое ударение и/или вершина акцентной кривой слова» («Динамічний наголос та/або вершина акцентної кривої слова» (1992)), а отже, має й реалізований російський термін-відповідник *динамическое ударение*. Зауважимо, утім, що в російському модулі

актуального списку ключових слів бази iSybislaw цього терміна поки що немає – присутні лише терміни *ударение* та *ударение согласного*.

До українського модуля, за свідченням авторитетних публікацій з акцентології слід увести терміни-корелювати *динамічний наголос*, *силовий наголос*, *експіраторний наголос*. Їх подано в статті В. Г. Скляренка «Наголос» у такому авторитетному корпусі українських мовознавчих термінів, як енциклопедія «Українська мова» [Скляренко 2007: 404]. Зорієнтування на базовий SSKJŚ дає підстави не лише сформулювати вихідний ряд українських термінів-відповідників польському дескриптору iSybislaw: *наголос динамічний* – *наголос експіраторний*, а й доповнити його терміном *наголос силовий*. Такий повний ряд позначень-корелювань, на нашу думку, уможливорює в разі потреби поглиблений пошук у джерелах бази не лише за найуживанішим з термінів цього ряду, а й за його менш уживаними відповідниками не лише в списку ключових слів документів, їхніх заголовках, а й у самому їхньому тексті. Такий поглиблений пошук дасть змогу не лише надавати користувачеві вичерпну сукупність документів бази iSybislaw, присвячених аналізу певних мовознавчих явищ і процесів, а й з'ясувати реальну вагу певних термінів у поняттєвій системі мовознавчих традицій окремих слов'янських мов і світового славістичного мовознавства загалом. Ці відомості уможливають для української та інших слов'янських мов встановлення найкращих варіантів позначень певних понять, їхню активність у науковому обігу.

Певний варіантний ряд національномовних термінів можна було б упорядковувати за спадною активності в базі, або за кількістю документів, в яких засвідчено той чи той термін. Це давало б кількісні підстави виділяти як домінанту ряду варіантів-корелювань функціонально найактивніший термін і завдяки цьому оптимізувати пошук інформації стосовно певного мовознавчого поняття. Глибину пошуку визначала б кількість термінів-варіантів позначення певного поняття, урахована в словнику ключових слів. На кожному наступному його кроці до найуживанішого терміна-домінанти ряду додавався б наступний термін-варіант за спадною активності функціонування в

документах бази. Пошук можна було б будувати за а) повним складом ряду або ж структурувати його за б) домінантою ряду; в) певним варіантом і г) певною кількістю варіантів. Так, у SSKJŚ уміщено пару термінів-варіантів пол. *prefiks* – *przedrostek* (з відсиланням *zob.* до першого терміна). У базі iSybislaw на сьогодні представлено 113 документів з цими ключовими словами. Серед них джерела як польською мовою (вони переважають – 32), так і іншими мовами (чеською, російською, болгарською, білоруською, сербською, англійською, французькою, німецькою та ін.). Є в базі і 5 джерел українською мовою (монографія С. О. Соколової «Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові» (2003), а також статті Н. М. Мединської, Л. Сегіна і М. Четирби). Польськомовні джерела доводять домінантний статус у текстах терміна *prefiks*: він наявний у заголовках і змісті 22 джерел з 32 уведених до бази. Цей статус базового терміна *prefiks* доводять і терміни, утворені на його основі. У SSKJŚ вміщено терміни-варіанти пол. *derywacja prefiksalna* і *derywacja przedrostkowa* з відсиланням до домінанти такого ряду позначень – терміна *prefiksacja*. Документи підтверджують його перевагу в базі: термін *prefiksacja* засвідчено 40 разів, *derywacja prefiksalna* – 6, натомість терміна *derywacja przedrostkowa* не вжито жодного разу. Очевидно, що така картина потребує перевірки на нових документах, зіставлення з іншомовними термінами, а можливо, й поглибленого пошуку в текстах джерел.

Останній ряд термінів порушує важливу проблему часової перспективи врахування кореферентних позначень у словнику ключових слів. Для українського модуля бази iSybislaw це має не лише суто теоретичне, а й практичне значення для уможливлення повноцінного пошуку інформації в сучасних документах. Хоча нижня часова межа бази становить 1991/1992 роки, для україністики в цілому й для українського термінознавства особливо вона визначає початок періоду інтенсивного відновлення питомої національної, у тім числі, й мовознавчої термінології, її номінативних ресурсів, знеросійщення, передусім усунення кальок-покручів. Отже, в українськомовних працях, виданих після 1991 року, натрапляємо на терміни періоду культурно-

національного відродження 1920-1930-х років, часу становлення української фахової мови на національній основі. З огляду на це вважаємо за доцільне вводити до складу груп термінів-варіантів і такі давніші позначення [Карпіловська 2014]. Зокрема, до українського кодифікованого терміна *префікс* варто додати для кроку поглибленого пошуку й термін *приросток*, зафіксований в VI частині «Українського правопису» 1928 року «Елементарна граматична термінологія» [Український правопис 1928: 96]. Тим паче, що його до домінанти *префікс* в однойменній статті в ЕУМ подає Н. Ф. Клименко [Клименко 2007: 542]. Матеріали SSLT дають можливість доповнити цю пару варіантів пізнішим за часом кодифікації в спеціальних словниках терміном-словосполученням *префіксальна морфема* [SSLT 1977 I: 293]. За виданням 2007 р., через 30 років після виходу першого тому SSLT, словником Л. О. Вакарюк і С. Є. Панцьо «Український словотвір у термінах» цей шерег кореферентів можна доповнити ще й термінами *префіксальний афікс* і *префіксальний морф* [Вакарюк, Панцьо 2007: 134]. Отже, за бажання користувача українського модуля бази iSybislaw одержати вичерпну інформацію про опрацювання цього поняття в українському мовознавстві протягом XX – початку XXI століття словник ключових слів може забезпечити пошук інформації на глибину в 5 кроків, або на довжину ряду термінів-варіантів позначення цього поняття в українській частині словника ключових слів: *I префікс – II префіксальний афікс – III префіксальний морф – IV префіксальна морфема – V приросток*. Пошук за кроками посувається не лише за спадною активності термінів-кореферентів у документах бази, а й за часом їхнього вживання. Нагадаємо, що поповнення бази новими українськомовними джерелами може внести зміни в організацію цього варіантного ряду термінів.

Наскільки важливо для повноти пошуку врахувати старі питомі терміни, доводить аналіз уживання вищезгаданого терміна *приросток* у працях авторитетних українських мовознавців періоду національно-культурного відродження в Україні в 1920-1930-х років. У «Нормах української літературної мови» О. Н. Синявського (перше видання 1931 р., друге – 1941 р.) натрапляємо

на терміни *приросткування* або *спосіб приросткування* як синоніми нині кодифікованих термінів *префіксальне словотворення*, *префіксація* [Городенська 2007: 543] та *префіксальна деривація*, *префіксальний спосіб словотворення* [Вакарюк, Панцьо 2007: 140], пор.: *Способами наросткування й приросткування, а часто обома разом, з'являється велика маса нових слів, і ці способи найприродніші для розвитку лексики мови* [Синявський 2018 (1931) § 98: 116]. У вже згаданому словнику граматичної термінології, доданому до «Українського правопису» 1928 р., цього терміна немає, а текст праці О. Н. Синявського нам його дає.

Останній ряд термінів, що позначають поняття способу словотворення за допомогою префіксів, дають привід поміркувати над поставленим вище питанням сумірності, еквівалентності термінів-корелатів у різних слов'янських мовах, зокрема в українській і польській. Ідеться про терміни *словотвір*, *словотворення* і *деривація*. У SSKJŚ терміни *słowotwórstwo* і *derywacja* подані без вказівки на їхню близькозначність, як незалежні одиниці реєстру. Як ми вже зазначали вище, у SSKJŚ для польського терміна *słowotwórstwo* виділено два значення – «творення слів» і «дисципліна». До чинного списку ключових слів в базі iSybislaw під дескриптором *słowotwórstwo 1* «творення слів» уміщено й два українських терміни: *словотвір 1* і *словотворення*, а під дескриптором *słowotwórstwo 2* «дисципліна» – термін *словотвір 2*. Натомість ЕУМ до терміна *словотвір 2* подає синонім *дериватологія* [Клименко 2007: 641], а до терміна *словотворення* – синонім *деривація* [Там само: 646]. Однак у глибшій часовій перспективі – у вже згаданій праці О. Н. Синявського «Норми української літературної мови» 1931 р. – натрапляємо на вживання терміна *словотвір* не лише стосовно процесу творення слів і дисципліни, а й стосовно результату словотворення – похідного слова, або деривата, пор. позначення: *словотвори прикметникового й дієприкметникового характеру з прикладами непрининний – непрининений та іншими* [Синявський 2018 (1931) § 19, п.3: 34]. Таке на сьогодні вже пасивізоване значення терміна *словотвір* активізував нині термін *новотвір* у

взаємодії з давно відомими похідними іменниками *твір*, *витвір*, *утвір*, *первотвір/першотвір* з цим же результативним значенням. Крім того, в українськомовних дослідженнях з дериватології процес творення слова позначають також терміни *словопородження*, *породження слова*, *словотворчість*, *словотворчий синтез*, *синтез слова*. Слід також взяти до уваги, що термін *деривація* має в українській мовознавчій практиці ширший змістовий обсяг, позначаючи й процес творення одиниць, складніших за слово, пор. назву монографії К. Г. Городенської «Деривація синтаксичних одиниць» (1991) або терміни *фразеологічна дериватологія* або *фразеотворча видозмінюваність одиниць*, уживані у «Словнику фразеологізмів української мови» [СФУМ 2003: 7-8]. Отже, в українському модулі треба виділити ще й третє значення терміна *словотвір* – «похідне слово, дериват». У цілому ж ця українськомовна ланка інформаційно-пошукової мови в iSybislaw набула б такого вигляду: **словотвір 1** – *деривація, словопородження, породження слова, словотворчість, словотворчий синтез, синтез слова*; **словотвір 2** – *дериватологія*; **словотвір 3** – *похідне слово, вторинне слово, дериват, похідна одиниця, похідне утворення, похідник*.

Урахування спектру функціонально-стильових відмін мови в сучасній мовознавчій традиції і практиці в її часовій перспективі дає можливість виділити різні за обсягом і типом формальної будови мовознавчі терміни-корелати, або аспектні синоніми. Часто вони в часовій перспективі розвитку терміносистеми українського мовознавства утворюють досить розгалужені угруповання, пор.: *дієслово* – *глагол* – *часівник* – *слово часове* – *часослово* [Ярошевич 2008].

Створення українського модуля інформаційно-пошукової мови бази iSybislaw гостро ставить проблему вибору з-поміж груп термінів-корелатів найуживанішого й найзагальнішого щодо позначення певного поняття, тобто терміна з найпотужнішим когнітивним і функціональним потенціалом у сучасній українській мовознавчій практиці. Саме такі терміни й стають дескрипторами певних корелативних угруповань. Формування груп таких

термінів уможлиблює оптимізацію пошуку в базі без зміни її структури її інформаційно-пошукової мови. Разом з тим важливою є й повнота таких груп термінів як показник амплітуди наявної видозміни плану вираження певних понять сучасного українського мовознавства. Координація списку ключових слів певною мовою (у нашому випадку – українською) з текстами міжнародної джерельної бази інформаційно-пошукової системи iSybislaw дасть змогу впорядкувати терміни в складі кореферентних груп за спадною їх когнітивного та функціонального потенціалу в національній мовознавчій традиції обстежуваного періоду з урахуванням, наскільки це засвідчують тексти, видані від 1991 р. до сьогодні, й часової перспективи їхнього побутування. Зіставлення створюваного українського модуля з базовим словником польських мовознавчих термінів доводить необхідність пошуку критеріїв еквівалентності українських термінів-кореферентів без викривлення реальної картини їхнього функціонування в українській мовознавчій практиці.

I.4. Розвиток семантики словотвірних моделей у функціонально-стильовому вимірі: норма і девіація

Українське словотворення дає цікаву й різноманітну поживу для роздумів над зовнішніми та внутрішніми ресурсами розвитку мови [Мельничук 1981], стійкістю мовних норм і чинниками мовних змін. Ці роздуми безпосередньо пов'язані з аналізом самого трактування норми літературної мови як реального, історично зумовленого і порівняно стабільного мовного факту, «що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [Пилинський 1976: 94] і девіації як можливих відхилень від норми. Зростання уваги на сучасному етапі розвитку української мови та українського мовознавства до динаміки саме словотвірних норм пояснює провідна роль словотворення в задоволенні нових номінаційних потреб

українського суспільства. Активність словотворчих ресурсів і технік оформлення нових понять доводить збереження типологічних рис української мови як мови флективної з переважанням синтетизму в її загальному номінаційному корпусі [Вихованець 2007]. Нова лексика відкриває оку дослідника ті ділянки взаємодії мовної системи і мовної практики, на яких найвиразніше виявляють себе позамовні і власне мовні тенденції збереження або розхитування чинних словотвірних норм.

Мовна, зокрема, словотвірна норма в її різних функціональних, часових і просторових виявах своїм протиставником має поняття «ненорми», що оцінно сприймане як «антинорма». Така опозиція, проте, лише окреслює межі ставлення певної мовної спільноти до тих чи тих мовних одиниць. Норма і ненорма, або антинорма як оцінно заряджені протиставники норми визначають різні полюси широкої шкали реалізацій певних моделей словотворення. У цілому вони складають спектр сприймання та оцінювання спільнотою похідної, або формально й семантично мотивованої лексики в певний період функціонування мови. Ф. С. Бацевич, вибудовуючи у своїй праці «Основи комунікативної девіатології» типологію відхилень від мовної норми, уважно розглянув низку термінів на позначення ненормативних реалізацій мовних засобів: *помилка* (у тім числі, й на позначення помилки в друкарському наборі, пор. на її позначення новотвір *хибодрук*), *погрішність*, *похибка*, *неточність*, *ненормативність*, *обмовка*, *описка*, *ляпсус*, *відхилення*, *аномалія*, *девіація*, *неправильність*, *недолік*, *парафазія*, *плеоназм*, *тавтологія*, *порушення*, *комунікативна невдача* (*провал*, *самогубство*) [Бацевич 2000: 12-19]. З поданих означень неважко пересвідчитися в тому, що українська мова має спеціальні терміни як для найменування процесів та ситуацій, психічних і фізичних станів людини, що призводять до ненормативних мовних явищ, так і самих таких ненормативних реалізацій системи мови. Деякі зі згаданих термінів виявляють синкретичну семантику, що поєднує значення опредметненої дії та її результату, пор. *відхилення*, *девіація*, *аномалія*. Проаналізувавши семантичну структуру та взаємозв'язки цих найменувань, Ф. С. Бацевич дійшов, на нашу

думку, цілком переконливого висновку, що термін *девіація* є найкращим претендентом на роль загального позначення того, що пов'язане «з різноманітними типами порушень власне мовних норм, мовленнєвих конвенцій, стратегій мовлення, імплікацій та імплікатур дискурсу тощо в «нормальних» станах свідомості» [Там само: 18], а отже, не відповідає мовній нормі як суспільно прийнятому зразку. Галіцизм *девіація* латинського походження (пор. *deviatio* – відхилення, букв. блукання осторонь шляху, манівцями (*de* – від і *via* – дорога, шлях)) вказує на будь-який відступ від мовного зразка, прийнятого в певній групі мовців чи в мовній спільноті загалом для означення певного поняття. Типологія девіацій, запропонована Ф. С. Бацевичем у вищезгаданій праці, охоплює всі етапи та ланки породження мовлення, пов'язані як з мовною, так і з комунікативною компетенцією мовця. Інакше кажучи, вона вирізняє мовленнєві девіації, спричинені відхиленням від норм номінації і комунікації, мовної діяльності в цілому як реалізації системи мови в мовленні (див. таку узагальнену схему мовленнєвих девіацій в цій праці [Там само: 208]).

Словотвірну норму трактуємо далі як модель творення певного розряду слів, усталену в мовній практиці в певний часовий проміжок функціонування мови. Вводячи до цієї дефініції словотвірної норми часовий чинник, підкреслюємо її динамічний, змінюваний характер, її залежність від суспільних обставин і мовних смаків, настанов певної доби. Розуміємо норму широко як сукупність словотворчих засобів оформлення певного поняття, а вузько – як окремий зразок словотворення з конкретним словотворчим засобом та властивим йому семантичним і функціональним потенціалом. Залишаємо поза нашим розглядом ті девіації, які спричинені браком мовної компетенції особи або свідомим порушенням словотвірної норми, метою якого є мовна гра, епатаж адресата, певна сугестія мовця. Нас цікавить девіація як вияв нових можливостей словотвірної моделі, що має своїм наслідком формування нових, зокрема, словотворчих ресурсів для розвинення мовної концептуалізації та

категоризації світу, для розвитку семантики вже створених номінацій [Kleszczowa 2008; Карпіловська 2011].

Для виявлення джерел, способів і засобів оновлення семантики слів нас передусім цікавлять девіації, спрогнозовані семантикою усталеного словотвірного зразка, закладені у можливих відтінках і конотаціях значень словотворчих формантів. Для з'ясування номінаційної й комунікаційної значущості тієї чи тієї девіації істотним є врахування площини для її аналізу й часового чинника її появи та функціонування. Розгляд певних словотвірних моделей в часовій перспективі уможлиблює виявлення передумов і способів формування можливих відхилень від їхньої базової семантики, заданої значенням (значеннями) твірної основи та словотворчого форманта, ступеня усталення таких варіантів моделі в мовній практиці суспільства, в узусі, та в системі мови, а отже, й перетворення їх на словотвірну норму – нові зразки словотворення, чи, навпаки, їх зникнення, непродуктивність (невідтворюваність) у номінації. Девіація на синхронному зрізі функціонування мови становить порушення, відступ від системно заданого зразка, значущість якого для стабільного функціонування моделі словотворення можна стверджувати лише для аналізованого проміжку часу. Девіації різною мірою залежні від певної позамовної ситуації, комунікативного завдання мовця, що й виявлено в різній мірі їх віддалення від загальноприйнятого зразка – нормативної реалізації певної словотвірної моделі.

Для дальших наших міркувань стосовно норми та девіації у словотворенні як одному з провідних способів української номінації принципово важливим є й розрізнення девіації в самому позначуваному, об'єкті номінації (денотаті) та в структурі мовної одиниці – позначенні певного поняття (сигніфікаті). Така опозиція дає змогу відокремити найменування ненормативного в позамовній дійсності або її сприйнятті мовцями від порушень норми самого номінування, власне мовної девіації. Як наслідок такого відокремлення можна встановити різні типи відношень між зразком словотворення та відхиленням від нього, принаймні, два основні типи

словотвірних девіацій, а саме: 1) нормативне позначення ненормативного позначуваного та 2) ненормативне позначення нормативного позначуваного. Українська мова дає переконливі підстави для виділення в особливу мовну категорію різноструктурних позначень об'єктів, не відповідних нормі чи протиставлених їй, а отже, більшою чи меншою мірою відхилених від неї в сприйнятті мовців [33]. Можна виділити, принаймні, три основні передумови для появи, зокрема, похідних назв – відхилень від норми – концептуальної (поняттєвої) та системно мовної: порушення 1) принципів мовної концептуалізації (вибору позначуваного) або принципів побудови 2) змістової структури позначення, його ономасіологічної структури з можливими ненормативними ономасіологічними базисом, ознакою чи зв'язкою та 3) його власне словотвірної структури, або техніки оформлення ономасіологічної структури позначення [Карпіловська 2007]. Усі перелічені способи призводять до появи номінацій-оказіоналізмів з ненормативним на сьогодні вживанням мовних засобів-категоризаторів чи специфікаторів або з ненормативними відношеннями між ними. Наприклад, у нормі українська мова не розрізняє осіб за їх здатністю розмовляти/не розмовляти по-українському або здійснювати різні процеси з використанням української мови. З огляду на це новотвори на зразок *українонімий*, *українонемовний*, *україночитний* становлять девіації від словотвірної норми.

Такими ж девіаціями слід вважати й найменування недорослих представників українського народу, загалом осіб або істот за їх місцем у соціумі на зразок *українчик*, *україня*, *українчук*, *українення* чи *гетьманятко*, *олігархенятко*, *вожденя*, *лідерчук* і нещодавно створене *бавовнятко*. Зауважимо, що хоча такі демінутивні назви регулярно утворюються від інших назв об'єктів, зокрема етнонімів, проте й вони мають різний ступінь усталення в українській мові. Якщо демінутиви-словотвірні синоніми *татарчук-татарча-татареня*, *циганчук-циганча-циганя* зафіксовано в нормативних словниках, то слова на зразок створених О. Гончаром *арабенята*, *іноземчата*,

чешеня, япончата залишилися надбанням авторської мови (див. покажчики слів до: Сологуб 1991).

Ненормативність дериватів на зразок *українчук, лідерчук, вожденя*, доводить їхній експресивно-оцінний ореол. Натомість похідні на зразок *пілотка, корейка, гречка, електричка* для позначення осіб жіночої статі становлять вияв порушень у самому позначенні об'єкта, девіацію у формі, а не змісті зразка словотворення. Запропонована класифікація словотвірних девіацій, на нашу думку, може конкретизувати для словотвірного рівня мови ту чотиріступеневу типологію мовленнєвих девіацій, яку Ф. С. Бацевич розробив у своїй вже згадуваній праці загалом для процесу породження мовлення, а саме: 1) розчленування початкового задуму; 2) категоризація; 3) пропозиціювання та 4) побудова поверхневої структури висловлення [Бацевич 2000: 33-43]. Разом з тим принципово важливим вважаємо застереження Ф. С. Бацевича щодо неминучої схематичності такої класифікації процесу породження мовлення як зручної моделі, інструмента дослідження конкретних способів та засобів вербалізації когнітивних задумів мовця, яка аж ніяк не вичерпує всього розмаїття можливих мовних девіацій.

Активно оновлювані ділянки сучасного українського лексикону відкривають можливості для з'ясування не лише способів виникнення окремих словотвірних девіацій, а й для встановлення міри їх впливу на стабільність чинної словотвірної норми, обсягу й значущості таких девіацій у сучасній номінації. Як наслідок всебічне обстеження девіацій дає відповідь на питання про їхній вплив на семантичний та функціональний потенціал окремих словотвірних моделей та на формування нових словотворчих ресурсів сучасної української мови. У контексті порушеної проблеми «норма і девіація в словотворенні» нас цікавить, які чинники забезпечують системну та комунікативну підтримку словотвірних девіацій, сприяють набуттю ними з часом статусу нових словотвірних моделей, а які – призводять до блокування усталення таких девіацій у системі мови та підтримують їхнє перебування в статусі поодиноких витворів мовної практики.

Однією з таких мобільних ділянок є категорія номінацій, що вербалізують когнітивні ознаки об'єктів за їхнім місцем у просторі відносно інших об'єктів. Свою увагу далі зосередимо на моделях творення імен – прикметників та іменників – із семантикою локалізації одного об'єкта в просторі стосовно іншого об'єкта з питомими словотворчими засобами: префіксами та префіксоїдами прийменникового або прислівникового походження **за-/поза, біля-, при-, над-, круг-, коло-/навколо-/довкола-, близько-**.

Як відомо, загальномовні академічні словники української мови подають кодифіковану для певного часового проміжку функціонування мови модель системних словотвірних норм. Для з'ясування стабільності та активності останніх у процесах номінації, передумов появи девіацій різних типів зіставляємо способи подання обраної сукупності словотвірних моделей для вербалізації поняття «ознака об'єкта за його місцем у просторі відносно іншого об'єкта» в українських словниках, виданих протягом ХХ – початку ХХІ століття: «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (Київ, 1907-1909, далі – СГ), «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (Київ, 1924-1933, далі – СКЄ), «Словнику української мови» в 11-ти томах (Київ, 1970-1980), «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусела (Київ-Ірпінь, 2007, далі – ВТССУМ), однотомному тлумачному «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка (Київ, 2012). Фактичний матеріал для аналізу нових явищ у функціонуванні аналізованих моделей черпаємо з уже згаданого комп'ютерного фонду інновацій у сучасній українській мові [КФІ], а також з власної картотеки, формованої за текстами сучасної української газетно-журнальної публіцистики, есеїстики та за ресурсами Укрнету. Для встановлення відповідності семантики, форми та функціональних властивостей новотворів, ще не засвідчених словниками, чинним мовним нормам у нашому розпорядженні є таке надійне фактографічне джерело, як комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови (далі – МСФ). Його сформовано у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту

мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 2011 р. цей колектив працює в Інституті української мови НАН України, де й перебуває нині цей фонд) за реєстрами українських загальномовних авторитетних словників різного типу радянської доби. Для підкріплення окремих наших висновків залучаємо до аналізу матеріали окремих словників – джерел формування МСФ: словника-довідника І. Т. Яценка «Морфемний аналіз» у 2-х томах (Київ, 1980-1981) та «Словника-довідника з правопису та слововживання» С. І. Головащука (Київ, 1989). Історичну перспективу функціонування дериватів певних категорій, розрядів і типів, а також окремих зразків словотворення дають змогу з'ясувати словники, розміщені на сайтах «Російсько-українські словники» (www.r2u.org.ua) та «Англійсько-українські словники» (www.e2u.org.ua). Обсяг генерального реєстру МСФ становить понад 170 тис. слів з їхніми формальними, семантичними, функціональними та кількісними характеристиками⁴. Потенціал формального та семантичного варіювання моделей словотворення, а також ступінь їхньої активності й продуктивності засвідчують укладений за матеріалами МСФ комп'ютерний частотно-валентний «Словник афіксальних морфем української мови» Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, В. С. Карпіловського, Т. І. Недозим (Київ, 1998; далі – САМУМ) та ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (Київ, 2013, далі – АРСУН), укладений за матеріалами КФІ. Сенс такого зіставлення вбачаємо насамперед в оцінці стабільності формальної та семантичної структури певних словотвірних моделей, міри їхнього розхитування через появу девіацій. Виявити причини та характер таких девіацій, їхній функціонально-стильовий потенціал у системі мови й мовній комунікації вкрай важливо для з'ясування, з одного боку, тенденцій розвитку української мови, формування нових її словотворчих ресурсів, а з другого, – для виявлення чинників збереження типологічних рис української номінації, що великою мірою забезпечують саме моделі словотворення як провідної техніки

⁴ Про останню версію МСФ та інформаційно-пошукову систему «Український глосарій» для роботи з ним див. у [Карпіловська 2020; Карпіловська 2022].

оформлення категоризації й аспектуалізації (профілювання) понять в українській мові. З погляду на це вивчення відхилень від зразків словотворення, які набувають у мовній практиці відтворюваності, регулярності, становить важливу ланку в підготовці на сучасних категорійно-функціональних засадах нової академічної граматики української мови, необхідність створення якої стає дедалі яснішою не лише для мовознавців, а й для широкого загалу українських мовців. Без такого фронтального аналізу стану системи української мови й продуктів її реалізації в різних її стилях і сферах функціонування, встановлення міри стабільності нормативних зразків номінації неможливе осмислення шляхів і тенденцій розвитку українського лексикону, вироблення сучасного літературного взірця її номінаційного корпусу для потреб пізнання світу, комунікації, навчання мови та її наукового дослідження. Без такого аналізу неможливе й науково обґрунтоване нормування мови, а отже, й укладення українських словників нового покоління та удосконалення чинної редакції українського правопису.

Словники української мови останнього століття дають змогу простежити можливі девіації в творенні ознакових імен із семантикою локалізації об'єктів у просторі відносно один одного – похідних прикметників та іменників з цікавими для нас формантами. Такі девіації, як засвідчують матеріали вказаних вище українських словників різного часу, можуть виявлятися як у сукупності моделей словотворення, спектрі залучених до словотворення формальних засобів, так і в семантиці або формі окремих моделей і засобів. Наприклад, словник за редакцією Б. Д. Грінченка подає низку прикметників з префіксом **за-** для вираження як самої ознаки об'єкта за його розташуванням за межами іншого, названого їхньою твірною основою, так і різних об'єктів з такою характеризуваною ознакою, що позначають місце, предмет, особу. За вихідний зразок для формування семантики прикметників з такою просторовою ознакою слугує загальне значення словотвірної моделі, що складається із суми значень іменникової твірної основи, яка називає певний об'єкт – орієнтир для просторової локалізації іншого об'єкта (природний чи штучний, створений

людиною), та словотворчого форманта – префікса *за-*, що вказує на розміщення позначуваного об'єкта за межами того, який позначено твірною основою прикметника. Похідні, утворені за таким вихідним зразком, мають суто фізичне просторове значення, легко «прочитуване» за їхньою формальною будовою, пор.: *заворотній* – 1) Находящийся за воротами; *заболотний* – Находящийся, живущий за болотом; *завгородній* – Находящийся за огородом; *задесенський* – За Десной находящийся⁵.

Зразки з такою ж прозорою семантикою є вихідними і для іменників, уміщених у цьому словнику, напр.: *загумення*, *загуменок* – Место за гумном; *задвірок* – Двор позади дома; *задесенець* – Житель местности, за Десной находящейся; *закаблук* – 1) Задник (в сапоге); 2) Дом, построенный в виде буквы Г у виразі *хата закаблуком*. Отже, такий прозорий, однозначно відповідний формі, відтворюваний зразок побудови семантики похідного прикметника чи іменника й відіграє роль певного прототипу, нормативної моделі оформлення ознаки одного об'єкта за його положенням у просторі за іншим. Проте СГ зафіксував наслідки субстантивації прикметників, у яких фізичні ознаки розташування об'єкта в просторі характеризують не самий такий об'єкт, а особи, що перебувають у просторі між зіставляваними об'єктами. Така семантична девіація засвідчує розширення номінаційних можливостей базової словотвірної моделі за рахунок зміни категорійного частиномовного (морфологічного) значення похідного, пор.: *заворотній* – 2) Сторож при воротах, запирающих село к полю; *запазушний* – О ребенке: грудной. Натомість деривати на зразок *запорожжя* – 2) На свадебном пиршестве посетители, стоящие за порогом хаты, – они получают свою часть при разделе коровая засвідчують інший тип семантичної девіації: зміну категорійного словотвірного значення. У цьому випадку, значення «місце» стає основою для формування значення «особа (особи), що перебувають у такому місці». Утворення з префіксом *за-*, крім того, можуть мати й ширшу семантику перебування в просторі довкола певного об'єкта чи в його межах, не лише

⁵ Дефініції слів подаємо за паперовими оригіналами словників, а не за їхніми електронними версіями.

позаду нього. Деякі з об'єктів з такою ознакою набувають оцінних конотацій. Це доводять такі приклади із СГ, як *застілля* – Место за столом і *застільний* – Застольный; *заніл* – Пола одяжки, завернута так, чтобы в нее можно было что-либо положить або *зabіч* – 1) Укромное место; 2) Укромный залив, бухта со спокойным течением.

Крім семантичних девіацій, відхилення від прямого значення словотвірної моделі, спостерігаємо й девіації формальні, відхилення від форми складників вихідного зразка словотворення як його первісної норми. Поява ускладненого префікса **поза-**, в якому префікс **по-** в граматицізованому тотально-об'єктному значенні увиразнив і посилив власне просторову семантику базового багатозначного префікса **за-**, дала змогу мовцям розширити локалізацію в просторі означуваного прикметником об'єкта, пор.: *позавічний* – Заглазный. Прикметники на зразок *позанічний* та прислівники *позалітись*, *позаторік*, *позавчора* засвідчують здатність цієї префіксосполуки виражати ознаку за місцем не лише в просторі, а й у часі. Новий формант у складі моделі уможливив і розширення твірної бази таких дериватів. До їхнього творення дедалі активніше залучають іменники не лише з предметною, а й з процесуальною семантикою. Завдяки цьому за точку відліку розташування в просторі починають правити, за свідченням СГ, як самі предмети (споруди, природні об'єкти), так і опредметнені стани особи чи виконувані нею дії, пор.: *позаслужбовий* – Внеслужебный.

Якщо словник за редакцією Б. Д. Грінченка подав стан українського лексикону другої половини ХІХ – початку ХХ століття зі свідомим його ґрунтуванням на народно-розмовній, діалектній, основі, то «Російсько-український словник» Української Академії наук за редакцією А. Кримського й С. Єфремова (СКЄ) спирався на здобутки української мовної практики в різних сферах науки, освіти й державного управління першої чверті ХХ століття, а отже, на матеріал, який виявляв дальшу інтелектуалізацію, або формально-семантичну стратифікацію та функціонально-стильову диференціацію виражальних засобів української мови. Уміщені в СКЄ лексеми з цікавою для

нас словотвірною моделлю та її вже сформованими й зафіксованими в СГ варіантами дають змогу з'ясувати, наскільки стабільним для української словотвірної номінації виявився розглядуваний прототип моделі – вихідний її зразок з префіксом **за-** у суто просторовому значенні, а також чи набули активності в українській номінації пізнішого часу засвідчені в СГ семантичні й формальні девіації від нього, наскільки вони були підтримані дальшою мовною практикою і чи здобули системний статус як нові зразки українського словотворення. Якщо в СГ зафіксовано лише два прикметники з просторовою семантикою, вираженою складеним питомим префіксом **поза-**, то СКЄ вмістив уже поважну їх низку: *позадній, позадоговірний, позаміський, позаочеревинний, позапартійний, позасудовий, позаумовний, позачерговий, позашкурний, позашлюбний* та інші. Причому, як бачимо, зберігається не лише тенденція до розширення форми й семантики словотворчого форманта – префікса, а й тенденція до розширення твірної бази таких прикметників: її становлять як предметні імена, так і імена з метафоризованою чи процесуальною ознакою. Фіксація в СКЄ таких нових прикметників, як *закулісовий, залаштунковий* на позначення прихованих, потаємних сторін життя або дій доводить, що в мовній практиці часу укладання СКЄ залишається активною і тенденція метафоризації семантики таких ознакових імен, набуття ними певних оцінних конотацій. У матеріалах СГ також є прикметники з експресивно-оцінними конотаціями до суто просторової семантики на зразок *заморський* чи *замогильний* (пор. їх уживання в таких поданих в СГ прикладах: *Заморського* зілля *забажала* та *Прорицає* людям *Божі* *замогильні тайни*), але в самих дефініціях СГ такі конотації не унаочнено.

Ще рясніше прикметники на позначення локалізації об'єктів у просторі, утворені за моделлю з префіксом **поза-**, подав СУМ. У ньому вперше зафіксовані такі похідні, як *позаатмосферний, позабюджетний, позавійськовий, позапарламентський, позакошторисний, позалаштунковий, позасвідомий, позатеатральний* тощо. Активність цієї словотвірної моделі для вербалізації обговорюваного різновиду означення локалізації об'єктів доводять

і матеріали останнього, 3-го, видання ВТССУМу. У його реєстрі натрапляємо на такі новотвори, як *позаблоковий*, *позавиробничий*, *позаестетичний*, *позалогічний*, *позасезонний*, *позасімейний*, *позастатутний* та ін. Разом з тим активно працює й модель з префіксом *за-* з відтворенням суто фізичних координат положення означуваного об'єкта в просторі. СУМ і інші словники радянського періоду, що стали джерелами для формування вищезгаданого МСФ, зокрема словник-довідник І. Т. Яценка «Морфемний аналіз» і «Словник-довідник з правопису та слововживання» С. І. Головащука вперше зареєстрували такі прикметники, як *заальпійський*, *заатлантичний*, *забалканський*, *завітряний*, *закавказький*, *занаголосний*. Підкреслимо особливо твердження «вперше зареєстрували», оскільки для визначення ступеня новизни тієї чи тієї одиниці для системи мови, безперечно, необхідний ширший аналіз не лише словникового, а й текстового матеріалу, до якого ми тут не вдаємося. У СУМ уперше подано й метафоризовані значення розглядуваних прикметників, напр.: *заморський* – 1. Який знаходиться, живе або відбувається за морем і 2. *заст.*, *нар.-поет.* Незвичайний, дивовижний. Ремарки *застаріле*, *народно-поетичне (заст., нар.-поет.)* зайвий раз доводять давність таких експресивно-оцінних конотацій в семантиці аналізованих прикметників. Деякі дефініції СУМ, натомість, засвідчують згасання в таких прикметниках значення вихідного зразка словотворення – прямого просторового значення та усталення як основного значення семантичної девіації – метафоризованої експресивно-оцінної конотації, пор.: *замогильний* – Глухий, похмурий (про голос).

У зв'язку з розглядом обраних похідних прикметників у рамках опозиції «норма (зразок) – ненорма (девіація, відхилення від зразка)» для нас важливими є зміни в складі сукупності моделей їх творення, а також характер реалізації у сучасній мовній практиці окремих таких моделей. Аналіз нових прикметників із просторовою семантикою, уже зафіксованих українськими словниками, і тих, які ще перебувають на сьогодні поза кодифікованим загальномовним лексиконом, доводить, що завдяки дальшому розширенню твірної бази прикметників триває формування опозицій класів об'єктів, які донедавна в

українській мовній нормі не зіставляли за ознакою розташування в просторі відносно одне одного. Причому, контексти вживання таких новотворів переконують у тому, що така опозиція далеко не обов'язково передбачає появу оцінних конотацій. Ось кілька прикладів з КФІ, див. також опис функціонального потенціалу цього словотворчого засобу в спеціальній статті словника «Активні ресурси сучасної української номінації» [АРСУН: 269-272]: *На канікулах телевізійник не намагається втекти від зовнішнього, **позавідпочинкового** світу* [УМ, 2006, №108: 17] (опозиція *світ відпочинку* – *світ поза відпочинком* як опредметненим тимчасовим станом людини), *Українська народна партія починає роботу над помилками і намагається укріпитися в політикумі за нових **позавладних** реалій* [УМ, 2006, № 115: 4], (опозиція *реалії влади* – *реалії поза владою*), *...будь-які **позакоаліційні** домовленості не сприймаються* [УС, 2006 №17: 4] (опозиція *домовленості всередині коаліції* – *домовленості поза коаліцією*). Серед нових прикметників, утворених за цією моделлю від прийменниково-іменникових словосполук з просторовим значенням, спостерігаємо й такі, що передбачають не протиставного члена опозиції, а окреслюють координати нового об'єкта – відокремленої частини того, що називає іменникова основа твірної словосполуки, напр.: *Тим часом лідер обласного осередку ПРП Петро Сабашук ініціював створення **позафракційної** групи «За розвиток Запоріжжя»* [УМ, 2006, № 116: 5], *Для мене важливіше енергетика слова, якесь **позаконтекстове** випромінювання* [Post-Поступ, 2007, № 3: 25]; *Ідею спертися в подоланні шляхетського впливу на **позаелітну** верству, ... селянство, ... генерал-губернаторові підказав російський слов'янофіл Ю.Ф. Самарін...* [Д, 2007, № 63:8] або пор. приклад з книжки есе Оксани Забужко «Хроніки від Фортінбраса» (Київ, 1999): *...української майже немає в інституціолізованому, **позакухонному** вжитку* [Забужко 1999: 124]. До цього ж типу новотворів належить і іменник *позашляховик*, а також *позабюджетник* на противагу *бюджетнику*, тобто особі, яка одержує заробітну платню з бюджетних коштів держави, *позаконкурс* і *позаконкурсник*. Трапився в наших матеріалах і

похідний прислівник *позамерно*, пор.: *позамерно дорога сонячна електроенергія*, який окреслив іншу ознаку порівняно з уже наявним прислівником *безмерно*.

Новотвори ж на зразок *позалітературний*, *позанауковий*, *позаконституційний* засвідчують сталу тенденцію означень ненормативного перебування об'єкта в просторі набувати оцінно заряджених конотацій, здебільшого негативних, напр.: *Однозначно, що та «летюча» оцінка не була реакцією на книгу, а викликана якимись позалітературними чинниками...*[Кур'єр Кривбасу, 2007, № 208-209: 379]. Деякі з них «пом'якшують» протиставлення нормативного, законного ненормативному, незаконному, пор. *позалегальний* (сектор економіки) з уже наявним *нелегальний* або *позаконституційне* (розширення меж компетенції першої особи держави) з уже зафіксованим у нормативних словниках *неконституційний*. Ці й інші приклади демонструють дальшу формально-семантичну стратифікацію та функціонально-стильову диференціацію в українській мові категоризаторів просторових ознак об'єктів, виформування опозицій вербалізаторів явищ дійсності з різними підставами для порівняння за їх розміщенням у просторі. Не можна не звернути увагу й на специфікацію самого словотвірного маркера такої когнітивної ознаки – активізацію префікса **поза-** з додатковим тотально-об'єктним значенням, пор.: *заміський* і *позаміський*, *завічний* і *позавічний*, *залаштунковий* і *позалаштунковий*. Проте з префіксом **за-** переважають новотвори в значенні розташування об'єктів у географічному, реальному просторі: *забузький*, *задворовий*, *закарпатський* на відміну від утворень з префіксом **поза-**, що позначають перебування об'єкта, зіставляваного з твірною одиницею в уявному, ментальному просторі, напр.: *позаблоковий*, *позавідпочинковий*, *позалогічний*, *позаестетичний*, *позасоціальний*, *позасімейний*, *позасезонний*. Ступінь нормативності утворених за цими зразками прикметників, як бачимо, залежить від міри закріплення в когнітивній і мовній свідомості українців об'єкта, названого їхньою твірною основою, як

просторового орієнтира для інших об'єктів чи найменування певного фрагмента ментального простору, розташованого між певними об'єктами.

Активність префікса **поза-** як словотворчого ресурсу сучасної української номінації підтверджує його виділення в окрему статтю в СУМЖ, автори якого встановили його вживання в трьох значеннях: 1) який перебуває, існує за межами чого-н. або не належить до чогось з прикладами *позаатмосферний, позасвідомий, позаземний, позастудійний, позатеатральний, позацеховий*; 2) не пов'язаний з чим-н., який не виражає чийхось інтересів (*позаблоковий, позабюджетний, позакласовий, позаконкурентний, позаконкурсний, позапарламентський, позапартійний, позасесійний*); 3) уживається для творення дієслів на означення дії, що поширюється на всіх або багатьох, все або багато чого (перев. у парі з суфіксами **-а-, -я-, -овува-, -ува-, -юва-**) з прикладами *позабивати, позаварювати, позагальмовувати* та ін. [СУМЖ: 814]. З останнім виділеним значенням аж ніяк не можемо погодитися, оскільки вважаємо, що значення тотально-об'єктного роду дії ці дієслова набувають завдяки не складеному префіксу **поза-**, а префіксу **по-**, який додають до дієслів із префіксом **за-** зі значенням результативного роду дії, на 3-му такті словотворення, пор. *бити – забити – забивати – позабивати, варити – зварити – зварювати – позварювати*.

Матеріали КФІ доводять значно потужніший словотворчий потенціал префікса **поза-**, ніж той, який уже засвідчили нормативні словники. Оцінність деяких новотворів підкреслює їхнє вживання в лапках. Саме такі прикметники, легко утворювані в певному контексті, але й міцно прив'язані до нього, навряд чи поповнять реєстри нормативних загальномовних словників, проте вони беззаперечно доводять високу запитаність нині таких оцінних ознакових назв, а отже, й активність словотвірної моделі з префіксом **поза-** як засобу номінування ознак реалій, явищ, процесів суспільного життя України, опозиції «норма : ненорма, поза нормою», у якій їх сприймають сучасні мовці. Ось низка прикладів з текстів українських ЗМІК останніх років з матеріалів КФІ: *позаідеологічний* (вимір), *позабіржовий* (ринок), «*позаелітна*» (більшість

громадянства), «*позанатівські*» (взаємини із Вашингтоном) також у написанні *позанатовський* і *позаНАТОвський*, *позакредитні* (метри), *позамасштабна* (річ), *позасімейне* (життя), *позамілітарні* (загрози) тощо. Активізацію префікса **поза-** для творення ознакових імен слід розглядати і як вияв тенденції політкоректності, інакомовлення, витворення нової «езопової мови» засобів масової інформації, публіцистики, нової, назвімо її, «мови з подвійним дном» (з прихованим змістом) або «мови без гострих кутів» [Карпіловська 2017].

Подібну картину розшарування об'єктів, наближених до означеного твірною основою, але не тотожних йому і через це не зовсім «повноцінних» або ж, щонайменше, «не таких, як він, інших», спостерігаємо і в групі приикметників-новотворів з префіксоїдами-основами **навколо-**, **довкола-**, **біля-**, **близько-** прислівникового походження. Словники початку століття – і СГ, і СКЄ – фіксують поодинокі прикметники з просторовою семантикою, утворені на базі словосполук з цими прислівниками. Наприклад, у реєстрі СКЄ знаходимо лічені новотвори з префіксоїдом **навколо-**: *навколосвітній*, *навколоземний*. У СГ зафіксований прикметник *кругосвітній* з іншим словотвірним маркером локалізації об'єкта в просторі *довкола* іншого об'єкта – прийменником *круг*. У цьому ж джерелі зафіксований і похідний іменник з цим маркером *кругосвіт*. Проте вже матеріали СКЄ унаочнили можливу активізацію в такій моделі словотворення інших синонімічних прислівників або прийменників із подібною просторовою семантикою. Прийменник *круг* втрачає свою активність, поступаючись місцем прийменнику *навколо*, хоча прикметники *кругоземний*, *кругосвітній* і вміщені в цьому словнику як відповідники російського прикметника *кругосветный*. Збережені донині в лексиконі складні іменники з першою основою **круг-** на зразок *круговерть*, *круговорот*, *кругогляд*, *кругозір* (і синонімічний їм поданий в СГ *круговид*), *кругообіг* засвідчують закріплення її в іншому словотворчому зразку. У сполученні з дієслівними основами вона виступає в іменниках-композиціях у функції не прийменника, а прислівника місця *кругом*, вказуючи на ознаку не об'єкта, а дії.

СУМ засвідчив дальшу активність прийменника *навколо* в творенні прикметників на базі прийменниково-іменникових словосполук з просторовою семантикою, пор., крім уже засвідчених у СКЄ *навколосвітній* і *навколоземний*, також *навколозоряний*, *навколomisячний*, *навколоплідний*, *навколосерцевий*. Пізніший ВТССУМ додав до них ще й такі утворення, як *навколоаортальний*, *навкологлотковий*, *навколополюсний*, *навколохребетний* та інші. Проте лише ВТССУМ умістив і прикметники з префіксоїдом-прийменником **біля-** на позначення локалізації об'єкта в просторі поблизу іншого: *біляпланетний*, *біляполюсний*, *біляполярний*, *білясонячний*, хоча база для їх утворення в українській мові стабільна і показова. Це доводять матеріали СКЄ та інших українських словників початку ХХ ст., які вміщують численні й різноманітні за своїм складом словосполучки на позначення положення об'єктів поблизу один одного в просторі. Наприклад, СКЄ подає такі словосполучки, як *біля віконця*, *біля стіни*, *біля моря*, *біля столу*, *біля хати*; *навколо сонця*, *навколо озера*, *навколо світа*, *навколо Африки* тощо. Матеріали СГ та СКЄ дають змогу пояснити відсутність у них багатьох потенційно можливих ознакових імен з префіксоїдами **біля-** чи **навколо-** від певних словосполук тим, що тогочасна українська словотвірна номінація в оформленні просторової локалізації об'єктів в іменах за такою ознакою віддавала перевагу іншим формантам – префіксам прийменникового походження **при-**, **над-**, **о-**, **під-**. Наприклад, у матеріалах СГ знаходимо такі іменники, як-от: *прихаток*, *придомок*, *придолинок*, *приулок* або *надобіддя*, *надвечір* (*надвечори*), *Наддніпрянина*. СКЄ подає широкі спектри українських відповідників російським номінаціям з просторовою семантикою, які дають змогу окреслити ті орієнтири – твірні основи та просторові ознаки (місце в просторі), які слугували засобами локалізації означуваних об'єктів. Наприклад, до російського слова *пристройка* в цьому словнику подані такі українські похідні іменники, як *прибочок*, *придомок*, *примурок*, *прикухенок*, *присінок* (*присінки*, *присіння*). Отже, гіперонім *прибудова* структуровано за ознаками її місця у будівлі й призначення. Натрапляємо й на пари іменників –

словотвірних синонімів з різними префіксами, деякі з яких нині функціонують лише в складі конфіксів, пор.: *окоренок – прикорень, опеньок – підпеньок*.

У сучасній мовній практиці прикметники з префіксоїдом **навколо-** виявляють досить широку шкалу можливих оцінно-експресивних конотацій до суто фізичних координат розміщення об'єкта, що, безперечно, впливає на перспективу їх унормування в системі української мови. Це своє твердження можемо заілюструвати такою низкою прикладів з наших матеріалів: *Водночас сталася подія, що визначила розклад сил уже не в ельцинській, а в путінській Росії, -перетворення сировинних міністерств на могутні **навколoderжавні** (чи й просто державні) корпорації* [ДТ, 2006, № 583]; *Я думаю, це політика. Більше навіть **навколополітичні** процеси* [ДТ, 2006, № 332: 2]; *Давно стежу за **навколoконституційними** суперечками* [Post-Пост, 2007, №5: 15]; *Натомість є інші **навколoвиборчі** речі, варті того, аби бути згаданими на сторінках газети* [УМ, 2007, №73: 6] та *У результаті обійшлося без серйозних травм, арештовано близько 300 **навколoфутбольних** хуліганів* [УМ, 2006, №108: 7]; *Слухаючи веселі **навколoкухарські** бувальщини...* [Post-Поступ, 2007, №5: 27]. Приступний нам матеріал переконує в тому, що переважна більшість таких прикметників-новотворів поки що залишається okazіоналізмами-словотвірними девіаціями, оскільки їхня семантика контекстно і, відповідно, ситуативно залежна. Твірні основи таких прикметників називають абстрактні чи метафоризовані об'єкти, що в нормі сучасної української номінації ще не становлять загальноприйняті точки відліку для визначення координат у просторі іншого об'єкта, на зразок *відпочинок, дуель, футбол* чи *кухня* в значенні «місце відвертих, довірочних розмов між своїми». Свідченням усвідомлення самими творцями таких інновацій їх спорадичності, індивідуально-авторського характеру є їхнє маркування в текстах лапками або іншими графічними знаками виділення, напр.: *...гучний «**навколoдуельний**» скандал...* [УМ, 2006, №109: 8]. Полярні ділянки шкали означення об'єктів за їхнім перебуванням у просторі за межами локалізації певного об'єкта уподібнення засвідчують прикметники-новотвори *довколaмистецький* і

близькокласичний у таких контекстах їх уживання, як *І не протискуватися через юрмище довколамистецької п'яної тусовки, котра забиває місця за себе і за того хлопця* [Д, 2006, №190: 19] та *...режисери поступово переходять до близькокласичного формату* [Д, 2006, №165: 16].

Формування оцінних конотацій спостерігаємо й у семантиці прикметників з префіксами, що позначають положення об'єкта поза полем зору спостерігача. У таких ознакових імен у багатьох мовах експресивно-оцінні конотації, часом амбівалентні, як негативні, так і посилено позитивні, з'являються регулярно, а отже, такий процес розвитку їхньої семантики можна вважати однією з мовних семантичних універсалій. Прикладом може слугувати український прикметник *підпільний* та іменник *підпілля* з похідними від нього *підпільник/підпільниця*. Хоча така спільна конотація – негативна оцінка того, що приховано від очей людей, заховано від світла дня – у мовах світу може формуватися на основі різних образів. Наприклад, англійський відповідник українського *підпільна торгівля* – *backstreet trade* (буквально – торгівля на глухій вулиці, у глухому куті, тобто віддалік від центральних вулиць міста, де насторожі охоронці порядку, у міських нетрях, які часто стають місцем скоєння злочинів). Цей образ як основа негативної оцінної конотації і відповідно заряджених переносних значень активно працює в семантичній деривації й українських іменників з префіксом *за-*, пор.: *зауток, закутень, задвірок* в значенні «глушина, глухомань, місце, віддалене від культурних центрів» (див. з тим же значенням польські *zapiesek* «запічок», *zakątek* «закуток»).

Розвиток оцінної конотації і на її основі формування переносного значення «незаконний. який чинить не за правилами» спостерігаємо і в семантиці прикметників *підкилимний* і *підкилимовий*. Нормативні словники їх не фіксують на відміну від інших прикметників, утворених за цією ж моделлю з префіксом *під-*, – *підколотний* і *підпільний*. Утім, показова лексикографічна фіксація, зокрема, прикметника *підколотний*. У СКЄ його подано як відповідник рос. *подколотный*, проте до російської стійкої словосполуки *змея подколотная* укладачі вмістили інші питомі відповідники – *гад потаснний, гад*

з-під соломи [СКЄ III: 280], що наводить на думку про запозичений характер прикметника *підколодний* у його переносному, оцінному, значенні. Це підтверджують й іменники *кайданник*, *сибіряка*, а також субстантивованій прикметник *сибірний*, подані в цьому ж джерелі як відповідники до російських слів *колодник*, *подколодник*, що реалізують пряме значення базової словосполуки *под колодой*, *под колодкой*. СУМ півстоліття потому фіксує прикметник *підколодний* лише в прямому значенні – Який міститься, живе під колодою з прикладом його вживання в сполучі *підколодна нора* [СУМ VI: 437]. Натомість СУМЖ у 2012 р. засвідчує вже тільки метафоричне його вживання з прикладом стійкої сполуки *підколодна змія* та поясненням «про небезпечну, підступну людину» [СУМЖ: 770]. Подана ретроспектива лексикографічної фіксації цього прикметника унааявнює шлях усталення такої кальки в українському лексиконі завдяки наявності в системі українського словотворення такої ж моделі означення об'єкта за його положенням у просторі і розвитком негативної його оцінки за такою ознакою.

Як доводять свіжі контексти вживання прикметника *підкилимний* у мові сучасних українських ЗМІК в інтернет-комунікації, спектр понять, здатних набувати такого означення, на сьогодні є досить широким, пор.: *підкилимні/підкилимові зв'язки (домовленості, інтриги, війни, політманеври, пристрасті, схеми особистого збагачення, консультації, завдання), підкилимне протистояння (русло), підкилимна приватизація (боротьба, війна, дипломатія, сутичка, метушня), підкилимний торг (камінь, спосіб вирішення проблем), підкилимовий конфлікт (переворот, електронний лист)*. Ось низка прикладів із КФІ: *Його суть...не вловив непосвячений у тонкощі підкилимних політманеврів український загал* [Post-Поступ, 2007, № 8: 5]; *За чутками, навколо справи вже навіть розгорілася «легенька» підкилимна війна – прокуратура ніби «образилась» на міліцію, котра не лише «взяла» прокурорського, а й дозволила інформації «витекти»* [УМ, 31.01.2009]. Натрапляємо й на вживання цих прикметників у лапках, які підкреслюють оцінний характер їхніх значень: «підкилимна» дипломатія, «підкилимовий»

розподіл кандидатур в округах, «підкилимовий дерибан». Такий стилістико-прагматичний ореол семантики прикметників *підкилимний* і *підкилимовий* відтіняють антоніми *відкритий*, *публічний* і навіть *демонстративний*, а також синоніми *єзуїтський*, *прихований*, *лобістський*, напр.: *Скептики одразу зауважать, що суди в нас не такі, як у Франції чи Польщі, і рішення їхні наперед мотивовані, але це вже переведення проблеми взаємодії органів влади з підкилимного у відкрите – публічне русло* [ДТ, 2013]; *Однак уже тепер зрозуміло, що навряд чи в такий підкилимний єзуїтський спосіб вирішується проблема зниження цін на ліки* [ДТ, 2012]. Натомість його конкурент – прикметник *підкилимовий* – лише 1 раз трапився в публіцистичному підкорпусі Корпусу текстів української мови (КТУМ) на лінгвістичному порталі *moa.info* – *підкилимовий розподіл квартир у новобудовах*.

Однак трапляються й приклади вживання прикметника *підкилимний* і з позитивною конотацією «таємний, загадковий, сокровенний», пор. у зв'язку з цим назву статті «*Підкилимний*» художник з підзаголовком-поясненням: *Ім'я кам'янецького митця Олександра Грена овіяне ореолом таємничості* [Сімейна газета, 2010, № 12]. Проте, враховуючи регулярне вживання цього прикметника саме з негативною оцінною конотацією, його подання з позитивним значенням слід сприймати скоріше як авторський каламбур, епатаж, свідоме «перелицьовування» усталеного значення. Це, вочевидь, усвідомлює й сам автор статті, взявши прикметник *підкилимний* у лапки. Навряд чи вдасться вже «вибілити» стійке темне минуле й теперішнє цього слова, підґрунтям якого стала негативна конотація всього, що виявляється захованим від людського ока *під килимом*. Оцінна семантика прикметника *підкилимовий* стала підґрунтям для творення іменника *підкилимовість* зі значенням опредметненої дії, пор.: *...ЗМІ як посередники між владою і суспільством стануть ще більш скандальними і продажними, а самі вибори будуть відрізнятися від усіх попередніх своєю підкилимовістю* [ПіК, 19/04: 8 – Цит. за: СНУ: 393].

Обґрунтованість такого прогнозу підтверджує й фразеологізм *класти щось під сукно*, тобто «свідомо затримувати виконання чогось, перешкоджати

чомусь». Він став базою для появи нового okazіоналізма *підсуконний* з негативною конотацією переносного значення, пор.: *У парламенті може відбутися друга революція. Не оксамитова, як попередня, а підсуконна* [ПіК, № 44, 2003] або *Тут днями в новинній стрічці анонімні «високопоставлені військовослужбовці» нерішуче нагадали про підсуконний проєкт ОТРК [Оперативно-тактичний ракетний комплекс] «Сапсан», наприклад* [ДТ, 20.06.2014]. Такі новотвори доводять усталеність у цій словотвірній моделі саме негативної оцінної конотації.

На відміну від прикметників з префіксом **під-**, прикметники з префіксом **за-** на основі спільної для них семи «захований від очей спостерігача» здатні формувати переносні значення з позитивною оцінною конотацією. Саме віддаленість, захованість об'єкта позначення таких прикметників сприяють появі в їхній семантиці позитивно заряджених сем «незвичайність, несхожість на відомі, звичні речі» або й взагалі вказівки на якість, вищу за норму, пор. вищезгаданий прикметник *заморський* у сучасній сполучі *заморське диво-чудо* (про екзотичні фрукти). На основі вказівки на недосяжність, високе положення об'єкта в просторі сформувалося переносне значення «дуже, надзвичайно високий, нереальний, неможливий» у прикметника *захмарний*, пор. *захмарні ціни (тарифи, вимоги, перспективи, потреби)*. СУМ в 1972 р. дав його інше тлумачення – 2. *перен.* Далекий, недосяжний, відірваний від життя, дійсності з прикладом *захмарна мета* [СУМ III: 384]. СУМЖ у 2012 подав цей же приклад без дефініції з ремаркою *перен.* (переносне) [СУМЖ: 344]. У СУМ зафіксовано й іменник *захмар'я* з ремаркою *рідко* в значенні «простір над хмарами, шари стратосфери». Показово, що приклад укладачі взяли з поезії Андрія Малишка – *Захмар'я винесло грозу* [СУМ III: 384]. Синонімічний йому в цьому значенні спільнокореневий прикметник *надхмарний* доводить, що похідні і з цим префіксом здатні набувати такої оцінної конотації, пор.: **надхмарний** – // *перен.* Відірваний від дійсності; далекий, недосяжний з прикладом *Вона, певно, розв'язує космічну проблему і весь час витає в надхмарних висотах* [СУМ V: 83]. Таку ж сему надзвичайно високої міри чогось СУМ засвідчив і в семантиці

прикметника *надземний*, пор.: **надземний** – 2. перен. // Який перевищує звичайну міру чогось з прикладом з повісті Антона Крушельницького «Буденний хліб»: *По її серці розлилося таке щастя, така надземна розкіш, таке внутрішнє вдоволення, якого не зазнала вона віддавна* [СУМ V: 66]. Прикметна сталість оцінного ореолу в обговорюваних прикметниках, адже нагадаємо, що цей твір А. Крушельницького датовано 1900 роком.

Іменники на зразок *захмар'я* доводять регулярність творення від прикметників з такою просторовою семантикою позначень ділянок простору, що перебувають поза межами досяжності спостерігача, заховані від його ока, пор. також засвідчені в СУМ *заокеання, заокеанщина, запілля, запліччя, заріччя* і новотвори або вперше зафіксовані в текстах іменники з матеріалів КФІ *задзеркалля, закордоння, зарубіжжя*, напр.: *Найпершим завданням трудові емігранти вбачають затвердження у Міносвіти програм для українських недільних шкіл закордоння, що дало б змогу їх акредитувати на державному рівні* [УМ, 22.08.2006: 5], див. також приклади зі словника А. М. Нелюби «Словотворчість незалежної України. 1991-2011» *забугор'я, закулісся, закулісія*. І хоча в інших подібних прикметниках з префіксом *за-* на зразок *заобрійний* СУМ і СУМЖ не вирізняють таке метафоричне значення, вміщені в них ілюстрації доводять, що потенційно базова просторова семантика цих похідних містить експресивно-оцінний компонент і в уживанні виявляє сему посилення ознаки об'єкта, пор.: *Але з чим порівняти оту заобрійну далеч, що має в собі таку звабу і викликає такий злет душі!* [О. Гончар, Тронка, 1963, 336 – СУМ III: 235], пор. також приклад із СУМЖ *заобрійні висоти* [СУМ-1: 323].

Віддаленість від землі, виражена в значенні прикметника *піднебесний* та іменника *піднебесся*, також стає основою для формування їхніх переносних значень з позитивною оцінною конотацією. Зокрема, слово *піднебесся* перетворилося на позначення простору, піднесеного над земними буднями, усього, що вивищує людину над прозою життя. Це доводить його вживання, до того ж, у формі множини, хоча б у таких рядках з вірша Бориса Олійника «В

оборону хліба»: *Ми всі із хліба виростали, сину, / Із праці себто – чуда із чудес – / Яке нас охрестило на Людину, / Піднявши з чотирьох до піднебесь.*

Поява нових номінацій просторових ознак об'єктів ставить питання про можливість формування нового ресурсу української словотвірної номінації як способу мовної концептуалізації та категоризації світу. Аналіз приступного нам матеріалу в часовій перспективі дає змогу виявити напрямки й способи розширення номінаційного потенціалу окремих словотвірних моделей, передумови усталення нових зразків словотворення. Урахування часового чинника функціонування словотвірних моделей дає змогу побачити в різних площинах опозицію словотвірної норми, або загальноприйнятого зразка словотворення та словотвірної девіації, різноманітних семантичних і формальних відхилень від нього. У діахронії, процесі розвитку мови протягом достатньо показового проміжку часу така опозиція постає в усіх можливих напрямках і способах зміни вихідного зразка певної моделі, її формальної та семантичної структури. Саме часова перспектива уможливорює висновки про стабільність зразка й тих девіацій, які набувають для носіїв мови номінативної та комунікативної значущості. У синхронії опозиція словотвірної норми та девіації виявляє себе лише як сукупність фіксованих у мовній практиці реалізацій певної моделі словотворення, значущість яких для номінації й комунікації можна оцінювати тільки для часу аналізу таких мовних фактів з певним передбаченням їхньої стабільності/нестабільності. Надійність такого передбачення має забезпечити не лише аналіз функціонального потенціалу певних словотвірних моделей в системі мови і в текстах різних стилів, а й урахування історії їх формування та перспектив розвитку. Розгляд зразків і девіацій в обох зазначених аспектах закладає, на наше переконання, надійне підґрунтя для пояснення причин появи нових формальних і семантичних ресурсів української словотвірної номінації, чинників змін у словотвірній нормі, шляхів розвитку семантики певних розрядів похідних слів.

У колі активно оновлюваних ділянок сучасного українського лексикону, крім розглянутих вище похідних прикметників, перебуває й розряд похідних

від прикметників прислівників з порівняльно-уподібнювальним значенням. Ця група дериватів вже привернула увагу дослідників слов'янського словотворення [11: 304]. Українські дослідники в подібних прислівниках-новотворах фіксують передусім зміни в їхній дериваційній базі. Нові їх твірні основи засвідчують як деталізацію, так і метафоризацію семантики вихідних для них прикметників і – опосередковано – іменників. З матеріалів МСФ можна виснувати, що такі прислівники в словотвірній нормі української мови другої половини ХХ ст. як назви ознак дії, поведінки об'єкта за ознаками, властивими істотам, утворювалися від назв класів істот – осіб і не-осіб (звірів, птахів, риб). Наприклад, з 91 прислівника в реєстрі МСФ, утвореного за моделлю **по-...-и**, і 162 прислівників, утворених за моделлю **по-...-ому**, лише, відповідно, 1 і 2 деривати мають твірну основу – власне ім'я особи, а отже, належать конкретному представникові класу осіб, пор.: *по-ленінськи* та *по-ленінському*, *по-суворовському*. Активність поповнення цього різновиду українських прислівників утвореннями від власних імен відзначила К. Г. Городенська, подавши приклади на зразок *по-соросівськи*, *по-бушівськи*, *по-пустовойтенківськи* [Там само]. Метафоризацію, виразну оцінність ознаки, вираженої певною твірною власною назвою, спостерігаємо нині також і в розширенні лексичної сполучуваності прислівника *по-українськи*. СУМ з відсиланням до його варіанта *по-українському* як уживанішого подав в 1976 р. такі дефініції значень цього слова: 1. Як в українців, за звичаєм українців і 2. Українською мовою [СУМ VII: 441]. Нові контексти вживання прислівника *по-українськи*, засвідчені в КФІ, доводять формування в його семантиці виразних оцінних конотацій і перевагу саме першого його значення, що посилює дедалі активніше його вживання в сполученні не з дієсловом, а з іменником. Це підтверджують такі приклади з матеріалів КФІ, як *газета по-українськи*, *вихідні по-українськи*, *медіавимірювання по-українськи*, *автентика по-українськи*. І це твердження стосується й інших прислівників, похідних від прикметників на позначення належності до певного народу, пор. *бізнес по-німецьки*, *сюрприз по-німецьки*, *відпочинок по-польськи*. Такі прислівники, похідні від відтопонімних

прикметників, раніше побутували переважно в назвах страв і напоїв: *кава по-закарпатськи* (*по-віденськи, по-ірландськи, по-турецьки, по-арабськи*), *м'ясо по-французьки, котлета по-київськи*, хоча могли позначати й ознаку поведінки людини: *піти по-англійськи*. Щодо останнього вислову, то він демонструє примхливі шляхи запозичень, бо в самих англійців відповідник цього фразеологізма оформлено як *to take French leave* «піти по-французьки», хоча, як вважають дослідники, в англійську мову вислів з таким значенням потрапив із французької, де він має форму саме *filer à l'anglaise, partir à l'anglaise* «піти, відійти по-англійськи».

Розширення дериваційної бази і завдяки цьому розвиток оцінної, здебільшого негативної конотації демонструє і нова модель творення складних прикметників з кінцевою основою **-залежний**. Вона дедалі впевненіше усталюється в сучасному українському словотворенні зі значенням «ознака об'єкта (істоти і неістоти) за його залежністю від іншого об'єкта». За даними МСФ, у словниках радянського часу з цією основою зафіксовано 2 композитних прикметники *взаємозалежний* і *напівзалежний* з атрибутивною, прислівниковою, першою основою. Отже, такі прикметники вказували на спосіб (**взаємо-**) або ступінь (**напів-**) залежності позначуваного об'єкта від інших, невизначених. Натомість на початку 90-х років ХХ ст. українські словники, чи не першим «Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики» за редакцією В.Т. Бусела (Київ, Ірпінь, 2003), зафіксували композитний прикметник *машинозалежний* уже з першою не атрибутивною, а предметною, субстантивною, основою, яка вказувала на об'єкт, від якого залежить позначуване таким прикметником. Таким чином, у базовій словосполучі подібних композитів містилася вже вказівка на предмет залежності, який і становив ознаку відношення між зіставляваними об'єктами або суб'єктом та об'єктом як підставу для його оцінки мовцями. За останні десятиліття основа **-залежний** не лише утвердилася у сфері інформатики (див., крім *машинозалежний*, й такі новотвори, як *кіберзалежний, інтернетзалежний, платформозалежний*), а й перекочувала до інших

спеціальних відділів українського лексикону (*алкозалежний, вітамін-D(Д)-залежний, екозалежний, наркозалежний, тютюнозалежний*) і навіть стала активним засобом мовної гри й творення образних, перифрастичних текстових номінацій на зразок *телезалежний, комп'ютерозалежний, політзалежний, мітингозалежний, мовозалежний, новинозалежний, наукозалежний*. Розширення кола базових словосполук з прикметником *залежний* сприяє його словотворчій активності, пор. інновації останнього часу *владозалежний, нафтозалежний* і паралельно вживані словосполуки *залежна від вартості нафти* (економіка), *залежний від влади* (бізнес, ректор вишу). Багато таких новотворів залишається надбанням мовної практики, де автори їхню образність підкреслюють у письмових текстах лапками. Проте такі інновації здатні субстантивуватися, що дає підстави припускати їхню невідповідність у мовній свідомості сучасних українців і можливість їхнього просування до системи мови. Що така ознака називання особи за станом, викликаним її залежністю від когось або чогось, активно присутня в сучасній українськомовній картині світу, підтверджує й наявність словосполук із синонімічними прикметнику *залежний* дієприкметниками *стурбований, заклопотаний*, які, однак, ще не набули словотворчої функції, пор.: *національно стурбовані* (політичні партії), *мовно стурбований* (електорат), *культурно-стурбована*⁶ (особистість), *політично заклопотаний* (чиновник). Субстантивованій дієприкметник *заклопотаний* у розмовному мовленні українці вже давно використовують як евфемізм для позначення особи із сексуальними проблемами.

Навіть стислий огляд тенденцій змін у словотвірній нормі сучасної української мови дає підстави твердити, що сьогочасна мовна практика, тексти різних функціональних стилів і сфер уживання української мови з відбиттям у них нових когнітивних і комунікативних потреб, смаків мовців, нової моди на слова і в цілому на способи висловлення думки підтримують системно усталені зразки українського словотворення, доповнюючи їх водночас новими

⁶ Приклади подаємо в написанні, засвідченому в текстах, здаючи собі справу з певної їхньої правописної непорядкованості. На нашу думку, до українського правопису слід було б, зокрема, увести правила щодо вживання дефіса.

аспектами значення, сприяючи розширенню їхньої дериваційної бази та семантики. Активне нині okazionale словотворення, зокрема у мові українських мас-медіа, скоріше доводить стійкість словотвірної норми, аніж розхитує її. Це, зокрема, підтверджують процеси адаптування нових запозичень і випрацювання їхніх українських відповідників на взір *клонмейкер* – *клонувальник*, *клонороб*, *фільммейкер* – *фільмовиробник*, *продюцент* – *продукувальник* тощо. Без сумніву, активні й продуктивні зміни словотвірної норми, моделі новотворів, що здобувають в текстах потужний функціональний потенціал, мають знайти своє відображення і в новій категорійно-функціональній академічній граматиці української мови, і в загальномовних українських словниках нового покоління, і в новій редакції українського правопису.

1.5. Системно-структурні та комунікаційні фільтри новотворів

Комунікація як обмін інформацією між мовцями постійно перевіряє словотвірну систему національної мови на придатність забезпечувати когнітивні потреби мовців, тобто надавати ресурси для позначення нових реалій, процесів, явищ дійсності, їхньої оцінки. Водночас новотвори перевіряють словотвірну систему мови, її чинні норми й правила на стійкість і придатність задовольняти нові когнітивні та комунікативні потреби мовців. Таким чином комунікація, мовна практика регулюють уживання та розвиток словотворчих ресурсів мови, підтримує рівновагу в системі мови. Система мови і мовна практика незмінно діють як «сполучені посудини», забезпечуючи повноцінне функціонування національної мови та її розвиток. Перевірці підлягають не лише готові деривати як результат певного акту словотворення, наявний склад твірних основ і словотворчих формантів, а й самі правила їхньої побудови, моделі, типи й способи словотворення, дериваційна граMATика мови загалом як зведення правил реалізації словотворчих ресурсів мови у мовній діяльності суспільства, І. І. Ковалик у своєму «Вченні про словотвір»

словотворчі ресурси мови й визначив як сукупність усіх засобів творення нового похідного слова [Ковалик 2007: 92:]. Н. Ф. Клименко вимоги до такого творення слова, яке відповідає словотвірній нормі мови визначила як *дериваційні правила*, або *правила деривації*. У спеціальній статті в енциклопедії «Українська мова» вона дала їм таке тлумачення: «**Дериваційне правило, правило деривації** – різновид правил, що регулюють відношення між одиницями словотвірної системи мови і процес творення похідних слів» [Клименко 2007: 142]. Наявність таких правил уможлиблює регулювання процесу поповнення лексики новими номінаціями з урахуванням їхнього сприйняття колективної мовної практики спільноти. Самі дериваційні правила є відображенням узусу, активних ресурсів сучасного українського мовомислення. У вільному «просторі для маневру» перед проблемою вибору найпридатнішої номінації для певного об'єкта дійсності або абстрактного поняття мовець повинен мати «дороговкази», зразки, орієнтири в словотворчих ресурсах мови. Саме цю функцію й виконують правила деривації як складник словотвірної системи мови.

В українській лінгвістичній традиції виділяють два різновиди дериваційних правил; 1) правила заборони, або обмеження і 2) правила переваг, або вибору. Перші передбачають заборону певних можливостей системи, наприклад, правила поєднання окремих морфем у слові. Другі – регулюють розподіл у словотвірній системі мови й у текстах якогось із ресурсів словотворення в разі їхнього конкурування. Наприклад, за правилами української дериваційної граматики, у післякореневій частині простих афіксальних слів неможливе з'явлення, або поєднання голосних звуків і літер, що їх позначають. Отже, дериваційне правило забороняє формальні структури слів на зразок **стука-от-а-ти* (від *стука-ти*) – дозволено лише *стук-от-а-ти* з усиченням тематичного голосного твірної дієслівної основи, **какао-ов-ий* (від *какао*) – за правилом відбувається накладання кінця твірної основи іменника й початку форманта (за іншого підходу – усичення голосного основи твірного невідмінюваного іменника) і похідний прикметник має форму *какаовий*.

Натомість у префіксальній частині українських слів і на стику префікса й кореня чи двох основ дериваційні правила дозволяють з'являтися: *пере+о-бирати*, *проти+атом-н-ий*, *дво-окси*.

Правила переваг на відміну від правил заборони зберігають усі деривати, можливі за законами словотвірної морфотактики, або сполучення морфем під час словотворення, лише регулюють їхній вибір та вживання. Так, від прикметників в українській мові можна утворювати низки найменувань особистовотвірних синонімів, проте такі деривати мають здебільшого різний стилістичний ореол, оцінні конотації чи приховані додаткові значення, пор.: *мудр(ий)* – *мудр-ець*, *мудр-ак*, *мудр-ій*, *мудр-агель*. Деривати із суфіксами **-ець**, **-ій** та **-ак** за нашими підрахунками виявляють різну активність у створенні назв особи за такою ознакою. Післякореневий компонент **-агель** взагалі властивий лише одному цьому слову й становить так званий уніфікс в українському словотворенні. Із суфіксом **-ак** у зведеному реєстрі МСФ, який налічує понад 170 тис. слів, засвідчено 17 слів з прикметниковою основою (крім *мудр-ак*, також *нім-ак*, *чуж-ак*, *юн-ак* тощо), з **-ій** та **-ець** – по 9 (відповідно, крім *мудр-ій*, також *багат-ій*, *горд-ій*, *скуп-ій*, а крім *мудр-ець*, – *зухвал-ець*, *молод-ець*, *стар-ець* та інші).

Крім показників, за термінами М. Докуліла, системної продуктивності цих суфіксів, яку засвідчує кількість слів з ними в певних словотвірних рядах, за кількісний показник міри їхньої участі в категоризації похідної лексики може слугувати й ступінь активності вживання слів з ними в текстах різних стилів і сфер функціонування мови, або, у термінах М. Докуліла, їхня емпірична продуктивність [Dokulil 1962]. Ми підтримуємо позицію тих дослідників, які розрізняють продуктивність як кількісну системну статичну характеристику мовної одиниці, зокрема морфеми або словотворчого форманта, й активність як кількісний операційний, динамічний її показник [Клименко 2007]. Наприклад, за даними «Частотного словника сучасної української художньої прози» у 2-х томах (Київ, 1981), у його півмільйонній текстовій вибірці жодного разу не зустрілися слова *мудрак* і *мудрій*, щоправда, й слово *мудрець* зафіксовано лише

2 рази. Іменника *мудрагель* цей словник також не зафіксував. Натомість Корпус текстів української мови на порталі www.mova.info (КТУМ), підкорпус художньої прози якого на початок 2018 р. налічував 35 948 599 слововживань, подав таку картину співіснування в текстах цих словотвірних синонімів: іменники *мудрак* і *мудрій* засвідчено, відповідно, 3 і 4 рази, однак, по висхідній в цьому ряду словотвірних синонімів за їхньою емпіричною продуктивністю, або активністю розташувалися іменник *мудрагель* (96 разів) і *мудрець* (123 рази). Такі цифри відзначають переваги вживання в сучасній мовній практиці цих спільнокореневих синонімів, припустимих за дериваційними правилами української граматики.

Оскільки словотворення в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, зберігає позиції провідного способу номінації, то з'ясування потенціалу словотворчих ресурсів набуває особливої ваги для виявлення напрямків та тенденцій розвитку номінаційного корпусу мови. Для найменування нових явищ і понять слід насамперед перевірити, наскільки придатні для цього засоби, які вже є у словотвірній системі мови. Мовцям, утім, потрібні засоби не лише для задоволення нових когнітивних потреб, для називання нових понять, а й ресурси для успішного здійснення комунікації у нових умовах суспільного життя, для нових комунікативних потреб і в нових комунікативних ситуаціях. Такі запити потребують особливих, образних, перифрастичних, оцінних, емоційно-експресивних, що надаються для вираження різного сприйняття або ставлення мовців до позначуваного, гри, каламбуру, іронії, інакомвлення. У зв'язку з цим зростає увага мовців і мовознавців як професійно підготовлених мовців до прихованого експресивно-оцінного, образного потенціалу моделей українського словотворення, до його прихованої граматики. Крім пошуку нових виражальних можливостей словотворчих ресурсів мови, появі новотворів потужно сприяє й намагання стримати дедалі сильніший вплив англійської мови на український лексикон, зокрема професійний. Пропоновані на заміну запозичень питомі деривати також потребують уваги мовознавців і перевірки їхньої відповідності чинним нормам літературної мови, правилам її деривації.

Будь-який новий дериват у комунікації потрапляє в канал обміну інформацією між відправником та одержувачем. При цьому відбуваються взаємопов'язані процеси, які дослідники словотвору визначають як кодування відправником інформації у формальній структурі деривата та її декодування одержувачем [Puzynina 1967], а також як породження форми й семантики деривата і розпізнавання семантики слова через його форму [Клименко 1973], словотворчий синтез та словотворчий аналіз [Карпіловська 1990]. Успіх комунікації, зокрема адекватне задуму відправника сприйняття одержувачем форми та семантики деривата, забезпечує спільна культурна і мовна компетенція обох учасників комунікації у конкретній ситуації. Сукупність знань, необхідних для здійснення розпізнавання деривата одержувачем, відповідного когнітивному й комунікативному задуму відправника, називаємо далі *фільтром деривації*. Визначаю їх як знання відправника й одержувача інформації про 1) позамовну дійсність, 2) склад словотворчих ресурсів мови; 3) правила її дериваційної граматики та 4) реєстр, структуру і зміст конкретної комунікативної ситуації, правила поведінки в ній і вибору мовних засобів комунікації. Фільтри, пов'язані з мовними засобами (2 і 3) називаємо *системно-структурними*, фільтри, зорієнтовані на позамовну дійсність та на функціонування мовних засобів у комунікації, позначаємо як *комунікаційні*. Такі фільтри використовує як відправник певного деривата, так і його одержувач. Сумірність наповнення фільтрів в обох комунікантів і гарантує успішність функціонування певного деривата в процесі їхнього спілкування.

Комп'ютеризація опрацювання мовної інформації, нові моделі мовної діяльності спільноти в глибоко анотованих і структурованих корпусах національних мов і лінгвістичних базах даних різного типу, насамперед в електронних картотеках створили для мовознавців нові можливості та засоби вивчення мовної комунікації [Карпіловська 2017]. Корпуси, інтернет-ресурси й пошукові машини, які на сьогодні є в розпорядженні українських дериватологів, разом зі словниками, граматиками й текстами уможливають масштабне моделювання української комунікації в широкій часовій і

просторовій перспективі, у різностильовій і різнорегістровій її реалізації. Наприклад, Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) на сьогодні містить 500 млн токенів з понад 50 тисяч текстів близько 18 тисяч авторів з материкової України та діаспори за період 1816-2023 рр. Корпус текстів української мови (КТУМ), розміщений на лінгвістичному порталі mova.info, менший за обсягом (близько 100 млн слововживань), проте він подає ширший спектр анотування текстів: крім морфологічної, також синтаксичну і частково семантичну анотацію. Ці лінгвістичні інструменти вивчення реального функціонування української лексики, зокрема похідної, у різних стилях і сферах уживання української мови взаємодоповняльні. Корпуси разом із ресурсами українського сегменту Інтернету (Укрнету) формують реальну картину функціонування того чи того слова, зокрема похідного, дають змогу на показовій фактичній основі оцінювати продуктивність та активність певних дериваційних правил і комунікативних фільтрів, а отже, й придатність новотворів для виконання поставлених мовцями когнітивних і комунікативних завдань.

Прагнення мовця уточнити найменування того чи того поняття, відшукати таку його назву, яка б найповніше і водночас найяскравіше відображала б його вирізняльні, присутні ознаки, певну когнітивну структуру загалом, неминуче викликає бурхливу словотворчість у певних сферах мовної діяльності суспільства. Цей процес особливо інтенсивно відбувається в тих галузях діяльності суспільства, які переживають етап свого становлення або оновлення, а отже, й закономірний етап вироблення свого термінологічного апарату. Для сучасної української мови така активна словотворчість властива тим сферам суспільного життя, виробничої й інтелектуальної діяльності, державного управління, де до 1991 р. переважала або й безроздільно панувала російська мова. У нових суспільно-політичних умовах державний статус української мови, закріплений ст. 10 Конституції України 1996 р., став реальністю. Специфіка побутування сучасної української мови надає

інтенсивності й стрімкості перебігу процесів оновлення й поповнення її лексикону, однак самі такі процеси є спільними для всіх слов'янських мов.

У сучасній українській, як і загалом слов'янській, мовній практиці спостерігаємо такий процес активної словотворчості, зокрема випрацювання питомих відповідників англійських запозичень у сфері обчислювальної техніки й комп'ютерних технологій опрацювання інформації. У тому, наскільки стрімко змінюється термінологічний апарат цих галузей життя сучасного українського суспільства, можна пересвідчитися на прикладі неосемантизма *планшет*, його функціонування як у фаховій, так і в загальній мовній практиці. «Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» Е. М. Пройдакова і Л. А. Теплицького, який за підтримки компанії «Майкрософт Україна» вийшов уже двома виданнями у 2005 і 2006 роках, зафіксував цей давно відомий українській мові галіцизм у новому термінологічному значенні – як відповідник уже до англ. *pad* у його другому з виділених у цьому джерелі термінологічних значень. Таке спеціальне нове значення цього повторного прихованого запозичення упрозорує уміщена тут же синонімічна словосполука *mouse pad (mousepad)* «килимок для миші» з поясненням далі «килимок, який забезпечує рух миші без ковзання коліщатка, що реєструє її переміщення» [АУТС 2006: 341]. Натомість нині для широкого користувацького загалу українська Вікіпедія вмістила це слово вже з таким значенням і з іншими відповідниками в англійській мові: «*Планшетний комп'ютер (планшетний персональний комп'ютер* або скорочена версія (частіше вживається) *планшет таблет* (англ. *tablet PC*)) – клас ноутбуків, обладнаних планшетним пристроєм рукописного введення, об'єднаним з екраном. Планшетний комп'ютер дозволяє працювати за допомогою спеціального пера, стилуса, або пальців, без використання клавіатури і миші» [Планшетний комп'ютер]. Щодо ремарки *частіше вживається*, поданої до назви *планшет таблет*, то тут, очевидно, треба зробити застереження, у якій ситуації та якими комунікантами. Наші пошуки в різностильових ресурсах українського Інтернету доводять, що максимально скорочена назва такого

різновиду комп'ютерів *планшет* фігурує й у фаховій, і в загальній інтернет-комунікації. Натомість гібридна сполука *планшет Tablet* або *планшет Tablet PC* уживана в комунікації як номенклатура, торговельний знак – найменування марок таких ноутбуків, пор. у торговельній українській інтернет-рекламі *планшет SANEI Tablet PC, android планшет Tablet PC*.

Визначення, яке новому терміну інформатики та обчислювальної техніки *планшет* подала українська Вікіпедія, показове для нас окресленими в ньому диференційними ознаками того об'єкта, який він називає. Воно важливе для зіставлення з тими питомими новотворами, які сучасні мовці пропонують на заміну цього англізма й пояснення причин їхньої успішності/неуспішності в сучасній українськомовній комунікації. Візьмімо для прикладу один з таких новотворів – *гортач*, запропонований користувачами популярного сайту журналіста Юрка Зеленого «Словотвір» (slovotvir.org.ua). Зауважимо відразу, що це «коване слово» не прижилося в українській мовній не лише фаховій, а й загальній практиці, і спробуємо пояснити, чому воно не виконало когнітивного завдання своїх творців, не пройшло перевірку на успішність у системно-структурних і комунікаційних фільтрах. *Гортач* – іменник, утворений від дієслова *гортати* за допомогою суфікса **-ач**, має словотвірне категорійне значення «виконавець дії». *Гортач* – той (істота) чи те (предмет), хто (що) гортає (послідовно перекладає) що-небудь (сторінки книги, аркуші паперу). Подана вище дефініція терміна *планшет* переконує в тому, що для мовців важливі інші ознаки об'єкта, який таке слово має позначати. Це – 1) різновид портативних персональних комп'ютерів (ноутбуків або лептопів) 2) з пристроєм, який нагадує планшет – дошку з натягнутим на неї папером для нанесення на неї карти місцевості під час знімання, 3) слугує для рукописного введення тексту, об'єднаний з екраном; 4) на якому можна працювати без клавіатури й миші (*підкреслення наші* – Є.К.). Отже, дериват *гортач* не містить інформації про такі сутнісні ознаки цього пристрою, оскільки гортання сторінок з інформацією не становить головну дію, яку користувач здійснює на планшеті й для якої його призначено. Таким чином, семантика цього новотвору

несумірна з обсягом поняття про об'єкт, який він називає, а отже, не сприяє його успішному розпізнаванню одержувачем в процесі комунікації. Успішному виконанню когнітивного завдання, поставленого відправником інформації, заважає їй прозора для одержувача внутрішня форма деривата *гортач* – вона надто узагальнена. У таких випадках оптимальним для реалізації певного когнітивного задуму виявляється запозичення з непрозорою на українському мовному ґрунті внутрішньою формою, якому можна приписати задану семантичну структуру. Перевагу запозичень над питомими лексемами саме у фаховій комунікації завдяки їхній свободі від небажаних асоціацій доводив свого часу Б. Крея на прикладі конкурування основ-суфіксоїдів – питомої польської **-wóz** і запозиченої з англійської мови **-bus** [Крея 1996: 222-223].

Комунікаційний фільтр повноти відображення позначуваного поняття блокує дериват *гортач* саме з причини широти, загальності його семантики, відсутності в ній компонентів, які б конкретизували дію, виконувану суб'єктом (особою чи предметом). Як свідчить словотвірна система сучасної української мови, чинні правила її дериваційної граматики, іменники із суфіксом **-ач** на позначення виконавця дії не потребують уточнювальних компонентів, коли конкретизовано саму таку дію: *читач* «той, хто читає» від *читати* «сприймати що-небудь записане літерами, письмовими знаками» [СУМ XI: 337]. Проте і в таких прозорих, здавалось би, випадках семантики деривата як суми значень його твірної основи і словотворчого форманта виникає потреба в уточненні можливого статусу виконання такої дії. Це в українській мові доводить дериват *читець*, похідний від того ж дієслова *читати*, з уточнювачем способу виконання такої дії, пор. *читець* – Той, хто читає кому-небудь вголос; Той, хто бере участь у художньому читанні, фахівець із художнього читання [Там само: 339]. У такому значенні дериват *читець* синонімічний слову *декламатор* і номінативній сполучі *майстер художнього читання*.

Якщо ж дія має узагальнений характер і охоплює широке коло об'єктів, похідні іменники цього словотвірного типу набувають додаткових компонентів-конкретизаторів семантики твірного дієслова: пор. *нюхач* від

нюхати зі значенням «експерт з визначення запахів» або вживане як жартівлива назва нишпорки, вивідача, Загальний характер семантики дії, названої певними дієсловами, і необхідність її уточнення доводить можливість використання таких дієслів як основ-категоризаторів композитів. Це доводять такі складні іменники з категорійним значенням «виконавець дії», утворені від дієслова *тягати*, як *паротяг*, *порохотяг*, *самотяг*, *сіנותяг*. Їхня перша основа уточнює об'єкт (що тягнуть – сіно, порох) або спосіб виконання дії названим предметом (механізмом, приладом) – за допомогою пару, самочинно. Отже, успішне проходження того чи того деривата крізь комунікаційний фільтр повноти вимагає водночас від його відправника й одержувача знання правил деривації іменників із певними суфіксами від дієслів загальної семантики. Це підтверджує неunikненну взаємодію комунікаційних фільтрів деривації з фільтрами системно-структурними.

Результат проходження певного деривата крізь фільтри деривації засвідчує його відповідність чинним правилам деривації і великою мірою слугує внутрішньомовним чинником забезпечення його успішності в комунікації й усталення в системі мови. Це доводять okazіоналізми *україночитний*, *українонімий*, *українонемовний*, що, як метеор, промайнули в текстах українських ЗМК і залишилися авторськими новотворами-одноденками, продуктом мовної гри для певного задуму мовця. Причина їхнього блокування словотвірною системою мови – невідповідність правилам української дериваційної граматики. Подані вище деривати-композитні прикметники засвідчують варіабельність кінцевої основи **-мов-н(ий)** у регулярній моделі творення складних прикметників на зразок *англомовний*, *німецькомовний*, *польськомовний*.

Згідно з чинними правилами української деривації і словотвірної категоризації лексики кінцева основа **-мовн(ий)** в композитах є неваріабельною, виступаючи в ролі ономасіологічного базису таких складних слів. Отже, такі новотвори порушують чинне дериваційне правило творення складних прикметників з такою кінцевою основою. Їхня поява в сучасній

українській комунікації є реакцією мовців на зміну суспільних обставин функціонування української мови від 1991 р.: важливим для учасників певних комунікативних ситуацій стало номінування особи за її здатністю мовити або читати по-українському.

Хоча для українського мовця формально-семантична структура дериватів *українонімий*, *україночитний* і *українонемовний* є прозорою, цілком «прочитуваною», їхня невідповідність нормам української словотвірної категоризації лексики, правилам побудови дериватів за певною моделлю словотворення або й відсутність такої моделі блокують їхнє входження до загальної системи мови, їхню узуалізацію. Вони залишаються надбанням мовної практики, фактом певної комунікативної ситуації. Зауважимо, що ці оказіональні деривати не постали на пустому місці й не становлять цілковитий витвір індивідуальної словотворчості мовців. Для всіх цих новотворів є зразки в дериваційній граматиці української мови, проте вони обслуговують інші когнітивні структури в інших сферах функціонування української мови. Зокрема, поданий вище новотвір *українонемовний* виник на основі активної моделі побудови опозицій термінологічних складних прикметників з повторюваними другими основами на зразок *водопроникний* : *водонепроникний*; *повітропроникний* : *повітронепроникний*; *кулепробивний* : *куленепробивний*; *машинозалежний* : *машинонезалежний*.

У певних комунікативних ситуаціях у мовця виникає потреба позначити такий аспект відомих понять, який не вербалізовано в узусі, у нормі мови. Такі поняття, як правило, українці позначають описово, оскільки вони не перебувають у стабільній і регулярній зоні їх мовної свідомості. Наприклад, у нормі сучасної української мови вербалізовано поняття «учасник виборів» – *виборець*, «особа, що має право участі в голосуванні на виборах, право голосу» – *голосувальник*, субстантиват *голос* (*рішення пройшло більшістю голосів*), а також збірний іменник-галіцизм *електорат*. Одиничний іменник *електор* сучасні українські словники фіксують як архаїзм часів Великої Французької революції кінця XVIII ст. Описово українці можуть уточнити певні ознаки

виборців, зокрема їхню належність до більшості чи меншості (*більшість виборців (електорату) : меншість виборців (електорату)*), позицію, яку вони займають стосовно певних кандидатів (*протестна більшість, опозиційний електорат*), їхнє ставлення до виборів (*найбільш вмотивовані, найбільш натхненні виборці, сумлінні виборці*), статус, легітимність у виборчому процесі («*невидимі виборці*»). Утім, на потребу мовці утворюють й інші номінації, заповнюючи таким чином однослівними назвами пусті «ніші» в когнітивному просторі сучасної української мови.

До 2011 р. у виборчих бюлетенях в Україні була графа «Проти всіх», що надавала виборцям можливість не підтримувати жодного з кандидатів. У розмовній практиці таких виборців і назвали *противсіх*. Як засвідчив словник А. М. Нелюби «Словотворчість незалежної України. 1991-2011», від цього okazіоналізму-зрощення з'явилися й похідні *противсіхівець, противсіхство* [СНУ 2012:439]. Унікальна й форма цього слова, оскільки в сучасній українській мові зрощення становить малопродуктивний спосіб словотворення, до того ж, у такі складні слова згортаються здебільшого предикативні конструкції або субстантивно-атрибутивні сполуки на зразок *не-руш-мене, не займай мене* – народних назв декоративної рослини *розрив-трава* (лат. *Impatiens noli-tangere* з *Noli me tangere* «не торкайся мене» – перших слів Ісуса Христа після воскресіння, звернених, за Євангелієм від Іоана, до Марії Магдаліни) або *Великдень, Святвечір, Багат-вечір* – українських назв церковних свят. Проте й такі прозорі кільकाслівні номінації-результати голофразису в українській мові лічені. Написання деяких з таких дериватів з дефісом засвідчує їхній зв'язок із синтаксичною основою і вказує на незавершене перетворення їхніх базових сполук на однослівну номінацію, Як правило, процес згортання базових сполук дає композити, оформлені флексіями відповідних словозмінних класів української мови, пор. такі назви осіб, як *паливода, вернигора, вітрогон*. Голофразис, супроводжений дефісизацією, як спосіб неузвального словотворення [Колоїз 2015] становить відмітну рису мови деяких сучасних українських письменників. Наприклад, його уподобала

О. Забужко в своїх есе «Хроніки від Фортінбраса» [Забужко 1999] для створення експресивно-оцінних перифраз на взір *забава-для-власне-літератури, місце-куди-можна-повернутися* та інших.

Пішла з життя реалія і разом з нею на периферію системи мови відійшов okazionalizm *protivsih* як вербалізація поняття «виборець, який голосує проти всіх кандидатів у бюлетені». Однак його поява свідчить про можливість такого уточнення поняття «виборець» у когнітивному просторі сучасної української мови, про його потенційно можливий аспект. Нині українському мовцеві потрібне пояснення слова *protivsih*, оскільки поняття не актуалізовано в його мовній свідомості, а отже, системно-структурні фільтри деривації блокують цей дериват. Поява такого okazionalizmu значуща, оскільки доводить ширший склад ознак у когнітивній структурі «виборець», ніж той, що його засвідчено в дериватах, унормованих і кодифікованих у корпусі сучасної української літературної мови.

Кожна комунікативна ситуація залежно від складу учасників, предмета та мети спілкування передбачає певну тональність, або реєстр комунікації. Це насамперед правила вибору позначень реалій, явищ, процесів, їхніх оцінок, які прийнято вживати в такому типі комунікативної ситуації. Від понять «функціональний стиль» або «сфера вживання мови» реєстр мовлення відрізняється більшою прив'язаністю саме до типу ситуації мовлення, її складу, які й спричинюють вибір певних мовних засобів, визначають певну тональність мовлення [Ochs, Shieffelin 1983]. Спектр мовних засобів можливих реєстрів формують серед іншого й деривати-корелативи, тобто позначення того самого поняття з різним функціонально-стильовим потенціалом. Корелативні деривати, засвідчені в сучасній українській різностильовій комунікації, унаочнюють насамперед такі реєстри мовлення: 1) офіційно-діловий; 2) фаховий а) унормований і б) розмовний, сленговий, 3) загальний повсякденний унормований, 4) груповий сленговий і 5) індивідуальний. Подамо лише кілька прикладів. У сучасній українській загальній мовній практиці вживають композит *паркомат*, натомість офіційно-ділова, зокрема законодавча

мовна практика перевагу надає прозорим словосполукам – аналітичним номінаціям такого пристрою *паркувальний автомат* або *паркувальний термінал (пристрій)*. У загальному розмовному мовленні на позначення коротких повідомлень у мережі мобільного зв'язку поширено лексикалізовані аббревіатури: англійське вкраплення *SMS/sms* та транслітеровані аббревіатури – звукову *есемес* чи буквену *СМС/смс*. Лексикалізацію цієї адаптованої аббревіатури в розмовній практиці закріпила її суфіксація – поява деривата *есемеска*. Натомість фахова й ділова комунікація потребують у певних ситуаціях позначення типу короткого повідомлення, передаваного в мережі мобільного зв'язку, а отже, заміни категорійного словотвірного значення, вираженого суфіксом об'єктності **-к(а)**, розрядними значеннями певних типів таких об'єктів. Такі розрядні словотвірні значення виражають слова-назви типів повідомлень у складі іменників-юкстапозитів *SMS-відповідь*, *sms-голосування*, *SMS-довідка*, *SMS-замовлення*, *SMS-інструкція*, *SMS-конкурс.*, причому переважає написання першої аббревіатурної основи латиницею для уникнення можливих омонімів в українській мові на зразок *СМС – Спілка молодих соціалістів*.

Найактивніше групи кореферентних номінацій загалом і дериватів зокрема поповнюють розмовні, сленгові номінації на зразок нейтральних *народний депутат*, *депутат Верховної Ради України* і розмовних *нардеп*, *кнопкодав*. У певних комунікативних спільнотах такі кореференти, паралельні загальноживаним номінаціям, утворюють уже самостійні функціонально-стильові ідіоми української мови, її комунікативно спрямовані підмови. Зразком такої підмови може слугувати мова інтернет-комунікації [Чемеркін 2011; Карпіловська 2016]. Такі деривати не лише демонструють механізми засвоєння запозичень, пор. дієслова *спамити*, *майнити*, *френдити*, *хейтити*, *лайкнути*, *конектитися*, іменники *спамер*, *нетизен*, *фейсбуківець*, *гулянин*, *чатянин*, а й засвідчують можливості українського словотворення, нереалізовані доти в загальній мовній практиці. Це можна проілюструвати похідними від питомого українського слова *Мережа/мережа* в його новому

спеціальному значенні «об'єднання регіональних і локальних комп'ютерних мереж; глобальна комп'ютерна мережа». Саме в мові інтернет-комунікації від цього іменника нині українські мовці утворили іменники *мережник* і *мережєвик* «програміст, який забезпечує роботу мережі Інтернет» або «об'єкт, розміщений у мережі Інтернет (магазин, сховище товарів, кабінет тощо)», *мережанин/мережанка* «користувачі Інтернету», прикметники *мережний* і *мережєвий*, дієслово *мережитися* «працювати або спілкуватися в мережі Інтернет». Усі такі деривати мають кореференти в загальному й професійному лексиконі, пор. *мережєвик* і *інтернет-магазин*, *онлайн-магазин*, *е-магазин*, *електронний магазин* або *магазин у мережі Інтернет*; *френдити* і *дружити*, *підтримувати добрі стосунки*, *знайомство*, *охоче спілкуватися у соціальних мережах Інтернету*.

Мовна практика, приймаючи або відкидаючи певні деривати, перевіряє дієвість правил дериваційної граматики мови. Такі правила в комунікації реалізують різні системно-структурні та комунікаційні фільтри. Як ми спробували показати на прикладі різних «неуспішних» дериватів, комунікація, а саме: адекватне сприйняття одержувачем того, що повідомляє відправник, ставить широкий спектр вимог до конкретного деривата і до дериваційної граматики загалом. Це насамперед відповідність форми та семантики похідного слова реальним усталеним і загальноприйнятим моделям словотворення, а також повнота відображення в певному дериваті обсягу змісту позначуваного ним поняття, наявність такого поняття у концептосфері національної мови. Потреби мовців у реєструванні спілкування сприяють появі різностильових дериватів-кореферентів. Разом з тим активність словотворення не виключає взаємодії з іншими типами мовних ресурсів і способів поповнення українського лексикону. Урахування цього убезпечує від творення штучних слів, не підкріплених реальними потребами комунікації, чинними лексичною і словотвірною нормами сучасної української мови.

І.6. Ресурси розширення когнітивного простору сучасної української мови

Зміни в когнітивному просторі функціонування мови – його розширення, поглиблення й переорганізація – спричинені розвитком суспільства, потребою мовців означити нові реалії, поняття або нові аспекти уже відомих понять, їхні нові конотації й оцінки, ословити нові мовні та культурні стереотипи в свідомості спільноти. Для цього мовці активізують ресурси номінації, як питомі, так і запозичені давно чи запозичувані нині з інших мов. До ресурсів номінації, зокрема словотворчих, прийнято зараховувати мовні засоби, за допомогою яких можна створити найменування певного поняття. Свого часу фундатор української школи дериватології І. І. Ковалик до словотворчих ресурсів мови залучав не лише конкретні твірні основи чи словотворчі форманти, а й способи словотворення, словотвірні моделі й типи [Ковалик 2007: 92]. Саме моделі номінування, вже реалізовані в мові, є тим наявним, випробуваним інструментом, який дає змогу мовцям здійснювати концептуалізацію, категоризацію та аспектуалізацію понять в нових суспільних обставинах функціонування мови.

Як довели дослідження інноваційних процесів у лексиконах сучасних української та інших слов'янських мов, словотворення не здає своїх позицій провідного способу номінації нового в житті суспільства. Наприклад, матеріали словників нової української лексики свідчать, що на одне непохідне слово в них припадає в середньому 2-3 похідних. Якщо ж до власне похідних додати непохідні, але подільні й оформлені слова на зразок *Інтернет/інтернет, Фринет, Рунет, Укрнет, ботнет, інтранет, сітінет*, то цей показник істотно зростає. Від деяких нових запозичень і на базі нових лексико-семантичних варіантів уже наявних в українському лексиконі слів, таких, як *Інтернет/інтернет, піар, СМС/смс/SMS/sms/есемес, Мережа/мережа, рейдер, новини*, сформувалися вже потужні словотвірні гнізда в кілька десятків, а то й понад 100 похідних. Якщо ж взяти до розгляду кількаслівні номінації й адаптовані запозичення зі спільним коренем, то такі лексико-словотвірні гнізда

виглядатимуть ще солідніше. Аналіз тенденцій поглиблення та розширення когнітивного простору сучасної української мови, змін у її поняттєвій і комунікативно-прагматичній структурі, формування її нових функціонально-стильових різновидів закладає надійне підґрунтя для розвитку української мови XXI ст. в усій повноті її функцій як мови суверенної української держави [Струганець 2002; Стишов 2003; Карпенко 2004; Карпіловська 2010; Карпіловська 2011; Кислюк 2010; Кислюк 2012; Клименко 2003; Клименко 2012].

Дослідники динаміки мов, зокрема слов'янських, переконливо довели, що для визначення процесів змін у мові, зокрема в її словниковому складі, показовими є періоди в 10-15 років, протягом яких відбувається формування нового покоління носіїв мови [Horecký, Buzássyová, Bosák 1989; Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008; Вплив суспільних змін... 2017]. Перебіг процесу оновлення словникового складу мови має підлягати професійному й виваженому лінгвістичному аналізу з метою з'ясування доцільності й життєстійкості нових найменувань (слів і словосполук), їхньої відповідності типологічним рисам української номінації й чинним нормам літературної мови. Інновації, номінативну й комунікативну значущість яких довела мовна практика, становлять ресурс для поповнення словника й граматики мови, а також для можливого перегляду норм її літературного взірця [Кислюк 2012а; Кислюк 2012б; Клименко 2012; Єрмоленко 2013;].

Показником ваги в мові того чи того ресурсу номінації, зокрема словотвірної, є його активність, або здатність утворювати нові найменування протягом обстежуваного періоду. Така здатність, а отже, й активність ресурсу може бути *стабільною* або *набутою* [Карпіловська 2012]. Трактуючи так активність ресурсу номінації – слова чи їх складника (афікса або основи), а також певної моделі, способу номінації – спираємося на визначення активності морфеми, словотвірної моделі або словотвірного типу, прийняті в українському мовознавстві [Клименко 2007]. Утім, здатність ресурсів брати активну участь у створенні нових найменувань упродовж достатньо показових відтинків часу

може виявлятися різною мірою. На основі аналізу нової лексики, засвідченої словниками та текстами періоду незалежності України, виділяємо, крім *стабільної* і *набутої (активізації)*, також *втрачану (пасивізацію)* та *втрачену* активність ресурсів номінації [Карпіловська 2012; АРСУН: 11-12].

З'ясування номінаційної і комунікаційної ваги нових назв, ступеня їхнього усталення в мові, відповідності чинним нормам її літературного взірця – завдання, важливе як з теоретичного, так і з практичного погляду для розвитку мови, адже нова лексика дає ресурси для всіх складників мовної діяльності спільноти: і для номінації, і для предикації, і для оцінки. Отже, накопичення показового масиву нових найменувань зі стабільним активним або набутих, активізованих ресурсом номінації гостро ставить проблему їхнього опису, аналізу й лексикографічного моделювання не лише за диференційними, а й за інтегральними ознаками форми, семантики та властивостей функціонування в тексті й системі мови. Саме таке моделювання й уможливорює з'ясування міри й характеру активності певного ресурсу номінації у мовній діяльності суспільства, соціальні й ментальні чинники, що її підтримують. А це, своєю чергою, дає змогу мовознавцям встановити вагу позначуваних такими ресурсами понять у мовній свідомості сучасних українців, а самої нової лексики з такими ресурсами – у мовній практиці сучасного українського суспільства.

Активність певного ресурсу підтримує його продуктивність, тобто поява не окремого слова чи словосполучення з ним, а певної сукупності номінацій, які й давали б змогу говорити про «розпрацювання» означеного ними поняття в мові, міру й характер його усталення в ній. Обсяг і тип таких сукупностей відбиває специфіку тієї ділянки когнітивного простору української мови, її поняттєвої системи, або концептосфери, яку мовці «облаштовують» за допомогою цього ресурсу. Завдання мовознавців і полягає в тому, щоб на підставі нових номінацій зі спільним поняттям змоделювати такі нові або оновлювані старі ділянки українського лексикону у когнітивному просторі сучасної української мови.

Вибір ресурсу для позначення певного поняття – проблема, вкрай важлива як у теоретичному, так і в практичному плані. Теоретичне значення її вивчення полягає в глибокому проникненні у механізми ментальної діяльності носіїв мови, ті процедури в їх мовній свідомості – концептуалізації, категоризації та аспектуалізації (специфікації, профілювання) понять, які приводять до появи нової назви, до вербалізації ментальних процесів, у їхній зв'язок з дійсністю, життям суспільства в певний період його історії. Практичне ж значення такого дослідження зумовлене можливістю мовознавців-професіоналів узгоджувати здобутки мовної діяльності суспільства з традицією формування та розвитку його в нормованої літературної мови, усувати неминучі «ножиці» між кодифікованим корпусом мови й реальним її функціонуванням у мовній практиці суспільства. У нинішній ситуації глобалізації, у тому числі мовної, інтенсивних контактів української та інших слов'янських мов з культурами й мовами світу це ще й перспектива випрацювання підґрунтя для захисту самобутності своєї мови, зокрема для дотримання рівноваги в її словниковому фонді між питомими й іншомовними (запозичуваними нині чи запозиченими давно) ресурсами номінації, рівноваги між націоналізацією та інтернаціоналізацією лексики та граматичного ладу, моделями номінування, зокрема словотворення та адаптування запозичень.

Колектив дослідників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 2011 р. цей колектив працює в складі Інституту української мови НАН України) у 2006 р. поставив перед собою завдання сформуванню комп'ютерний фонд інновацій у сучасній українській мові виявити ресурси номінації, які довели свою стабільну або набули активність за роки функціонування української мови в статусі мови нової Української держави, й подати їх у неологічному словнику нового типу – інтегральному ідеографічному, або словнику, в основі якого лежить поняттєва класифікація неологізмів. Словник «Активні ресурси сучасної української номінації» (АРСУН) побачив світ у Києві у 2013 р. Авторів обговорюваного словника цікавила вага того чи того номінаційного ресурсу – слова, його

складника (афікса, основи, певного лексико-семантичного варіанта слова) в поповненні поняттєвої системи української мови, розширенні її когнітивного та комунікаційного простору. Статті цього інтегрального неологічного словника становили моделі певного поняттєвого поля, яке в сучасній українській мові сформували інновації зі спільним словотворчим ресурсом.

Термін Й. Трира *поняттєве поле* вживаємо далі для найменування ділянок, які в мові формують номінації, створені на базі спільного поняття. Тракуємо цю одиницю систематизації лексики як певним чином організовану сферу або зону понять (у Й. Трира – нім. *Sinnbezirk*), що лежать в основі номінацій різної форми – *мовних полів* (у термінах Й. Трира – нім. *sptachliche Feld*) [Trier 1931]. Обираємо термін *поняттєве поле*, а не терміни *лексичне*, *лексико-семантичне*, *семантичне*, *тематичне* або *концептуальне поле*, мотивуючи такий вибір насамперед ономасіологічним спрямуванням нашого аналізу нової лексики, а саме: його скеруванням від виявлення нового поняття або нового аспекту відомого поняття та аналізу їхнього місця в наявній поняттєвій системі української мови до одиниць, що їх утілюють, до їхніх вербалізаторів. На нашу думку, означення *поняттєве* уточнює ту ментальну одиницю, з якою пов'язані аналізовані нові найменування. Водночас *поняттєве поле*, сперте на конкретне поняття, стосовно поля *концептуального* або *тематичного* виступає як їхній різновид, варіант, оскільки останні мають у своїй основі узагальнені, родові, ментальні одиниці – концепт або тему. Натомість *лексико-семантичне поле* обмежено лексемами, або однослівними номінаціями, а нас у поняттєвих полях будуть цікавити під час аналізу стану вербалізації певного поняття й складені, кількаслівні номінації-словосполуки і навіть цілісні судження-предикації, когнітивні структури, на базі яких може поставати нове найменування. Отже, вибір терміна зумовлений завданням нашого дослідження.

Реєстр АРСУН складають 82 одиниці – слова або їхні частини (основи чи афікси), здатні виконувати функцію словотворчих формантів. Кожна з цих одиниць становить ресурс сучасної української номінації зі стабільною чи

набутою активністю. На основі такого ресурсу можна зібрати в поняттєві поля різні типи нових найменувань (одно- і кількаслівних), а також з'ясувати їхню роль у побудові нових суджень у текстах різних функціональних стилів і загалом – у розвитку когнітивного простору сучасної української мови. Серед цих реєстрових одиниць обговорюваного словника наявні нові запозичення (*І(і)нтернет, феиш*), активізовані питомі слова та давні запозичення (*держава, партія*), а також питомі й запозичені слова з новими значеннями (неосемантизми) на зразок *версія, формат, мережа, сірий*. Характер активності таких ресурсів у текстах і в системі мови унааявнює їхній *функціональний потенціал*. Розуміємо його як здатність ресурсу брати участь у 1) творенні нових словосполук і суджень (синтагматичний показник активності); 2) формуванні нових лексичних об'єднань у системі мови (парадигматичний показник активності) та 3) у процесах словотворення (епідигматичний (дериваційний) показник активності). Що потужнішим кількісно є функціональний потенціал певного ресурсу номінації як тривимірна характеристика поняттєвого поля, то детальніше в сучасній українській мові вербалізовано його стрижень – спільне для номінацій поняття, а отже, і вищими є міра його активності й вага у мовній свідомості сучасних українців.

Для забезпечення відповідності модельованих поняттєвих полів нової української лексики реальній сучасній мовній практиці до аналізу було залучено показову джерельну базу, адже спектр функціонування в мові номінацій зі спільним ресурсом також є переконливим доказом його активності. Спеціальний комп'ютерний фонд інновацій у сучасній українській мові (КФІ), як ми вже зазначали вище, і було створено для вивчення динамічних процесів в її номінаційному корпусі. Його склали тексти української, оригінальної і перекладної, художньої, науково-популярної і навчально-довідкової літератури, засобів масової інформації, мережної комунікації (блоги, форуми, державні, громадські й персональні сайти у вільному доступі), записи теле- та радіомовлення за період 1991-2023 рр. Розлогою є й географія залучених джерел: вся Україна в її державних кордонах на 1991 рр., причому не лише

столичні й обласні видання, а й друковані та електронні тексти обласних і районних міст, селищ, а також тексти, створені в сучасній українській діаспорі Польщі, Словаччини, США, Канади, Португалії, Казахстану.

Активні ресурси, описані в АРСУН, можуть бути новими й оновленими чи актуалізованими, питомими й запозиченими. Вони здатні реалізуватися як у однослівних (простих (з одним коренем) і складних (з двома і більше коренями), так і в кількаслівних, складених номінаціях-словосполуках і судженнях. Деякі з них виявляють тенденцію до конкурування [Таран 2011]. Причому, таке конкурування має різний ступінь припустимості в системі літературної мови. Номінації-конкуренти можуть «змагатися» і в такому різновиді конкурування перемагає лише одна номінація, яка найбільше відповідає чинним нормам мови й запитам мовців. Наприклад, з трьох нових прикметників від слова *новини* в новому його значенні «продукт індустрії мас-медіа, галузь журналістики», які засвідчують тексти сучасних українських ЗМІ: *новинний*, *новинарний* і *новинневий*, підстави усталитися в системі мови має лише прикметник *новинний*, що доводять терміносполуки з ним на зразок *новинна стрічка*, *новинний блок*, *новинний канал*. Його як відносний прикметник до слова *новина* в застарілому нині значенні «уперше зоране поле» засвідчив іще «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (СГ II: 568). Саме цей прикметник вписується в регулярні словотворчі ланцюжки від відприкметникових іменників із суфіксом **-ин(а)**, пор.: *цілий* – *ціл-ин(а)* – *цілин-н(ий)*, *рослий* – *роsl-ин(а)* – *рослин-н(ий)*. Отже, його активність підтримують не лише комунікаційні, а й системно-структурні фільтри деривації.

Номінації-конкуренти також можуть мирно співіснувати, проте неминуче мова позбувається надлишку. Якщо такі номінації не набувають додаткових семантичних, зокрема спеціалізованих, компонентів, різного експресивно-оцінного ореолу, одна з них з часом пасивізується, а то й зовсім зникає з ужитку. Наприклад, для позначення особи, яка працює з Інтернетом як користувач або як фахівець, в українській мові вже постали суфіксальні похідні іменники *інтернетівець*, *інтернетник*, *мережник*, *мережєвик*, *мережанин*, а

також новий англiзм *нетизен* з його українськими відповідниками *мешканець* (*громадянин*) *Мережі* чи *неттер* (АУТС 2006: 353). Матеріали словника засвідчують формально-семантичну стратифікацію й функціонально-стильову диференціацію цих нових номінацій, а отже, й різну роль запозичених (основа **інтернет-**, адаптовані запозичення *нетизен*, *неттер*) і питомого (слово *мережа/Мережа* в його нових значеннях «різновид об'єднання локальних і регіональних комп'ютерних мереж у глобальну мережу» і «назва глобальної комп'ютерної мережі») у вербалізації спільного для всіх них поняття «особа, пов'язана з комп'ютерним середовищем, з комп'ютерними мережами». Якщо найменування *інтернетник* і *інтернетівець* виказують однакову активність у текстах різних стилів і є практично взаємозамінними дублетами, абсолютними синонімами, то похідні *мережник*, *мережєвик* і *мережанин* виявляють не лише різну активність і характер сполучуваності, а й різні значення. Дериват *мережанин* став найменуванням будь-якого користувача Мережі (написання з великої літери підкреслює, що йдеться саме про глобальну комп'ютерну мережу Інтернет): *Знижка зменшена внаслідок виявленої байдужості мережан Хоумнету до свого форуму* (Сайт готелю «Полярис», 24.12.2008). Деривати ж *мережник* і *мережєвик* можуть вживатися як дублети для позначення особи, котра працює з Мережею професійно (програміст, комп'ютерник): *У багатьох організаціях на фахівця-мережника покладаються...* (Портал професійного консультування, 11.03.2009) і *«Мережєвики» займаються прокладкою кабелів (часто прокладку кабелів виділяють як окрему спеціалізацію) і організацією зв'язку між комп'ютерами. ... Найбільш цінними є ті «мережєвики», які спеціалізуються на апаратурі, ПЗ певного виробника* (Місце програмування..., , 28.12.2012). Утім, найменування *мережєвик* виявило ширші номінаційні спроможності: ним позначають також і об'єкти, розміщені в Мережі (компанії, магазини): *Потрапити на ринок стільникових телефонів і зайняти там стабільну позицію дуже складно. Це пояснюється тим, що більшу частку ринку зайняли великі мережєві компанії. Але вони популярні в основному у великих містах. У невеликих населених пунктах, де мережєвики рідко*

відкривають свої магазини, ви маєте всі шанси на успіх (Сайт «Як просто...», 28.12.2012); Якщо такі дії не будуть виконані, то мережевий магазин не буде готовий прийняти товар від оптового постачальника (дистриб'ютора) для подальшого продажу покупцям. Аналогічно, стверджують «мережевики», при відкритті нового магазину у торговельній мережі з'являється обов'язок підготувати технологію продажів до прийому товару дистриб'ютора в свою торговельну мережу (Новинний сайт – alls.in.ua, 28.12.2012). Мовці, як можна пересвідчитися з поданих вище прикладів, відчують розмовний характер номінації *мережевик*, подаючи її часто в письмових текстах у лапках. Крім того, паралельне вживання в текстах номінацій-словосполук на взір *мережева компанія, мережевий магазин* дає змогу упрозорити конкретне значення, в якому використано багатозначне найменування-універб *мережевик*.

Образну словосполуку *мешканець Мережі* як відповідник англійського *netizen* подало таке авторитетне джерело, як «Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» Е. М. Пройдакова та Л. А. Теплицького (АУТС: 353), що його компанія «Майкрософт Україна» оприлюднила вже двома виданнями (2005 і 2006 років). Проте для такого позначення, як і для іншої образної словосполуки *мережний бог* – відповідника англійського *netgod*, ми не знайшли жодного прикладу вживання в медійних, науково-популярних текстах, а також в нинішній стилістично строкатій українськомовній інтернет-комунікації. Як нейтральне загальне позначення особи, пов'язаної з Інтернетом, у текстах вживають словосполуку *користувач мережі* або юкстапозит *інтернет-користувач*. До них уже сформувалося об'єднання співгіпонімів для позначення різновидів користувачів цієї глобальної комп'ютерної мережі: *абонент мережі, оператор мережі, інтернет-автор, інтернет-продавець, інтернет-репортер*. Серед них трапляються й такі експресивно-оцінні номінації, як *інтернет-«діва», Лютер Мережі*, жаргонізм *юзер* (з англ. *user* «користувач»), а також позначення осіб, надміру захоплених Інтернетом, на зразок *інтернетоман, інтернетоманка, нетоман, нетоманка, інтернетоголік, інтернетзалежний*, і тих, хто, навпаки,

його ненавидить: *нетофоб*. Наявна вже й деталізація любителів Інтернету за конкретним об'єктом їхнього захоплення в ньому, пор. запозичення *геймер* (від англ. *game* «гра», *gamer* «гравець у комп'ютерні ігри») з його українським відповідником-гібридом *ігроман*.

На прикладі полів з питомим ресурсом *мережа* і запозиченим *Інтернет/інтернет* та варіантами останнього *Інет/І-нет/інет*, *нет* для вербалізації спільного нового поняття «глобальна комп'ютерна мережа» можна простежити не лише міру й характер їхньої участі в профілюванні, або «розпрацюванні» цього поняття в сучасній українській мові у певних поняттєвих полях з ними, а й виявити відношення між такими полями в системі мови й у мовній свідомості сучасних українців. Найменування *мережа* відносно найменувань *Інтернет/інтернет*, *Інет/І-нет/інет*, *нет* у системі сучасної української мови виступає як гіперонім, оскільки продовжує позначати об'єднання будь-яких об'єктів, а не лише комп'ютерів, а отже, узагальнено вербалізує поняття про таке об'єднання об'єктів зі спільними формальними або функціональними ознаками, пор. нові словосполучення *мережа супермаркетів*, *мережа банкоматів*, *мережа мобільного зв'язку*. На появу в цьому питомому слові нового спеціального значення, як ми вже згадували, вказує його написання з великої літери, а також юкстапозит *інтернет-мережа* і загалом активізація його словотвірного потенціалу в нових похідних.

На базі слів *мережа/Мережа* та *Інтернет/інтернет* вже утворилися розгалужені й потужні поняттєві поля, які за даними АРСУН, налічують десятки словосполук (відповідно, 59 і 46) та похідних слів, простих і складних (відповідно, 26 і 119). Натомість варіанти *Інет/І-нет/інет*, *нет* виявили значно нижчий функціональний потенціал. У їхніх поняттєвих полях натрапляємо на лічені словосполучення переважно розмовного, а то й жаргонного характеру на зразок *сервачки в інеті* (*сервачок* – жаргонне позначення *сервера*), *не вилазити з нету*, *нету не можна законектити*, а також на такі ж розмовні, експресивно-оцінні похідні: *інтернет-запарка*, *(інет)трісця*.

Варіант *нет* дедалі активніше виформовує поки що в рядах непохідних, але морфемно подільних слів статус основи-категоризатора найменувань різновидів комп'ютерних мереж-складників Інтернету: *ботнет*, *Інтернет/інтернет*, *інтранет*, *Укрнет/УАнет*, *сітінет*, *Фринет*, *Хоумнет*, *даркнет*. Доки не з'явилося сполучення цього ресурсу з питомою основою, немає підстав твердити, що він в системі української мови набув статусу словотворчого форманта. Вважаємо таку основу суфіксоїдом у складі умовно подільних слів-адаптованих запозичень або лексикалізованих адрес доменів у комп'ютерному просторі. Найменування українського домена *Укрнет* розглядаємо як адаптування (транслітерування) його англійського імені *ukr.net*.

Аналіз матеріалів ідеографічного словника нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації», ґрунтованих на багаторічному планомірному обстеженні українських текстів різних функціональних стилів, дає підстави твердити, що в сучасній українськомовній практиці для найменування нових понять активно працюють як старі, випробувані часом і суспільною практикою, так і нові ресурси, питомі та запозичені з англійської мови. Нові позначення доводять збереження в українській номінації провідної ролі словотворення. Їхню активність стимулює суспільна вага позначуваного поняття, а на вибір якогось із ресурсів номінування впливає система української мови з її уже випрацьованими моделями мовної категоризації та профілювання понять. Запропонований в АРСУН формат для збирання й систематизації нової лексики в поняттєвих полях дає змогу мовознавцям і практикам стежити за дальшою долею ресурсів сучасної української номінації, визначати ступінь і характер їхньої активності в мові, номінаційну й комунікаційну значущість нової лексики, її конкурентоздатність в позначенні того самого поняття. Такий лексикографічний «портрет» неологізмів може слугувати моделлю для створення електронних лексичних картотек нового, параметричного і динамічного, типу. Саме вони дадуть можливість дослідникам виявити тенденції розширення й поглиблення когнітивного

простору сучасної української мови й відповідно змодельовати їхні наслідки в словниках ХХІ ст.

I.7. Прихована граматика українського словотворення: чинники формування словотвірних криптокласів

Кожна з мовних підсистем має свою граматику, тобто правила побудови та вживання її одиниць у мовній діяльності спільноти. Словотвірна підсистема не становить винятку і також має свою, дериваційну, граматику з власними правилами. Для будь-якої моделі словотворення можна виділити еталонні результати її застосування. Це деривати, семантику яких легко «прочитати», тобто встановити як суму значення твірної основи та словотворчого форманта. Такими є, наприклад, іменники *чит-ач* «той, хто читає» або *ягідка* «мала ягода». Появу додаткових компонентів у семантиці похідного слова може спричинювати прагнення мовців ословити різні аспекти того самого поняття або висловити різні його оцінки, інколи протилежне його сприйняття. Порівняймо історизм *подат-ник* «той, хто платить податі» і новотвір *податків-ець* «працівник податкової служби, той, хто збирає податки» або відносний прикметник *голковий* з прикметниками *голкастий*, *голкуватий*, *гілчастий* / *голчастий*, *голчаний*, *голчатий*, *голковидний*, *голкоподібний*, що позначають різну якість об'єктів з голкою. Щодо вищезгаданих іменників *мудрак* і *мудрій*, то вони містять сему іронічної оцінки надмірного розумування особи, а отже, надають мовцеві додаткові стилістико-прагматичні засоби називання особи за ознаками її розумових здібностей і поведінкою.

Оскільки словотворення в українській мові, як ми вже наголошували, зберігає позиції провідного способу номінації, то з'ясування потенціалу словотворчих ресурсів щодо розширення семантичної структури дериватів, формування їх різного функціонально-стильового й комунікативно-прагматичного ореолу набуває особливої ваги. Для найменування нових явищ і понять слід передусім перевірити, наскільки придатні для цього засоби, які вже

є у словотвірній системі української мови. Мовцям, утім, потрібні засоби не лише для задоволення нових когнітивних потреб, для називання нових понять, а й ресурси для успішного здійснення спілкування в нових умовах суспільного життя, для висловлення оцінки певних явищ, речей, подій, свого ставлення до них, почуттів і переживань, пов'язаних з ними. Такі запити потребують особливих, образних, перифрастичних засобів, що надаються для вираження експресії, гри, каламбуру, іронії. У зв'язку з цим зростає увага мовців і мовознавців до прихованого експресивно-оцінного, образного потенціалу моделей українського словотворення, до його прихованої граматики.

Розрізнення явної та прихованої граматики Б. Л. Уорф свого часу базував на наявності в структурі одних слів з певним значенням його спеціальних формальних показників і відсутності таких показників у формальній структурі інших слів з тим же значенням. Нагадаємо, що для прикладу він подав приховану в англійській мові опозицію назв риб за семою «сорт, якість». Риби низькосортні, «неблагородні», могли мати форму множини з флексією *-s / -es*, напр., *sharks* «акули», *skates* «скати», *eels* «вугрі», *sculpins* «бабці-головачі». Натомість високосортні, «благородні», риби не утворюють форм множини, а отже, і не мають такого формального показника: *trout* «форель», *bass* «окунь», *salmon* «лосось», *mackerel* «скупбрія», *cod* «тріска» [Уорф 1972: 54]. Виділити приховані категорії слів (*криптотипи* або *криптокласи* в термінах Б. Л. Уорфа) і вдається завдяки тому, що в мовах є їхні протиставники з певними спеціалізованими формальними показниками. Наявність у формальній структурі слів категоризатора певного спільного значення відрізняє також категорії граматичні й словотвірні від категорій лексичних (лексемних, у термінах Б. Л. Уорфа). Скажімо, в українській мові слова зі спільним значенням «візерунок на вишиванці» не мають єдиного формального показника і формують лексико-словотвірну, а не суто словотвірну категорію. До її складу входять не лише похідні слова різної будови (*проскурочки, хрестики, кривоніг, настилування, реп'яшки, чорнобривці*), а й непохідні назви на зразок *скраклі, цимбали, огірки, кучері*. Криптоклас в українській мові формують також і

позначення об'єктів за ознакою «придатне – непридатне для їди», так як *буква*, *ніготь*, *грант*, *бюджет*, а тому й закономірно українець у словах *буквоїд*, *нігтьоїда*, *грантоїд*, *бюджетоїд* буде шукати прихованих, образних, метафоричних, значень на відміну від слів *зерноїд*, *мухоїд*, *м'ясоїд*, утворених за такою ж моделлю.

Такі приховані значення похідних слів допомагають виявити перифрази, описи семантики дериватів. Саме вони засвідчують незбіг формальної і семантичної будови певних похідних слів, неповну «прочитуваність» їхнього значення за формою. Наприклад, значення слова *глушко* цілком «вкладається» в його форму: категоризатор – суфікс **-к(о)** – «той, хто (особа)» + твірна основа-конкретизатор **глуш-** «є глухим (ознака)». Натомість значення слова *глух-ар* «прочитати» за його формою не вдасться, треба знати, що це «птаха родини тетеревових, який *глухне* під час токування».

Польська дослідниця А. Нагурко-Куфель назвала такі деривати асоціативними або *ономастологічними* на відміну від *семантичних дериватів* з прозорою семантичною будовою як сумою значень їхніх твірної основи та словотворчого форманта [Nagórko-Kufel: 1975]. До асоціативних дериватів з метафоричною семантикою належать, зокрема, українські назви місяців (*січень*, *березень*, *квітень*, *травень* тощо), назви страв і напоїв (*крученик*, *завиванець*, *верещака*, *дерун*, *запридух*, *веселуха*, *живиця*, *тертуха*), а також численні назви тварин, рослин, птахів, небесних світил із семами, додатковими до значень твірної основи та словотворчого форманта, «захованим» за їхньою, здавалось би, цілком зрозумілою формальною структурою. Сигналом про можливе приховання додаткових значень у семантиці похідного слова може слугувати поєднання його форманта з твірною основою, яка не передбачає категоризатора з таким значенням. Наприклад, приєднання зменшувальних суфіксів до найменувань посад, титулів, звань, наукових ступенів, відзнак. Слова *лідерчук* або *вожденя* на відміну від нормативних в українській мові демінутивів *ткачук* або *паненя* зі словотвірними значеннями «дитина ткача (пана)» або «молодий ткач, помічник ткача» мають додатковий оцінний компонент невідповідності

тому, що позначає твірна основа, несправжності, позірності, поганих якостей позначуваних осіб. Якщо такі приховані додаткові значення, або нарощені семи стають регулярними, маємо підстави твердити, що під певним таким багатозначним формантом збирається, крім явної, ще й прихована словотвірна категорія – *словотвірний криптоклас*. Крім уже названих *лідерчук, вожденя*, такий криптоклас «під дахом» демінутивних суфіксів поповнили новотвори *українчук, помаранчук, клоненя, бавовнятко*.

Можливість виділяти словотвірні криптокласи як особливі категорії похідних слів, формальні показники яких здатні систематизувати похідну лексику за прихованими, метафоризованими, оцінними, значеннями, спонукає до вивчення спектру дії в українській мові певних засобів словотворення, до встановлення чинників, що впливають на формування у певних формантів додаткових значень. Ряди похідних з певним засобом словотворення можуть демонструвати межі, у яких семантична структура слів відповідає прозорому, прямому значенню моделі словотворення, і поза якими виникають додаткові, приховані, значення й відбувається формування, у термінах Б. Л. Уорфа, *вибірних лексемних категорій*.

Провідну роль дієслова в мовній категоризації світу в українській мові підтверджують, зокрема, композити з кінцевими дієслівними основами. У своїх дальших роздумах на тему прихованої граматики сучасного українського словотворення й можливості формулювання її правил прагнемо відповісти на питання, що саме закріплено у свідомості українців за допомогою дієслівних основ-категоризаторів **-гляд**, **-зір/-зор** і **-вид** у композитах як згортках певних сполук-суджень. Інакше кажучи, ставимо на меті з'ясувати, що в дії «глядіння» українці вважають нормою, а що вони оцінюють як відхилення від норми, надаючи йому прихованих образних значень. Підсумком такого аналізу й має стати сучасний «портрет» словотворчих формантів-основ **-гляд**, **-зір/-зор** і **-вид** з їхнім явним і прихованим семантичним потенціалом і правилами вживання.

У СУМ зафіксовано всього 5 іменників з кінцевою основою **-гляд**: *верхогляд, дивогляд, кругогляд, світогляд* та *умогляд*. Вони мають різні

категорійні словотвірні значення: *верхогляд* – людина, *дивогляд* – об'єкт дії, те, на що дивиться людина, – диво, композити *кругогляд*, *світогляд* і *умогляд* характеризують властивості свідомості й мислення людини, виявлені через його бачення світу та його сприйняття. Однак сполуки, на основі яких їх утворено, доводять, що українці категоризують дію, позначену дієсловом *глядіти* залежно від того, на що вони дивляться (об'єкти) і як дивляться (спосіб виконання такої дії): глядіти на світ (*світогляд*), на диво (*дивогляд*) і по верху (*верхогляд*), круг себе, кругом (*кругогляд*), в умі (*умогляд*).

Наявність композитів з початковими основами **див-**, **круг-** і **світ-** у сполученні з кінцевими дієслівними основами-категоризаторами, синонімічними основі **-гляд**, таких, як *дивовижа*, *дивовиддя*, *світобачення*, *кругозір*, *круговид*, може слугувати підтвердженням того, що такі об'єкти й такий спосіб виконання цієї дії українці вважають нормою. Отже, семантична структура слів *світогляд*, *дивогляд*, *кругогляд* не обтяжена прихованими значеннями, цілком «прочитувана» за їхньою формою. Їх є всі підстави розглядати як слова-«згортки», тотожні судженням, на основі яких їх утворено. Проте іменники *верхогляд* і *умогляд* позначають спосіб виконання дії, в основі позначення якого лежить образ, оцінка мовця: для першого слова – дивитися на щось, докільля взагалі не глибоко, не вникаючи в суть баченого, а лише ніби ковзаючи очима по його поверхні (верху) (*верхогляд*), для другого – сприймати докільля розумом, дивитися на нього не насправді, а ніби в умі, в уяві, роблячи абстрактні висновки, перебувати не в реальному, а в уявному, вигаданому світі (*умогляд*). Усвідомити таку образність мовцеві допомагають звичні дії, наприклад, в умі звичайно рахують або проговорюють щось (так зване внутрішнє мовлення).

Поєднання дієслова-категоризатора в базовій сполучі з не властивими йому в нормі залежними словами слугує сигналом для мовця, що в структурі таких композитів приховано якісь конотації, додаткові характеристики дії. Для українського словотворення прикметно й те, що як форманти в ньому усталилися основи дієслів *глядіти*, *зрити*, *зорити*, *видіти*, стилістично

обмежених у вживанні: *краєвид, круговид, небовид, різновид, очевидець, самовидець, страховидло; винозір, кругозір*. Матеріали словників початку ХХ ст., зокрема «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова, додають до цього переліку й такі композити, як *далекозір, далекогляд* (оглядник, рос. *концегляд*) і *дрібногляд* (мікроскоп). А «Новий словник епітетів української мови» С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленка і С. П. Бибик відкриває широку панораму визначень погляду людини, сполук, які за різними аспектами визначають не лише здатність людини дивитися на дійсність, а й сприймати її, оцінювати (в образному значенні слова *погляд* «думка, судження»). Сучасні тексти доводять здатність таких образних сполук «згортатися» в композити, у яких на основі оцінки способу виконання цієї дії формуються приховані метафоричні значення. Наприклад, автори згаданого словника твердять що за тривалістю погляд може бути *бистрим, блискавичним, блукаючим, довгим, затягнутим, коротким, короткозорим, летючим, миттєвим, неквапним, неспішним, побіжним, повільним, поспішним, стрімким, швидким* [НСЕ: 275]. У читанці «Весела абетка» в казці Е. Заржицької «Як козак пихатого пана провчив» знаходимо композит-прізвисько героя *Швидкогляд* з таким поясненням: *Його товариство Швидкоглядом охрестило. Такий спритний, швидкий та вдалий, а розумний же, Господи! Все каламбуриуть, каламбуриуть, а, бува, полковник тільки скаже: «Тре' подумати, як те і те зробити», як у козака вже й план готовий є. Або все лежить, спить, або люльку палить, аж як мусять гінця посилати, обов'язково цього молодика кличуть, бо він за годину куди завгодно дійде й назад повернеться* (Весела абетка). А в «хімерному романі з народних уст» О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця» знаходимо прикметник-композит *бистрозорий* з такою мотивацією його значення в тексті: *Він [Михайлик] був бистрозорий, мов сокіл, і все добре бачив: і велике й дрібне, і далеке й близьке, і те, що треба, і те, чого не треба* [Ільченко 1958: 22]. Зауважимо, що прикметник у мовленні зафіксовано, принаймні, понад 60 років тому, проте його немає в нормативних академічних словниках. У СУМ з

першою основою **бисто-** зареєстровано 5 складних прикметників: *бистроводий, бистрокрилий, бистроногий, бистроокий і бистроплинний*. Як можна пересвідчитися, лише в одному з них схарактеризовано спосіб виконання дії, позначеної дієсловом *плинути*.

Розглянута дециця прикладів складних іменників і прикметників з кінцевими синонімічними основами **-гляд, -зір/-зор, -вид** доводить відому істину, що жива мовна стихія значно багатша за матеріали навіть найсолідніших за своїми реєстрами словників, що, визначаючи семантичний, стилістико-прагматичний потенціал засобів словотворення, треба уважно аналізувати живу мовну практику й національнокультурну традицію мовомислення. З цілком зрозумілих причин до словників літературної мови потрапляє те, що вже відстоялося у мові, стало загальноприйнятим, загальнозрозумілим, кодифіковано як найвдаліший варіант позначення певного поняття. Переважно це слова, у яких мовцеві легко «прочитати» їхнє значення за формою. Назви образні, експресивно-оцінні неминуче містять у семантиці додаткові значення, приховані у їхній формі, а тому зберігають свою унікальність, відбиток світосприйняття свого автора. Такі похідні слова, утім, засвідчують потужний семантичний потенціал засобів українського словотворення, їхню здатність «відгукуватися» на різні потреби й запити мовців. Великою мірою вони виявляють спільні риси національного мовомислення, сприйняття світу у мовній свідомості українців, а отже, уможлиблюють формулювання правил прихованої граматики українського словотворення. Такі правила доповнюють і поглиблюють правила явної граматики, розуміння і належне вживання не тільки слів з прозорими, прямими, а й з метафоричними, прихованими значеннями.

I.8. Універбація як спосіб функціонально-стильової диференціації лексики

Сама внутрішня форма термінів-дублетів *універбація* та *універбізація* – *unus* «один» + *verbum* «слово» – і пов'язаних з ними термінів на позначення

результатів такого процесу *універб* та *універбат* спонукає до розгляду цього явища – творення однослівної (синтетичної) номінації на базі кільकाслівної (аналітичної) у загальному контексті способів і засобів мовної компресії. Однак термін *універбація* (далі будемо використовувати саме цей термін з огляду на його самодостатність, а також на праці О. В. Ісаченка, який уперше в славістиці ґрунтовно проаналізував цей словотворчий процес, уживаючи такий варіант для його найменування), через край загальний характер свого змісту закликає й до точнішого окреслення позначуваного ним явища, до визначення, одного боку, його місця в колі інших способів мовної компресії, а з іншого – з’ясування його ролі у функціонально-стильовій диференціації лексики. Інакше є ризик «розмити» його зміст до позначення словотворення загалом, бо, як відомо, мета будь-якого словотворчого акту – побудувати однослівну назву. О. В. Ісаченко, увівши термін *універбація* до терміноапарату слов’янської дериватології і лексикології, трактував це явище як різновид словотворення на основі атрибутивних аналітичних (кількаслівних) найменувань. Як твірну базу такого способу словотворення вчений виділив ад’єктивні (пор. його приклади рос. *сетчатая оболочка* – *сетчатка*, чес. *železná dráha* – *železnice*) і генітивні (субстантивні) (рос. *аттестат зрелости*, пол. *dziurka do klucza*) словосполучки. Як універби він розглядав наслідки згортання таких словосполучок за допомогою різних способів словотворення: композиції, юстапозиції, зрощення (його терміни – рос. *сопряжение*, чес. *spřežka*, нім. *Zusammenrückung*), аббревіації, суфіксального словотворення, усічення й субстантивації. Для позначення наслідків універбації О. В. Ісаченко, крім термінів *універбоване суфіксальне утворення* (в оригіналі його праці, на яку ми покликаємося, рос. *универбированное суффиксальное образование*), залучав позначення *еліптична форма* (рос. *эллиптическая форма*), *еліптичний пропуск* (рос. *эллиптический пропуск*). Вирізняльною рисою універбів учений вважав *семантичну конденсацію* (рос. *семантическая конденсация*). Він розумів її як «втрату семантичної розчленованості найменувань» і як наслідок цього процесу – «згущення семантичного змісту в одному слові» порівняно з базовим

аналітичним найменуванням [Исаченко 1958: 340]. Отже, у трактуванні О. В. Исаченка, універбація становить загальне позначення всіх способів компресивного словотворення на базі аналітичних найменувань – атрибутивних і генітивних (субстантивних) словосполук.

В українському мовознавстві поширене трактування універбації лише як способу суфіксального словотворення, завдяки якому словосполука за допомогою суфікса згортається в однослівне найменування [Клименко 2007: 776; Нелюба 2007]. Показові приклади, які до такого визначення універбації подала Н. Ф. Клименко: *записна книжка – записник, залікова книжка – заліковка, носова хусточка – носовик, вівсяна каша – вівсянка*. У цій же статті в енциклопедії «Українська мова» Н. Ф. Клименко звернула увагу на різні стадії універбації, або згортання базової словосполуки в одне слово, наявні в сучасній українській мові, – через абrevіатуру до простого афіксального деривата: *спеціальний одяг – спецодяг – спецівка*. До цього її прикладу додамо *стінна газета – стінгазета – стіннівка, медійна реклама – медіареклама – медійка*. Часто ж компресія словосполуки зупиняється на етапі складного слова і в абrevіатурах може лише коливатися між різними їхніми типами: *Центральна виборча комісія – центрвиборчком – ЦВК* або *державне страхування – держстрахування – держстрах* [Клименко 1984: 60-69]. Універби можуть і оминати стадію складного слова, виявляючи різний ступінь деталізації загального значення субстантивованого атрибута базової словосполуки: *страва зі смажених продуктів, смажена страва – смажене* (будь-яка страва, з будь-яких продуктів) – *смаження, смажениця* (страва зі смажених яєць, яєчня), *смаженина* (страва зі смаженого м'яса). Саме таке розширене трактування універбації як не лише творення суфіксального деривата на основі атрибута базової словосполуки, а і його субстантивації (*величальна пісня – величальна*) запропонував у своєму дослідженні І. М. Думчак [Думчак 1998].

Однак компресія в українській мові може виявлятися на різних рівнях її системи, а для її вираження мовці застосовують різні формальні засоби: фонетичні, акцентні, словотворчі, морфологічні, правописні (цілісне

оформлення словосполучки чи висловлення, тобто їхнє написання разом або з дефісом). Вона може бути спрямована як на створення слова на базі словосполучки, висловлення чи й логічно завершеного фрагмента тексту, так і на згортання (редукцію) самого слова. Прикладами останнього можуть слугувати такі усічення в апелятивах і онімах, а також наслідки накладання морфем, як *фанатик – фанат – фан*, *завідувач – зав*, *Олександр – Олесь – Лесь* або *піти* (п[і+і]ти, пор. з *пі-знати*), *какаовий* (кака[о+о]вий).

Прикладом мовної компресії, спрямованої на створення слова на базі словосполук і висловлень, можуть бути різні способи компресивного словотворення, морфологічного: 1) композиція, або основоскладання (*екологічна тканина – екотканина*, *знати воду – водогін*), телескопія як її різновид (*музичний автомат – музикомаат*, *інтернет+нетрі – інтернетрі*); 2) юкстапозиція, або словоскладання (*добрідень* (з *добрий день*), синтетичні форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду *читатиму*, *читатимеш*, *читатиме* з *читати* + *йму*, *ймеш*, *йме* – особові форми дієслова *йняти*; модальні слова *далебі*, *дастьбі*, *помагайбі*, *пробі*, *простибі*, *спасибі*, де **-бі** становить редукований варіант слова *Біг/Бог*; складні прислівники *бозна-де*, *бозна-звідки*, *бозна-коли*; *казна-де*, *казна-звідки*, *казна-коли*, у яких основи **бозна-**, **казна-** є наслідком компресії предикативних словосполук *бог знає*, *кат знає*), зрощення як його різновид (*панотець*, *панімаатка*, *начебто*, *малодоступний*); 3) абревіація (*вища школа – виш*, *народний депутат – нардеп*, *державна автомобільна інспекція – державтоінспекція – ДАІ*), а також неморфологічного: 4) субстантивація атрибута словосполучки (*дотична лінія – дотична*, *відпускні гроші – відпускні*, *знайомий чоловік – знайомий*); 5) голофразис (злиття, інтеграція), або стягнення в слово висловлення (пор. *можеайбожеіябпоїхавтаквоноякстріляєтакбахкаєаптичкажвонахочезжити* з *може*, *ай*, *Боже*, *і я б поїхав*, *так воно як стріляє*, *так бахкає*, *а птичка ж*, *вона хоче жити* (Остап Вишня), фраза, яка передає особливості мовлення відомого українського поета ХХ століття Павла Тичини (приклад з [Колоїз 2015: 118]), образні позначення людини *нерозлийвода* «щирі друзі», *не-минай-*

корчма «п'яниця» або народні назви *не-займай-мене, не-руш-мене* декоративної рослини *розрив-трава, недотика* (лат. *Impatiens noli-tangere* з *Noli me tangere* «не торкайся мене» – перших слів Ісуса Христа після воскресіння, звернених, за Євангелієм від Іоанна, до Марії Магдаліни) [Карпіловська 2005; Колоїз 2007]. Окрему групу універбів становлять відфраземні деривати на зразок *теревенити* з *теревені правити* чи *нісенітниця з ні се ні те* [Стишов 1991; Белоусова 2011]. За всієї строкатості виявів такої мовної компресії їх вирізняє розчленованість формальної структури, збереження в слові вказівок на складники базового аналітичного найменування.

Розгляд універбації не як прояву мовної компресії взагалі, а вужче – як різновиду компресивного словотворення – неминуче ставить питання про площину аналізу універбів в історичній перспективі функціонування мови, про регулярність моделей згортання в слово аналітичних назв, про прозорість зв'язку між універбом та базовою словосполукою. Питання модельованості, відтворюваності універбів спричинює й інше питання: які різновиди словосполук можна вважати базою для творення універбів, чи не сплутуємо ми часом опис, експлікацію семантики деривата, його парафразу або перифразу, з паралельним аналітичним найменуванням того ж об'єкта? Чи коректно вважати універбами, наприклад, назви мешканців населених пунктів, якщо вони співвідносяться зі стандартними сполуками «житель (мешканець) + назва населеного пункту чи місцевості», на кшталт *киянин/киянка – житель/жителька Києва*? Виділяючи різні ступені універбації, чи можемо ми вдаватися до етимологічного аналізу питомих і запозичених слів, розглядати універбацію не лише на осі одночасності, в синхронії, а й на осі послідовності, у діахронії, за визначенням Ф. де Сосюра, з'ясовувати і «як роблять слова», і «як зроблені слова», вдаючися до цього влучного визначення Л. В. Щерби?

У сучасній українській мові стикаємося з універбами, що демонструють різний ступінь прозорості формально-семантичного зв'язку зі словосполуками, на базі яких вони постали. Такі деривати виявляють різний ступінь компресії колись аналітичного найменування, а отже, й різний ступінь подільності своїх

основ. Мінімальний ступінь універбації й повну подільність основи подають зрощення на зразок *запридух* «назва дуже міцних горілки чи тютюну», *усередині* чи *маловживаний*, які залежно від контексту можуть функціонувати як слова чи словосполучки й, відповідно, писатися разом чи окремо, пор. *усередині споруди* й *у середині рядка*. Метафоричні універби на взір *горицвіт* «назва квітки – адоніс», *паливода*, *зірвиголова*, *шибайголова* «бешкетник, відчайдух», *варивода* «вередун», *вернивода*, *вернидуб* «велетень», що утворилися на базі сполук форми 2-ої особи однини дієслова в наказовому способі та іменника в ролі об'єкта дії, становлять прикметну рису українського словотворення. Вони закріпилися в українському антропоніміконі як прізвищеві назви, пор. такі прізвища, як *Убийвовк*, *Непийвода*, *Печиборц*, *Куйбіда*, *Затулівітер*, *Задержвіст*, *Недайкаша* та ін. [Масенко 1990]. Максимальний ступінь універбації виявляють деривати, які за визначенням О. В. Ісаченка, втратили будь-який змістовий зв'язок з базовою словосполучкою, пор. його приклад – російський універб *перчатки*, історично пов'язаний з втраченою в сучасній російській мові аналітичною назвою *перчатые рукавицы* [Ісаченко 1958: 341]. В українській мові до таких універбів належить слово *сóдухи* в значенні «кінець, смерть», зафіксоване в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка в 1909 р. [СГ IV: 164]. У цьому джерелі подано й фразеологізм *сóдухи спустіти* зі значенням «померти». Сьогодні вже лише ті українці, хто добре знає службу Божу в церковнослов'янській редакції, впізнають у слові *сóдухи* початок заупокійної молитви про новопреставлених «*Со духи праведных скончавшихся душу раба Твоего, Спасе, упокой*», де *со духи* є старою формою орудного відмінка множини іменників чоловічого роду (пор. *со товарищи*, *со отцы*). В українській редакції зачин цієї молитви звучить уже так: *З духами спочилих праведників душу раба Твого, Спасе, упокой*, зникла ця стара граматична форма й із сучасного російського тексту цієї молитви, пор.: *Со святыми упокой*. Затемнення зв'язку універбу *сóдухи* з базовою прийменниково-іменниковою словосполучкою підтримує й наголос, зміщений з першого складу іменника на прийменник *со*. Зміна наголосу часто супроводжує

згортки словосполук, пор. *добрідень, добрівечір* і *добрый день, добрый вечер*. Натомість початок іншої відомої християнської молитви «Отче наш», імовірно, через активність форми кличного відмінка в українській мові зазнав лише мінімальної універбації. Він згорнувся у цілком прозоре зрощення й у такій формі закріпився у фразеологізмах *знати як отченаш* «знати дуже добре» [СКЄ III: 218] й *прочитати отченаш* «дати прочухана, нагінку» [СУС II: 134].

Між мінімальним і максимальним ступенями універбації як виявами мовної компресії пролягає строката зона часткової універбації у такому її широкому трактуванні. Її засвідчують, зокрема, колишні композити *макітра* і *дровітня*, в основах яких відбулося спрощення і внаслідок цього вони стали не цілком подільними. Історично в основі цих слів лежали дієслівно-іменникові словосполуки, відповідно, *мак+терти* (пор. виразнішу вказівку на таку базову словосполуку в іншому варіанті цього композита *макотерть*) і *дрова+тну*. Нині українці сприймають ці слова як прості суфіксальні похідні з недостатнім ступенем подільності основи, співвідносні лише зі словами *мак* і *дрова*. Інший тип часткової універбації виявляє слово *первак*, співвідносне не з однією, а з кількома словосполуками: 1) перша дитина, 2) першокласник, дитина, яка вчиться у першому класі загальноосвітньої школи; 3) наливка, квас першого настою; 4) горілка з початку відгону; 5) дьоготь першого виділення; 6) перший рій бджіл; 7) перший сніп [СУМ VI: 118]. Сучасне нормативне означення в таких базових словосполуках – порядковий числівник *перший*, а не *первий*. Останній, застарілий, варіант зберігся в ряді простих і композитних дериватів: *первісток, первина, первинний, первісний, перевозим'я, перволіток, перворідний* та ін. Проте його ненормативність затемнює формально-семантичний зв'язок між універбом і базовими атрибутивними словосполуками. Співвідношення ж універба *первак* зі спектром словосполук провокує й питання про те, чи маємо ми тут справу з розвитком семантики універба, формуванням його полісемії, чи перед нами явище повторного використання тієї ж моделі згортання базової атрибутивної словосполуки із застарілим порядковим числівником *первий*?

Окрему проблему становить і різний ступінь універбації, віддалення від етимону слів, сформованих на базі запозичених словосполук. Твірна база таких одиниць непрозора для українського мовця, який не знає мови-джерела запозичення, що спонукає його до часом кардинального перетворення етимону, пор. українську назву горілки *оковита* з її латинським етимоном *aqua vitae* «вода життя» чи назву виду боротьби *самбо* від рос. *самооборона без оружия*. З недавніх запозичень додамо *онлайн*, *офлайн*, спершу в написанні як окремо, так і з дефісом (з англ. *on line* «на лінії», *off line* «поза лінією»). Плеоназми доводять сприйняття українцями таких запозичень в узагальненому значенні однослівної номінації, пор. *він-персона* (з англ. *very important person* «дуже важлива персона» або *смс-повідомлення* (з англ. *short message service* «служба коротких повідомлень»).

Проте в історичній перспективі ми шукаємо пояснення окремим фактам, усталеним у мові, тоді як у сучасній мовній практиці маємо змогу простежити процес творення таких фактів. Саме такий процес універбації й вважаємо способом компресивного словотворення. Серед його моделей в українській мові, як і в інших слов'янських, найбільшу активність виявляють атрибутивні словосполучення. Стабільну регулярність за даними українських словників і текстів ХХ – початку ХХІ ст. демонструють сполучення іменників з атрибутом-ад'єктивом. Ось лише кілька новотворів-універбів цього типу: *медійка* (медійна реклама), *цифровик* (цифровий фотоапарат), *цифра* (будь-які цифрові прилади), *безліміт* (безлімітна послуга мобільного зв'язку, безлімітний Інтернет), *віртуал* (віртуальна реальність), *муніципал*, *муніципальник* (муніципальний працівник, працівник муніципальної адміністрації, представник муніципальної влади, гравець муніципальної футбольної команди), *корпоратив* (корпоративна вечірка), *конкретика* (сукупність будь-чого конкретного) та ін. Подані приклади унаслідок розмаїття засобів створення універбів на базі атрибута вихідного аналітичного найменування. Це може бути: а) суфіксація його основи: *автоцивілка* з поетапного згортання базової словосполучення *страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів* –

цивільне страхування авто; б) усічення атрибута з включенням позначуваного й генералізацією семантики універба: *неліквід* (неліквідоване майно, вироби), *безвіз* (безвізовий режим перетину кордону), *позитив/негатив* (будь-що позитивне/негативне, сукупність позитивного/негативного); в) субстантивація атрибута (позначення) з включенням позначуваного і наступною деталізацією такого субстантивата за допомогою різних суфіксів: *страва*, *напій з варених продуктів*, *варені страва (напій) – варене* (будь-які продукти) – *варенуха* (горілка, зварена з медом, сухими фруктами та ягодами), *вареник* (варений виріб з прісного тіста, начинений м'ясом, сиром, ягодами, фруктами, овочами тощо), *варениця* (варений шматок прісного тіста без начинки; лінивий вареник); г) заміна сполуки іменником зі значенням сукупності, спільнокореневим з атрибутом: *хімічні речовини (домішки, виробництво) – хімія* (Це не їжа, а суцільна *хімія*; Мені ця *хімія* руки роз'їдає; Його послали на «*хімію*»), *цифрове телебачення, цифровий фотоапарат (термометр, тюнер) – цифра*.

О. В. Ісаченко вважав, що такий спосіб творення універбів заслуговує на особливу увагу, пор. його приклади – рос. «Объединенное стекло», Главтабак, Главрыба [Ісаченко 1958: 343]. Якщо в історичній перспективі універби активно створювали за допомогою субстантивації (пор. назви грошових виплат – *акордні, відпускні, відрядні, декретні, добові* або математичні й фізичні терміни *пряма, крива, дотична, обвідна* (лінія), *ціле* (число), *рівнодійна* (сила), то серед новотворів не натрапляємо на універби-субстантивати. Очевидно, унаслідок ще недостатнього усталення, ступеня відтворюваності нових аналітичних найменувань. Однак виявляє активність, хоч і невисоку, універбація сполук шляхом включення атрибута в семантику їхнього опорного іменника з конкретизацією значення такого універба: *глобальна (всесвітня) комп'ютерна мережа – мережа* «об'єднання локальних і регіональних комп'ютерних мереж, мережа мереж». Незалежність цього універба від контексту, автономність його вживання в новому спеціальному значенні посилює його написання з великої літери – *Мережа*. Цей же спосіб універбації

демонструє й український відповідник англійської словосполуки *World Wide Web* – *Всесвітнє Павутиння* – *Павутиння* – *Павутина*.

Аналіз означень у складі атрибутивних словосполук дає підстави твердити, що перепорою на шляху їхнього згортання в універб може ставати загальний характер їхньої семантики. Для того, щоб стати твірною основою універба, атрибут має набути вирізняльної, характеризувальної функції, стати прикметою, знаком впізнаваності такої синтетичної номінації. Це міркування підтверджує, на нашу думку, зіставлення атрибутивних словосполук з тим самим означуваним словом. Зокрема, з розмаїття назв книжок для виконання спеціальних функцій – *домова книга*, *книга скарг та пропозицій*, *ощадна*, *чекова*, *трудова книжка*, *Червона книга* тощо в універби згорнулися лише деякі з аналітичних назв таких книг для спеціальних потреб: *книга для читання* – *читанка*, *залікова книжка* – *заліковка*, *записна книжка* – *записник*. На функціонування таких універбів свій відбиток накладає час, мовні смаки спільноти в певні періоди її історії. Так, словники початку ХХ ст. подають лише *злічна (іспитова) книжка* [СКЄ II: 108], а в словниках початку ХХІ ст. натрапляємо як на аналітичну назву *залікова книжка*, так і (з кваліфікатором *розм. (розмовне)*) на універб *заліковка* [СЖ: 314].

Творення універбів, хоча і менш активно, відбувається в українській мові й на базі генітивних (прийменниково-іменникових) словосполук. Цей тип сполук зазнає перетворень на базі атрибута і дає універби, більш залежні від контексту комунікації, ніж створені на базі ад'єктивних сполук. Такі універби можуть поставати завдяки: а) суфіксації на базі атрибута: *книжка для читання* – *читанка*, *збірник для співу (співання)* – *співаник*, *полиця (шафа) для мисок* – *мисник*; б) включенню позначення (атрибута) – *золото з домішками інших металів (міді, срібла)* – *золото без домішок (чисте, самородне)*, *одержати диплом доктора наук* – *одержати диплом* або в) включенню позначення (атрибута) з додаванням оцінного компонента: *добрий/поганий смак їжі (напою)* – *їжа (напій) має смак* (+ добрий, приємний для мовця), *висока (вище*

норми)/низька (нижче норми) температура – у мене температура (вища від норми).

Універбацію, як ми вже зауважували, в україністиці обмежують атрибутивними словосполуками. Проте явище включення, як позначуваного, так і позначення вихідної словосполуки, до семантики позначення дає змогу розширити твірну базу універбів і за рахунок предикативних словосполук, зокрема сполук дієслова з об'єктними поширювачами. В українській мові також досить регулярний такий тип універбації: *слухати старших (батьків, учителів) – слухатися; стримати емоції (гнів, роздратування) – стриматися, визначити свою думку (позицію, ставлення до когось/чогось) – визначитися*. Наявний і інший тип згортання вербальних словосполук з об'єктними детермінантами – звуження (конкретизація) семантики дієслова завдяки включенню значення об'єкта дії: *набирати номер телефону когось – набирати когось, дзвонити по телефону комусь – дзвонити комусь*. Такі універби виявляють різний ступінь залежності від контексту (ситуації) спілкування, пор. контекстно незалежні факти системи мови *Набери його, подзвони йому* і контекстно залежні факти мовної практики, конкретної ситуації мовлення: *постукай йому*, які залежно від ситуації можна потрактувати по-різному, як *постукай у двері (у вікно, стінку його кімнати, по батареї, у підлогу), дай йому знати, що ми прийшли, чекаємо на нього або щоб він не шумів, притишив музику, телевізор*.

Внутрішня форма терміна *універбація* дає підстави трактувати це явище широко – як прояв закону економії мовних засобів, мовних зусиль, компресії будь-якого аналітичного найменування в синтетичне, однослівне. Разом з тим модельованість, регулярність згортання в слово певних типів атрибутивних, генітивних і предикативних словосполук уможливорює й вузьке трактування універбації як способу компресивного словотворення. Його ознаками є: а) структурна та б) семантична компресія (конденсація) базової словосполуки до лише одного з її членів; в) модель і спеціалізовані формальні засоби творення універба; г) прозорість семантичного зв'язку універба з базовим

аналітичним найменуванням. Творення універбів збільшує для мовців ресурс засобів висловлення думки, придатних для різних регістрів мовлення, ситуацій спілкування, а отже, сприяє функціонально-стильовій диференціації номінаційного корпусу української мови, посиленню її комунікаційної потужності.

I.9. Комунікативно-прагматичний потенціал непрямих номінацій

Правило колись дуже популярної гри – гри «у фантики» – «так і ні не кажіть, чорне й біле не називайте» точно окреслює одне з основних завдань непрямой номінації: сказати про щось, не називаючи його, приховавши його знайому, звичну для мовців назву, обрати інший спосіб його іменування. А таке завдання неминуче змушує мовця шукати ті ознаки об'єктів номінації, які давали б змогу співрозмовникам одразу впізнавати, вирізнити їх з-поміж інших. Усім, хто грав у цю гру, відомо, як це не просто, як змушує її учасників мобілізувати свої знання про ресурси іменування світу, наявні в рідній мові. Мовознавцеві ж зрозуміло, що складнощі вираження думки в таких ситуаціях спричинює саме усунення з арсеналу мовця звичних способів і засобів позначення певних понять і реалій, закріплених за ними у мовній традиції. Своєю чергою, блокування звичної назви вказує на роль і місце кожного із способів і засобів номінації у мовній свідомості й діяльності народу.

Наявність в арсеналі виражальних засобів мовця опозиції пряма – непряма номінація створює для нього «простір для маневру», можливості в різний спосіб – прямо (відкрито) і непрямю (приховано, інакомовно) висловити думку. Така опозиція, без сумніву, засвідчує гнучкість мовної системи, її придатність відбивати тонко нюансовані ментальні ходи і переходи, певні інтенції мовців. Незмінна активність непрямой номінації в українській та інших слов'янських мовах доводить її важливу роль у мовній концептуалізації і категоризації світу. Особливу її активність, як доводить, зокрема, українська лексика, спостерігаємо в періоди значних суспільних зрушень, коли зростає

потреба спільноти в називанні нових реалій, понять, явищ її життя. Для окреслення нового, іншого об'єкта дійсності або нового поняття про вже відомий об'єкт достатньо зазначити, що це не те, що вже має назву, щось інше, відмінне від нього. На таке ментальне підґрунтя появи в сучасних слов'янських мовах потужного масиву непрямих і завдяки цьому часто й перифрастичних номінацій слушно звернула увагу М. О. Осипова. Покликаючись на спостереження соціологів над поведінкою мовців у змінених суспільно-політичних умовах, у періоди соціальної нерівноваги, зміни соціальних і, відповідно, мовних стереотипів, вона пояснила появу непрямих назв необхідністю окреслення «ще не сформованої ситуації, яка потребує визначення специфічного типу: через заперечення – притому, неповне, незавершене – попередньої фази» [Осипова 2008: 197].

Цим можна, справді, пояснити появу численних новотворів, які окреслюють об'єкти за їх різним положенням в часі й просторі, а також за їх різним відношенням стосовно певної суспільної норми, або, точніше, стосовно тих об'єктів, які в мовній свідомості сучасних українців прийнято вважати нормою. Такі похідні утворюють у складі лексикону антонімічні (протиставні) або градуальні, гіперо-гіпонімічні, опозиції. Ці комплекси слів засвідчують поглиблення, уточнення, урізноманітнення уявлень носіїв мови про означуваний об'єкт дійсності, вони відбивають багатовимірність раніше одновимірних ділянок когнітивного простору української мови, пор.: *еліта* – *нееліта* – *контреліта*, *антиеліта*; *традиція* – *антитрадиція*; *удержавлення* – *роздержавлення*, *культура* – *антикультура* – *некультура* – *контркультура* – *субкультура*; *парламент* – *недопарламент* – *псевдопарламент* – *квазіпарламент*.

Проте розмаїта картина нових непрямих номінацій переконує в тому, що «приховання» прямої назви слугує різним запитам мовців. Завдяки загальному значенню протиставлення одних об'єктів іншим непрямі назви стають засобом мовної категоризації, формування гіперо-гіпонімічних комплексів номінацій. Так, непрямий гіперонім *негромадяни* охоплює низку прямих співгіпонімів на

кшталт *іноземці, іммігранти, приїжджі, туристи, гості*, тобто, всі, хто не має громадянства певної держави, і саме за цією ознакою протиставляє їх назві *громадяни*. Активно використовують непряму, перифрастичну номінацію й для евфемізації [Карпіловська 2007; Smółkowa 2001: 156], політкоректності, тобто для приховання стилістично знижених або оцінних назв, напр. українські: з *нього керівник ніякий* (= поганий, недосвідчений, який не може працювати з людьми), *неконтактна людина* (= конфліктна, з поганим характером, відлюдькувата, нерозважлива), *некерований ринок* (= дикий, стихійний, підпільний, чорний), *неспортивна поведінка* (= неприпустима в певному, зокрема професійному, не лише спортивному, середовищі, виклична, аморальна), *захмарні ціни* (= дуже високі, не доступні загалу), *підкилимна боротьба* (= підступна, поза правилами, брудна) або польські: *nieopisywalny* (= жахливий, страшний (біль)), *niepartnerski* (= агресивний, викличний, недружній (стиль спілкування)), *nieobiektywny* (= упереджений, тенденційний (відгук)).

Серед таких назв звертає на себе увагу категорія слів і словосполук, що називають речі або явища поза прийнятою нормою, каноном або штучні, фальшиві об'єкти – замітники об'єктів природних на зразок укр. нормативного *податківець* і ненормативного *рекетир* (той, хто незаконно збирає кошти, визискувач, грабіжник), *оригінал* і *копія*, *клон*, *дублікат* чи *натуральний, органічний, біошовк* і *штучний, ацетатний шовк*. У сучасній українській мові група непрямих номінацій з таким значенням активно поповнюється назвами, утвореними за допомогою як давно відомих, так і нових засобів: і словотворчих, і лексичних, і синтаксичних. Ось низка прикладів з текстів останніх років: *новини – псевдоновини, інтернет – недоінтернет, ринковий – антиринковий, неринковий, позаринковий, мова – ерзац-мова; мистецтво – кітч; класична музика – альтернативна музика*.

Стабільна активність синтаксичних засобів створення непрямих номінацій вказує на джерело їх появи – інакше судження про об'єкт, іншу форму його предикації, а активізація засобів словотворчих підтримує типологічні риси української номінації з перевагою в ній синтетизму. Такі нові

похідні доводять незмінну вагу словотворення як провідного для української мови способу називання явищ довкілля і понять про них. Це засвідчують такі новотвори, як *недержавник*, що має вже кілька омонімічних значень, пов'язаних з ознакою «не належний до держави»: 1) «особа, яка не обстоює інтереси держави, зокрема не підтримує ідею української незалежної держави»; 2) «особа, яка не працює в державній установі»; 3) «особа, яка не працює в структурах управління державою» і 4) «студент», який навчається не за державний кошт, а на контрактній, платній, основі». Показові щодо тенденції синтетизму в непрямій номінації і такі новотвори, як *альтернативник*, що також саме завдяки загальності свого значення протиставності виявляє здатність до омонімізації, пор.: *альтернативник*¹ «особа, яка несе альтернативну військову службу, не бере участі в бойових навчаннях або операціях» і *альтернативник*² «особа з нетрадиційною сексуальною орієнтацією». Отже, непряма номінація відіграє важливу роль у витворенні нових ресурсів сучасної української «езопової мови», мови натяків, алюзій і метафор для посвяченої й освіченої аудиторії, виступає потужним ресурсом інтелектуалізації сучасної української мови.

Серед засобів, якими нині диспонує українець для потреб непрямой номінації, можна вирізнити давні й зовсім свіжі, активність яких зросла нещодавно, питомі та запозичені [Карпіловська 2012]. Переважна більшість таких новотворів поки що побутує в розмовній практиці; нові нормативні українські словники їх, якщо й фіксують, то обережно, дозовано, чекаючи від практики доказів їх закорінення в мові. Поряд з незмінно активними в українській непрямій номінації префіксами й префіксоїдами **не-, анти-, контр-, проти-, за-, під-, при-, по-, поза-, після-, до-** звертають на себе увагу активізовані останнім часом як словотворчі форманти прийменники *біля, коло, довкола, навколо* зі значенням «перебування в просторі поблизу, коло, поруч з іншим об'єктом, поза його межами». Така просторова ознака непрямой номінації, що вказує на неповну відповідність означуваного об'єкта іншому, нормативному, об'єкту, вказаному в твірній базі подібних назв, стає підставою

для формування в них переважно негативної оцінки. Наприклад, нові прикметники *навколонауковий*, *білянауковий*, *колонауковий* разом з наявними в українській мові раніше словами *антинауковий*, *ненауковий*, *квазінауковий*, *лженауковий*, *псевдонауковий* формують широкий спектр непрямих позначень того, що протистоїть справжній науці, оскільки має відмінні від неї ознаки.

Хоча непряма номінація лежить в основі номінації перифрастичної, образної, проте не кожна непряма номінація здатна набувати метафоричне значення. Для творення цих різновидів номінацій мова застосовує різні механізми вибору ознак. Якщо непряма номінація частіше за все за певними ознаками протистоїть іншому об'єкту, лише вказує на нього і відношення, в якому з ним перебуває, і саме завдяки цьому мовець здогадується, про що йдеться, то номінацію перифрастичну ґрунтовано якраз на вирізняльній, відмітній ознаці самого об'єкта називання. Наприклад, для творення образного найменування дітей грудного віку українці вибрали ознаку їх нездатності до мовлення. Отже, *немовля* – «той, хто не мовить» і стало такою перифразою, образним непрямым найменуванням грудної дитини. Так само дитину будь-якого віку українці називають *нерозуменя*, тобто «той, хто не розуміє», підкреслюючи відсутність у такої дитини життєвого досвіду, що й давав би їй спромогу розуміти, що й до чого діється довкола неї. Таку відмінність прийомів творення непрямих і перифрастичних номінацій увиразнюють лексичні засоби, зокрема субстантивація прикметників, що називають вирізняльні ознаки об'єкта номінації. Досить пригадати хоча б добре відомі українські перифрастичні найменування в'язниці *темна*, *холодна* або хворих людей, зокрема психічнохворих, божевільних: *навіжений*, *скажений*, *одержимий*, *причинний*, *спричинений*, *цаплений*, розмовні *намаханий*, *поведений*.

Порівнюючи новотвори в текстах з їх фіксацією в нормативних (академічних) словниках, не можна не звернути увагу на незбіг їх кількості, до того ж і різний їх обсяг для різних частин мови. Такі «ножиці» між кодифікованим корпусом мови, який має представляти загальнозрозумілий і загальноживаний лексикон, і мовною практикою, як узусом, так і ідіолектом,

неминуче провокує питання: що блокує усталення багатьох таких непрямих або перифрастичних, образних номінацій у мові. Спробуємо з'ясувати це на прикладі одного зі стабільно активних в українській мові розрядів непрямих номінацій – прикметників і іменників, утворених за допомогою суфіксів на основі базових словосполук із заперечним прийменником *без* і іменником-основою зіставлення. Цей розряд слів не лише виявляє продуктивність у всіх слов'янських мовах, а й може слугувати надійною підставою для вивчення типології й характерології слов'янської номінації, оскільки свого часу польський дериватолог Я. Соколовський ґрунтовно дослідив такі деривати в усіх слов'янських мовах і запропонував такі ознаки їхніх форми та семантики, що можуть слугувати еталоном для їхнього зіставлення [Sokołowski 2000].

За останні двадцять років українські словники зареєстрували чимало новотворів, що постали на основі словосполучки *без*+іменник. З'ясування перспектив усталення в мові таких непрямих номінацій спонукає до роздумів над засадами українськомовної концептуалізації та категоризації світу. Цей розряд слів, як доводить мовна практика, належить до так званих вибірних лексемних категорій. Б. Л. Уорф вважав їх одним зі складників прихованої граматики мови [Уорф 1972] і як вирізняльну ознаку таких категорій виділяв у них саме опозицію нейтральних слів і слів експресивно-оцінних. Наприклад, для українців звичним найменуванням стану матеріальної скрути, браку засобів до існування є слова *безгрошів'я* і *безгрішшя*, тобто «стан, існування без грошей». Слово ж *беззарплаття* як гіпонім до цих гіперонімів, тобто «стан, існування без зарплати, заробітної плати» є надлишковим уточненням і поки що не здобуло статусу загальноприйнятої, нейтральної одиниці системи української мови. Простір, не осяжний оком, українці визначають як *безмежжя*, тобто «простір, що не має меж; простір без меж». Новотвір *безвимір'я*, що його засвідчив у сучасній мовній практиці А. М. Нелюба [СНУ: 46], також виступає як уточнення цього відомого й уже поійменованого поняття, проте має виразний стилістичний ореол. Лише час і суспільна практика доведуть, чи справді українці потребують такого окремого найменування

«простору без виміру, такого, який не має виміру, який не надається до вимірювання».

Разом з тим узагальнена негативна семантика дериватів (прикметників і іменників) з прийменником *без* у твірній базі стає підґрунтям не лише для її уточнення й утворення гіпонімів на взір вищезгаданих *беззарплаття* чи *безвимір'я*, а й метафоризованих, оцінних значень. Упадає в око ціла низка аналогій у семантиці прикметників цього типу в українській і польській мовах. Наприклад, однакові переносні значення розвивають українські прикметники *безбарвний*, *безболісний*, *безплідний* і польські *bezbarwny*, *bezbolesny*, *bezplodny*. Це доводять такі сполуки з ними в обох мовах, як укр. *безбарвний голос* і пол. *bezbarwny głos*, тобто «глухий, невиразний і від того неприємний голос», укр. *безболісні спогади* і пол. *bezbolesne wspomnienia* або укр. *безплідні суперечки* і пол. *bezplodne spory*, тобто «суперечки, які не дають результату, не приводять до згоди»⁷. У деяких випадках семантичну спільність виявлено різними засобами: словотворчими – в українській мові й синтаксичними – у польській. Показове щодо цього переносне значення «такий, що має недостатньо твердий характер: нестійкий» [СУМ I: 153], яке в українській мові виражає прикметник *безхребетний*, а в польській – словосполука *bez kręgosłupa*; наприклад, про людину без твердих моральних устоїв поляки можуть сказати, що це – *człowiek bez kręgosłupa etycznego*.

Проте матеріал монографії Я. Соколовського дає підстави твердити, що в українській мові це явище семантичного переходу виявлено значно послідовніше, ніж у польській. Скажімо, без винятку, здатність до метафоризації виявляють прикметники, у твірній базі яких прийменник *без* поєднується з назвами частин тіла людини або взагалі істоти. Принагідно зауважимо, однак, що самий вибір частин тіла не випадковий, він зумовлений їх роллю в житті людини, вагою в її трудовій діяльності або мірою участі в творенні певних національно-культурних стереотипів і символів. Так,

⁷ Щиро дякуємо вельмишановній пані професор Кристині Клещовій за ці та інші цінні польські приклади й коментарі до них, які упрозорили для нас спільні та відмінні явища в семантиці обговорюваних номінацій в українській і польській мовах.

прикметник *безголовий* набуває в нормі української мови здатності до найменування не лише істоти без голови, а й нерозумної, неорганізованої людини, пор.: **безголовий** – 2. *перен.* Дурний, дурноголовий (СУМ І: 123). До цього прикметника є й унормовані синоніми-співгіпоніми *безмозкий, безмізкий, безглуздий*, тобто «той, що не має мозку, мізків (без мозку, без мізків), з дурною головою»; «той, хто не має глузду (без глузду), розсудливості».

Прикметник *безкрилий* може називати не тільки птаха або комаху без крил (пор. їх наукову номенклатурну назву *безкрилі*), а й нетворчу, нецікаву людину, пор.: **безкрилий** – 2. *перен.* Позбавлений творчої сили, фантазії; знижений, буденний, сірий (Там само: 132), а прикметник *беззубий* здатний позначати не тільки істоту без зубів, а й критику, позбавлену гостроти, принциповості, пор.: **беззубий** – 2. *перен.* Позбавлений різкості, гостроти, занадто м'який (Там само: 130). У польській мові усталених метафоричних значень у семантиці прикметників *bezskrzydły, bezzębny, bezgłowy* не знаходимо, пор. *nietoperz bezskrzydły* «безкрилий кажан», *bezskrzydły anioł* «безкрилий янгол», хоча в текстах і можна натрапити на їх значення, близькі до метафоричних значень аналогічних українських прикметників, пор.: *Umowa bezzębna, ale potrzebna* «договір беззубий, але потрібний».

Закріпленню таких метафоричних значень сприяє прозорість образів, що лежать в їхній основі. Голова в українській мові – це не лише частина тіла, без якої не можливе життя людини, істоти взагалі, а й керівник, очільник, проводир, пор.: *голова товариства, голова комісії*. Недарма, коли українці хочуть підкреслити вагу розумної влади, то згадують давнє прислів'я *До булави, треба голови*. А біду, нещастя, скруту, які часто є наслідком відсутності розумної голови й здорового глузду, і нині іменують *безголів'я* чи *безголов'я*. Ось як семантику цього слова в поемі «Енеїда» ще 1798 року обіграв один із фундаторів нової української літературної мови Іван Котляревський, описуючи царство праведників: *Велике тут було роздолля Тому, хто праведно живе, Так як велике безголов'я Тому, хто грішну жизнь веде*.

Щодо крил, то тут даються взнаки образи й християнської традиції – янголи-охоронці з крилами, й античної міфології – крилатий кінь Пегас, і загальне уявлення, про все, що має крила і здатне відірватися від землі, як про піднесене, небуденне, особливе. Якщо прикметник *безкрилий* позначив негативну ознаку за відсутністю в істоти крил і того позитивного, що з ними пов'язано, то дієслова *окриляти* і *окрилити*, навпаки, виражають позитивну оцінку того, чому дають крила, – «викликати почуття піднесеності, надихнути на щось, піднести настрій, посилити почуття».

Непряма номінація забарвлює наше мовлення новими відтінками, надає йому інтриги, оскільки дає змогу зробити назву непласкою, багатовимірною, зрозумілою тим, хто здатен сприймати не лише слово, а й те культурне тло, на якому воно постало, його інтелектуальний контекст. Вона, безперечно, великою мірою змінює загальний мовний образ світу. А отже, зазнає постійного оновлення й потребує незмінної пильної уваги мовознавців.

I.10. Роль okazіоналізмів в посиленні когнітивної і комунікативної потужності мови

Закон семіотичної переваги доводить, що у будь-якій знаковій системі, і у природній мові як одній із них, є сукупність знаків, уживана регулярно, й знаки, уживані спорадично, а то й взагалі раз на певну потребу. Відповідно, є активне й стабільне ядро системи мови, або її центр, та оточення ядра, ближче і даліше, або периферія системи. Таку будову системи мови та її підсистем, зокрема лексичної, доводять словники й граматики. У пояснювальних словниках периферію системи визначають ремарки *рідко* (*рідше*). Вказівка на периферію захована і в ремарках, що визначають пасивний словниковий склад мови *застаріле*, *історичне*. У тлумачному академічному «Словнику української мови» в 11 томах (СУМ 1970-1980) є й така ремарка, як *дореволюційне* або увага в дефініції до слова *сердюк* в значенні «охоронець гетьмана» на зразок *на*

Лівобережній Україні кінця XVII – початку XVIII ст., що окреслює час побутування такої назви.

В українській мовознавчій традиції термін *оказіоналізм* уживають у двох значеннях: 1. Слово (мовна одиниця загалом), уживані рідко та 2. Слово, утворене всупереч правилам граматики. Словникові ремарки, подані вище, свідчать, що друге значення можна розширити. Слово вживають рідко тому, що воно 1) застаріло за своїм значенням (вийшла з ужитку реалія або зникло з мовної свідомості суспільства поняття, яке воно називало), 2) застаріло за своєю формою, 3) значення слова не відповідає поняттям, концептуалізованим та вербалізованим у чинній мовній нормі, 3) для означення такого поняття не використовують цю форму. У дальшому викладі ставимо на меті з'ясувати склад периферії сучасного українського лексикону, місце в ній словотвірних *оказіоналізмів* і причини їх появи. Окрему увагу звертаємо, при цьому, на участь *оказіоналізмів* у розширенні й поглибленні когнітивного простору сучасної української мови, її системи вербалізованих понять. Когнітивний простір мови трактуємо як сукупність понять, що мають спеціальні позначення, тобто той простір, який формують поняття, вербалізація яких відповідає чинній нормі мови. На нашу думку, таке розуміння когнітивного простору мови близьке до трактування *поняттєвого поля* (нім. *Sinnbezirk*) в теорії Й. Трира [Trier 1931] й до вивчення «*понять, записаних у мові*», яке здійснює спілка чеських і польських дослідників порівняльної семантики слів [Роjesia... 2015]. Такий простір можна назвати ще *поняттєвим*, *концептуальним* (точніше – *концептуалізованим*), тобто таким, що корелює з концептуальною картиною світу певної національної спільноти, є підґрунтям побудови її мовної картини світу. Зауважимо, що в цьому трактуванні орієнтуємося на слово як готову мовну одиницю, значення якої слід інтерпретувати й унаочнити в описі, а не на процес конструювання його значення. Пропоноване трактування когнітивного простору мови принципово відмінне від трактування ментального простору в працях представників когнітивної лінгвістики, зокрема Ж. Фоконьє. Він так уявляє собі статус і роль ментального простору у формуванні семантики слова:

Ментальні простори – відношення, що їх пов'язують, мовні, прагматичні та культурні стратегії їхньої побудови – становлять істотну частину того, що відбувається за лаштунками, поза сценаріями, у когнітивному підґрунті щоденного мовлення й загальноприйнятого осмислення» [Fauconier 1994: XXVII-XXVIII.]. Отже, ментальний простір з когнітивним співвідносяться як підґрунтя для, відповідно, синтезу й аналізу семантики слова і загалом одиниці мови чи мовлення.

Для аналізу семантичної структури похідного слова використовуємо апробовані структурні методи, зокрема метод перифразування, запропонований ще в середині минулого століття В. Дорошевським [Doroszewski 1952], і дефініційний метод, або метод спирання на дефініції слів у пояснювальних словниках (загальномовних тлумачних, неологічних або у словниках іншомовних слів). Імпонує підхід до когнітивної інтерпретації словотвірної семантики, який у своїх працях обґрунтувала польська дослідниця К. Вашакова: не відкидання напрацьовань теорії словотворення впродовж ХХ ст., зокрема семантичної теорії В. Дорошевського й ономасіологічної теорії М. Докуліла, а пропонуючи їхнє поглиблення й доповнення процедурами вивчення когнітивної семантики слів, унаочнення механізмів концептуалізації дійсності, побудови когнітивних структур та їхньої вербалізації, перетворення на мовні структури, зокрема словотвірні [Waszakowa 2017: 170-196)].

Роль тлумачного словника в моделюванні когнітивного простору мови беззаперечна, оскільки його метамову призначено для експлікації семантики слів. Похідна лексика завдяки своїй подвійній референції (до дійсності й до іншої одиниці в системі мови) прозоро засвідчує операційну роль дефініцій тлумачного словника. В. Дорошевський запропонував для опису дериватів спеціальний еквівалент їхньої семантики, схему, що представляє їхній «загальний поняттєвий кістяк». Наприклад, поняттєвим «кістяком» (основою) семантичної структури польського слова *śpiewanie*, на його думку, є словосполука *виконання пісні*, а для семантики слова *śpiewak* – предикативна конструкція *той, хто співає* [Doroszewski 1952: 307-308]. Залежно від типу

мотивації твірною одиницею похідного слова А. Нагурко, як ми вже згадували вище, встановила два типи його метамовних еквівалентів: *парафразу* й *перифразу*. Деривати, в семантичній структурі яких значення твірної одиниці займає центральне місце, дослідниця назвала *семантичними*. Еквівалент їхньої семантики в метамові тлумачного словника становить *парафраза*, складники якої відповідають сумі значень твірної основи та словотворчого форманта таких слів, напр., пол. *snopiek* «малий сніп» [Nagórko-Kufel 1975: 529]. Перифраза описує ті деривати, у яких значення твірної одиниці становить доповнення до їхнього основного значення, перебуває на периферії семантики таких дериватів, Перифраза семантичної структури польського слова *kwiecień* «квітень» складається, як вважає А. Нагурко-Куфель, з еквівалента його основного значення «четвертий місяць календарного року» та доповнення, унаочненого твірною основою, – «у якому квітнуть квіти (пол. *kwitną kwiaty*)». Деривати, семантику яких описують перифрази, вона назвала *асоціативними* [Там само: 531], оскільки їхня семантика виявляє лише асоціативний, непрямий зв'язок із семантикою твірної одиниці.

Експлікація семантики похідних слів за допомогою парафраз і перифраз дає змогу з'ясувати характер вербалізації певного поняття, не лише ті компоненти семантики слова, які втілено в його формальній структурі, а й так звані «приховані», або «прирощені» семи, ті семантичні компоненти, що формально не виражені. Наприклад, усі складники семантичної структури укр. *читач*, пол. *czytelnik* експліковані у формальній структурі цих дериватів, що й доводить їхня спільна парафраза «той (особа чоловічої статі), хто читає». Натомість метамовні відповідники семантики дериватів укр. *читець* «той (особа чоловічої статі), хто читає вголос або зі сцени; декламатор» чи пол. *czytnik* «апарат для читання мікротекстів» виявляють семантичні компоненти, не виявлені у формі цих слів, а отже, становлять перифрази їхньої семантики.

У сучасній українській лексикографії okazionalizmi представлені не лише в тлумачних, а й у спеціальних словниках, зокрема тлумачно-словотвірних [Колоїз 2003; СНУ 2012]. Як уже було зазначено вище, сигналом, що слово є

оказіоналізмом може слугувати низька частота його вживання в текстах. Наприклад, «Частотний словник сучасної української художньої прози» за редакцією В.С. Перебийніс [ЧС 1981] дає список з 2839 слів з частотою 1 у півмільйонній вибірці цього словника з текстів 25 популярних українських письменників першої половини ХХ ст. з різних регіонів України. Цей словник дає досить об'єктивну картину рангового розподілу слів в українському лексиконі кінця ХХ ст. Серед рідковживаних у цьому списку переважають дієприслівники (*розгадуючи*), розмовні демінутиви (*аеродромчик*), форми ступенів порівняння прикметників та прислівників (*доросліший, людяніше*), юкстапозити-іменники, дієслова чи прикметники (*жінка-лікарка, говорити-балакати, чорний-чорний*), що, як правило, не потрапляють до реєстрів нормативних словників, а отже, й відсутні, наприклад, в академічних тлумачних словниках. Проте є серед таких «одиночок» й оказіоналізми-вербалізатори нових понять на зразок *футболістика* або результати застосування інших технік оформлення відомих понять (*атомно і пор. розкласти на атоми, алмазно і пор. сяє, як алмаз*).

Оказіоналізм як будь-який мовний знак може виявляти свою відмітність, протиставлення регулярним, нормативним словам у плані вираження (формі, позначенні, *le signifiant*, у термінах Ф. де Сосюра) та/або в плані змісту (значенні, позначеному, *le signifié*). Крім того, в уживанні він має найнижчий, унікальний ранг. Ці ознаки й окреслюють місце оказіоналізму в когнітивному просторі мови, у її поняттєвій системі й у загальній мовній практиці, в узусі. Отже, оказіоналізм як мовний знак виявляє свою специфіку в усіх трьох властивих знаку аспектах: у семантиці, синтактиці та прагматиці.

Таку специфіку передусім виявляють оказіоналізми, що вербалізують поняття, не концептуалізовані в когнітивному просторі національної мови в певний період її функціонування як загальноприйняті, зокрема в українській мові початку ХХІ ст. При цьому, ми свідомі того, що будь-який словник, моделюючи когнітивний простір мови, схематизує його відповідно до джерел, на які він спирається, і завдань, які має виконувати. Наявність/відсутність

певного слова чи словосполуки в реєстрі того чи того словника має різний ступінь виправданості. Здебільшого такий схематизм стосується саме okazіональних слів з унікальною формально-семантичною будовою або обсягу вміщених у реєстрі форм слів. Крім того, введення слова до реєстру нормативного загальномовного словника регулюють певні критерії активності й широти спектру їхнього вживання. Наприклад, для формування реєстру вищезгаданого академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах було прийнято таке положення: слово має побутувати у творах не менше ніж трьох авторів з різних регіонів України й різного часу видання. Це певною мірою забезпечувало словник від слів, уподобаних певним автором чи вживаних у певному стилі, типі текстів, у певному регіоні і в певний час, давало більш об'єктивну картину функціонального потенціалу слова. Разом з тим усунення з нормативних словників продуктів авторської словотворчості, мовної гри збіднює модель когнітивного простору української мови.

З okazіональними позначеннями цілком нових понять як виявами саме авторської словотворчості здебільшого стикаємося в художній літературі, зокрема фантастиці. Так, у книзі есе «Спогади і роздуми на фінішній прямій» (2008) відомого українського літературознавця й публіциста І. Дзюби натрапляємо на такі найменування істот: *братки* «штучно виведені їстівні істоти на вигаданій планеті Гомократос» або *Кібернетько* «поет-модерніст, який захоплюється досягненнями кібернетики». Подібні назви вигаданих понять є *абсолютними okazіоналізмами*, унікальними і за формою, і за значенням, хоча й для них мова має словотвірні зразки, пор. назву рослини *братки* або відіменникові назви осіб із суфіксом **-к(о)**: *безхатько*, *головко*, *штанько*.

Okazіоналізми можуть бути частковими. Такими є слова на позначення аспектів відомих понять, не вербалізованих у нормі мови, слова-гіпоніми, що з наявним словом-гіперонімом перебувають у відношеннях «рід – вид» або «частина – ціле». Неконцептуалізовані поняття можна висловити лише описово. Називаю такі деривати *частковими семантичними okazіоналізмами*, оскільки

вони виступають вербалізаторами аспектів відомих понять і в цьому полягає їхня унікальність. Ми вже згадували вище про те, що в нормі сучасної української мови вербалізовано поняття «учасник виборів» – *виборець*, «особа, що має право участі в голосуванні на виборах, право голосу» – *голосувальник*, субстантиват *голос* (*рішення пройшло більшістю голосів*), а також в сучасному українському лексиконі наявний збірний іменник-галіцизм *електорат*. Тому новотвір-комполит *протисіх*. На позначення виборця, який голосує проти всіх кандидатів, не підтримує жодного з них і виявився оказіональним і проіснував у мові недовго. Він вийшов з ужитку разом з поняттям, яке позначив. Проте своєю появою цей оказіоналізм засвідчив можливість дальшої концептуалізації, категоризації та профілювання (аспектуалізації) в українській мові поняття «виборець, учасник виборів».

Серед часткових семантичних оказіоналізмів можна виділити непрогнозовані й прогнозовані, або такі, які творять за певним правилом порушення регулярної моделі словотворення [Карпіловська 2005]. Щодо другого різновиду таких оказіоналізмів можна застосувати визначення Б. Л. Уорфа *вибірні лексемні категорії* [Уорф 1972]. Нагадаю, що такою він вважав сукупність слів, на творення членів якої норма мови й узус накладають певні обмеження. Приміром, складний прикметник *україночитний* є непрогнозованим оказіоналізмом, який реалізує невербалізовану в нормі ознаку поняття «знання української мови, володіння українською мовою» – «уміння читати по-українському». В українській термінології інформатики є прикметники *машиночитний* (формат, запис) (з англ. *machine-readable*), *комп'ютерочитний* (з англ. *computer-readable*), пор. також англ. *human-readable* з українським відповідником іншої будови – *людиноприйнятний* або, ближче до прототипу – *людиносприйманий*, тобто такий, що надається, придатний, пристосований для сприйняття, зокрема читання, розпізнавання, розуміння людиною (мова програмування). Ці композитні прикметники в нормі українського словотворення позначають здатність суб'єкта (комп'ютера або людини) взагалі читати, сприймати, розпізнавати, розбирати написане (пор.

розбірливий почерк, написано нерозбірливо), а не здатність читати певною мовою. До речі, у словотвірній українській нормі немає й однослівної номінації для ознаки «здатність читати» або «придатність для читання», утвореної від дієслова *читати*. Українці кажуть *придатний для читання, такий, який можна читати*, а не **читний*. Також використовують адаптоване запозичення-напівкалька *читабельний* як відповідник до вищезгаданого англ. *readable* чи прикметники з іншими коренями *розбірливий, чіткий, ясний*. Утім, така модель реалізована іншими віддієслівними прикметниками, пор. *чутний* від *чути* «такий, який чують, можна почути» або *питний* від *пити* «такий, який можна пити, придатний для пиття».

Натомість прикметник *україномовний* є прогнозованим частковим семантичним okazіоналізмом і засвідчує дію обмежень у вибірній лексемній категорії. В українській мові таку категорію, як ми вже зазначали, формують прикметники з термінологічними значеннями: *кулепробивний* – *куленепробивний*, *водопроникний* – *водонепроникний*, *повітропроникний* – *повітронепроникний*, *водопроникний* – *водонепроникний*. Подібні опозиції вказують на ознаку взаємодії між об'єктами: їхньої здатності пропускати/не пропускати крізь себе інший об'єкт чи, навпаки, проникати/не проникати в інший об'єкт. Ознаку нездатності людини мовити в лексичній нормі української мови вербалізує непохідний прикметник *німий* та синонімічні йому похідні прикметники *безмовний, без'язикий*. Серед okazіоналізмів розглядуваного типу є й прикметник *українонімий*, синонімічний прикметнику *україномовний*, пор. нормативні термінологічні *глухонімий, сліпоглухонімий*.

Порушення правил словотвірної категоризації у цих okazіональних прикметниках полягає в тому, що незмінний за самим своїм статусом у похідному слові ономасіологічний базис – кінцева основа **-мовн(ий)** стає в них ономасіологічною ознакою, змінює свій статус у композиті. У словотвірній нормі основа **україн-** виконує роль ономасіологічної ознаки – *україномовний*. Крім того, в нормі сама така мовна ознака об'єкта не передбачає ступенювання або заперечення її наявності. Для цього в українському лексиконі є інші

номінації, що позначають здатність людини до мовлення взагалі, а не до її здатності розмовляти якоюсь конкретною мовою, пор.: *німий, без'язикий, безмовний, безсловесний, безголосий*. Розлогим є й синонімічний ряд прикметників на позначення вад мовлення: *гаркавий, заїкуватий, шепелявий, шегерявий, фофлавий, недорікуватий*. Ступенювання й оцінки набуває характеристика знання конкретної (переважно нерідної) мови, володіння нею. Вказівку на володіння певною мовою як рідною містять складні прикметники з кінцевою основою-категоризатором **-мовн(ий)**: *англомовний, франкомовний, польськомовний, україномовний*. Основи якісних прикметників у сполученні із серійною кінцевою основою **-мовн(ий)** зазначають оцінну характеристику мови особи взагалі, її зміст, а не рівень її знання, пор.: *високомовний* «урочисто піднесений, вишуканий; витіюватий, занадто складний стиль мовлення», *пишномовний* «який вживає надміру вишукані, витіюваті слова, фрази; багатослівний», *солодкомовний* «який уміє гарно говорити, милує слух своєю мовою; красномовний», *багатомовний* «який знає багато мов або містить багато мов, написаний багатьма мовами».

Появу часткових семантичних оказіоналізмів можна спрогнозувати й для композитних іменників з кінцевими основами **-їд/-їд(а)** та **-жер** (основа дієслова *жертити* зі значенням «жадібно, невситимо або багато їсти»). Вони виникають внаслідок сполучення таких кінцевих основ з першими основами, що позначають об'єкти, неїстівні в нормі культури певної національної спільноти або й у загальній нормі цивілізованого людства. Усталення саме цих основ у ролі словотвірних категоризаторів свідчить про важливість для когнітивного простору української мови позначення осіб (істот загалом) за ознакою продуктів їхнього харчування. Більшість таких композитів становить терміни або номенклатурні назви, що доводить важливість цієї ознаки для наукової або професійної таксономії. У підґрунті спеціального значення таких слів лежить вказівка на уподобану їжу суб'єкта (звіра, птаха, комахи), якого називає перша основа складного іменника: *зерноїд* «зернівка – жук, який їсть зерно», *мурахоїд* «савець тропічної Америки, що їсть мурах», *бджолоїдка* «птах, який їсть

бджіл», *плодожерка* «садовий і польовий шкідник-метелик, гусінь якого їсть, жере (ушкоджує) плоди»). В українській мові є й найменування особи за її уподобаннями в їжі: *м'ясоїд* «той, хто їсть (любить їсти, воліє їсти) м'ясо», *сироїд* «той, хто їсть (любить їсти, воліє їсти) продукти в сирому вигляді, не готуючи їх (у діалектах – людодїд, людоджер». Наскільки важливе місце в культурі українців займали позначення особи за продуктами її харчування, за способом харчування вказує перенесення таких назв на періоди в житті спільноти, під час яких вона має за приписами православної церкви відповідно харчуватися, наприклад, перенесення назви *м'ясоїд* на час між постами, коли дозволено їсти м'ясо (*зимовий, весняний, літній і осінній м'ясоїд*). Використання як продукту харчування об'єктів, що в нормі своєї культури, побуту українці не вживають у їжу, стає основою творення образних найменувань. Наприклад, *серцеїд* «чоловік, що має великий успіх у жінок, не байдужий до жінок; дамський кавалір, ловелас», *буквоїд* «той, хто дотримується букви закону, інструкцій, постанов; бюрократ, перогриз», *книгоїд* «той, хто любить читати, багато читає; книжник, книгогряз», *україножер* «той, хто не шанує Україну, її народ, його мову та культуру; україноненависник, українозневажець». На експресивно-оцінний потенціал цих дериватів у словниках вказують ремарки *жарт., ірон., розм., несхв., зневажл.*, відповідно, «жартівливе, іронічне, розмовне, несхвальне, зневажливе слово». Спершу okazіоналізми, ці метафоричні деривати, утворені всупереч правилам такої моделі словотворення, стали широковживаними, увійшли до стабільного словникового запасу української літературної мови. Це доводить ненадійність для визначення okazіоналізму критеріїв частоти вживання слова або його фіксації у словниках. Чи стануть стабільними й активно вживаними у мовній практиці українців недавні okazіоналізми, утворені за цією ж моделлю, *грантоїд* і *бюджеттоїд*, доведуть час і життя українського суспільства. Цілоком можливо, що ці негативні явища підуть у небуття разом з okazіоналізмами на їх позначення.

Причиною появи часткових семантичних okazіоналізмів може бути й порушення ступеня узагальнення категоризації поняття, його не передбачена мовною нормою конкретизація. Ми вже звертали увагу на те, що, в українській мові для позначення відсутності статків, тяжкого матеріального становища людини, спільноти існує дериват *безгрошів'я* «відсутність грошей». Уточнення різновиду грошової виплати (заробітна плата, пенсія, стипендія, грант, премія, відпускні, відрядні, акордні, чайові, гробові (у розмовному мовленні) тощо) призводить до появи okazіоналізмів на зразок *беззарплаття* «відсутність зарплати (заробітної плати)», *безгрантя* «відсутність грантів». Крім того, осмислюючи місце таких okazіоналізмів у когнітивному просторі сучасної української мови, слід брати до уваги й інші моделі словотворення, інші маркери категоризації того чи того поняття. Наприклад, для позначення тяжкого матеріального становища людини, певної спільноти в українській мові є й інші типи дериватів: *скрута*, *нестаток/нестатки*, *нестача*, *брак*, *злидні/злигодні*, *бідність*, *потреба*.

Так само узагальнено в українській мові вербалізовано й поняття «відсутність житла, притулку, пристановища, певного місця проживання» та «відсутність межі, кінця, краю чогось». Їх у нормі вербалізують відіменникові деривати *безхаття* «відсутність хати», *безмежжя* «відсутність меж» і *безкрай* «відсутність краю» або відприкметникові похідні *безпритульність*, *бездомність*, *безмежність*, *безкінечність*, *безліміт*. Уточнення типу житла (будинок, квартира, дача, садиба, маєток, вілла, котедж, колиба, курінь) чи виміру простору (кордон), призводить у сучасній мовній практиці до появи okazіоналізмів на кшталт *безквартир'я* «відсутність квартири» або *безвимір'я* «відсутність виміру у чомусь, чогось», *безкордоння* «відсутність кордону, кордонів десь, якихсь, чогось».

До вибірних належить і активно поповнювана нині лексемна категорія складних прикметників з кінцевою основою-інтернаціоналізмом **-залежний**. Активність творення таких інновацій доводить важливість поняття «залежність, надмірне захоплення чимось, хворобливе звикання до чогось» у когнітивному

просторі сучасної української мови, а отже, й можливий перехід цих okazіоналізмів до узусу й можливість їхнього усталення в системі мови. Численну групу рідковживаних слів становлять позначення відомих понять з унікальною або застарілою формою, як питомою, так і іншомовною. Прикладом такої кальки-okазіоналізма може бути позначення працівника пошти *поштальйон* поруч з нормативними *поштар*, *поштовик*, *листоноша*. Водночас більша придатність до словотворення запозичення з англійської мови *комп'ютер* спричинила відхід на периферію системи мови первісних питомих аббревіатур на позначення цього обчислювального пристрою *ЦОМ* (цифрова обчислювальна машина) і *ЕОМ* (електронна обчислювальна машина). Чимало таких позначень, зокрема дериватів, утворених від тих же твірних одиниць, але за допомогою іншого форманта, чи від іншого варіанта твірної одиниці, знаходимо в мові наших письменників. Наприклад, Олесь Гончар на позначення людини, яка нічого не робить, утворив від дієслова *байдикувати*, похідного від фразеологізму *байдики бити* «нічого не робити, гуляти, розважатися», дериват *байдикар*. Між тим, в українській мові вже є розлогий ряд позначень тих, хто байдикує: *нероба*, *гультяй/гульвіса/гуляка*, *ледар*, *ледацо*, *дармобит*. Є й дериват *байдич*, утворений від фразеологізму *байдик бити*, варіанта фразеологізму *байдики бити*.

Старі українські словники дають багатий матеріал для з'ясування того, як українці концептуалізували й вербалізували певні поняття і чому численні номінації перебувають нині на периферії українського лексикону. Чимало таких okazіоналізмів не лише збагатили б сьогоднішню українськомовну практику, а й дали б змогу усунути з неї непотрібні кальки з іншомовних, зокрема російських або англійських зразків. Так, чимало суперечок точиться нині [Пономарів 2013] довкола запозиченої з російської мови ініціальної аббревіатури *бомж* (рос. *без определенного места жительства*), яка лексикалізувалася в розмовному мовленні й від якої утворилося вже досить потужне словотвірне гніздо. Наприклад, Л. О. Ставицька у своєму «Короткому словнику жаргонної лексики української мови» (Київ, 2003) подала такі деривати, як *бомжак*,

бомжарій, бомжарський, бомжатник, бомжатня, бомжацький, бомженя, бомжиха, бомжиховий, бомжиця, бомжівський, бомжувати, бомжуватий, бомжувато, та проілюструвала їхнє вживання прикладами з текстів творів сучасних українських письменників і з текстів українських ЗМІК [Ставицька 2003: 53-54]. Категорійні й розрядні значення таких дериватів засвідчують обсяг і напрямки профілювання позначеного цими словами поняття, активізованого в мовній свідомості сучасних українців. Це поняття, на жаль, не нове для української спільноти, і як свідчать словники, активно вербалізоване задовго до появи в українській мові росіянізму *бомж*. Крім активно вживаних *безхатько, безхатченко, безпритульник, бездомник*, у словниковому запасі української мови є й такі образні назви, як *лічозір, зайдисвіт, зайди-голова, заброда, бурлака, заволока, покотиполе, перекотиполе, потирайко, волоцюга, блудко*. Деякі з них сьогодні перетворилися на часткові формальні okazionalizmi. Можливо, їхнє повернення в активний слововжиток не лише розширило б і поглибило б сучасний когнітивний простір української мови, а й дало б можливість краще осмислити суть цього соціального явища в його українському варіанті, подати спектр аспектів його концептуалізації, вербалізованих в українській мові на різних етапах її історичного розвитку.

Okazionalizmi обговорюваного типу чимало й серед так званих «кованих слів», авторських неологізмів [Вокальчук 2004], які неабияк посприяли розвитку української літературної мови, її лексики насамперед. Одні з них увійшли до її активного й стабільного слововжитку, інші залишилися пропозиціями. Прикладом може слугувати слово *банковик*, запропоноване свого часу в академічному «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924-1933) на позначення службовця банку на відміну від його власника *банкіра*. Однак в українській мові для позначення цього поняття усталився дериват з іншим суфіксом – *банківець*. Ще одним різновидом часткових формальних okazionalizmi є авторські терміни їх чимало, зокрема, в українській мовознавчій термінології. Наприклад, уже згадувані вище терміни *модальник* і *станівник*, що їх В. О. Горпинич

запропонував на заміну кількох усталених термінів *модальне слово* і *слово категорії стану*, чи терміна *предметник*, який І. Р. Вихованець створив замість усталеного *іменник* і застарілого *речівник*.

Підхід до аналізу okazіоналізмів як результатів мовної концептуалізації, категоризації та аспектуалізації дійсності, як знаків понять у складі когнітивного простору мови дає змогу встановити засади вербалізації тих чи тих понять у нормі сучасної української мови, її реалізовані й нереалізовані можливості, виявити причини появи номінацій, не передбачених нормою сучасної української мови. Таким чином, okazіоналізм, занурений у когнітивний простір мови, висвічує унормований стан такої сукупності вербалізованих понять і можливі перспективи її розширення й поглиблення.

І.11. Системно-структурний підхід до вивчення функціонально-стильової диференціації української мови

Запит сучасного суспільства забезпечити повноцінне функціонування української мови в статусі мови держави передусім спонукає мовознавців до вивчення її реального стану, засвідченого у мовній практиці, до зіставлення його з тим корпусом мови, який кодифіковано в словниках і граматиках, виданих до 1991 р. Невідкладність розв'язання цього завдання слушно підкреслив Ю. О. Карпенко в статті «До проблеми футурологічної лінгвістики»: «Можливо, це парадоксально, але сучасну мову ми знаємо значно гірше, ніж її минуле. Але до пізнання сучасної мови і вимоги значно вищі» [Карпенко 2004: 9]. Виявлення реальної системи мови, змін у ній порівняно з її станом у попередню добу передбачає, з одного боку, з'ясування внутрішніх і зовнішніх чинників її розвитку, визначення причин, джерел і ресурсів її поповнення й оновлення, передусім тих її підсистем, які найоперативніше реагують на соціодинаміку, – лексичної, граматичної, словотвірної, фразеологічної, а з другого, – аналіз тих ресурсів системи мови, які втрачають або вже втратили свою активність у мовній діяльності суспільства, встановлення причин та

наслідків пасивізації певних мовних засобів, зменшення їхнього впливу на склад і структуру системи сучасної української мови як на спосіб її внутрішньої організації. Вивчення взаємодії таких різноспрямованих процесів у системі української мови – збільшення й зменшення її складу – закладає підґрунтя для з'ясування поза- і внутрішньомовних важелів динаміки мови та її наслідків, зокрема формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації її лексику й граматичного ладу.

Динаміку звичайно розуміють як рух мови, її дію, уживання її корпусу, унормованого й кодифікованого в словниках, граматиках і правописі певного періоду її функціонування, у мовній практиці, протиставляючи динаміку статиці як системі мови в стані нерухомості, спокою, рівноваги. Проте рух не обов'язково приводить до розвитку мови, змін у складі її системи та в її структурі. Динаміка може лише доводити стабільність корпусу мови, засвідчувати збереження типологічних рис національномовної номінації, предикації, експресії та оцінки, підтверджувати розподіл одиниць системи мови між її активним і продуктивним центром (ядром) та неактивною, непродуктивною периферією. Наявність у системи мови стабільного ядра забезпечує її стійкість як засобу пізнання та спілкування спільноти, підтримує єдність нації та тяглість її культурної традиції, а проміжна зона між ним і периферією надає системі гнучкості, здатності змінюватися у відповідь на нові когнітивні та комунікативні вимоги суспільства.

Про зміни стану мовної системи сигналізує поява в її складі одиниць з новими формою, змістом, функціями, встановлення нових відношень між ними й уже наявними одиницями системи, а також втрата мовних одиниць чи зміна їхнього місця в системі. Саме такі зміни пов'язують динаміку з поняттями «розвиток», «еволюція» мови як на осі одночасності (синхронія), так і на осі послідовності (діахронія) її станів. О. С. Мельничук, аналізуючи чинники еволюції системи мови, виділяв три різновиди динамічних процесів у структурі мовної системи як її наслідки: 1) становлення і розвиток нових компонентів структури; 2) заміна одних компонентів у відповідних функціях на інші й

3) некомпенсована втрата компонентів структури [Мельничук 2007: 173]. Визначальним для розвитку системи мови, для створення моделей, адекватних її реальному стану, учений вважав зміни класів мовних фактів. Він наголошував на тому, що «результати цих змін прийнято позначати як зміни і розвиток внутрішньої структури або системи мови» [Мельничук 1981: 28].

Нова модель системи сучасної української мови повинна відбивати тенденції розвитку мовної діяльності сучасного українського суспільства, відповідати його потребам і запитам, адже вона має лягти в основу опису та кодифікації корпусу української мови в нових її словниках, граматиках і редакції правопису. Це масштабне й багатоаспектне завдання закономірно привертає увагу як дослідників сучасної української мови, так і її істориків. В історичній перспективі мовознавці шукають витоки й причини сучасної динаміки мови, коріння способів і ресурсів її номінації, предикації, експресії та оцінки, причини їхньої активізації чи пасивізації, блокування в сучасних суспільних обставинах функціонування української мови певних типів мовних ресурсів і конкретних мовних одиниць. Не менш актуальним є і пошук надійних критеріїв визначення національної маркованості тих чи тих слів, словоформ, стійких словосполук або синтаксичних конструкцій для усунення недоцільних кальок, покручів і для відновлення національної автентики української номінації чи предикації. За роки незалежності українське мовознавство збагатили такі ґрунтовні дослідження динаміки української мови в синхронії та діахронії, як монографії С. П. Бибики, П. І. Білоусенка, Г. М. Вокальчук, С. П. Гірняка, К. Г. Городенської, С. Я. Єрмоленко, М. В. Жуйкової, Л. П. Кислюк, Ж. В. Колоїз, Т. А. Космеди, Т. А. Коць, І. М. Кочан, Л. Т. Масенко, А. М. Нелюби, В. В. Німчука, С. О. Соколової, М. І. Степаненка, Л. В. Струганець, Г. М. Сюті, Л. О. Ткач та інших дослідників.

Цілком закономірно завдання вивчити сучасний стан системи української мови й, зіставивши його з попереднім її станом, виявити зміни в ній і змодельовати її новий стан, насамперед у функціонально-стильовому вимірі,

передбачало застосування системно-структурного підходу до аналізу мовних фактів. Саме на цьому напрямку дослідження динаміки сучасної української мови з 1991 р. активно працює колектив авторів цієї монографії. Понад тридцятирічний досвід вивчення кількісних та якісних змін у лексиконі та граматичному ладі сучасної української мови із застосуванням системно-структурних методів дає підставу для аналізу зробленого і накреслення перспективи нових наукових пошуків у цьому напрямку.

У динаміці сучасної української мови наш колектив насамперед цікавлять не поодинокі зміни в складі системи мови на її різних структурних рівнях – лексичному, граматичному, словотвірному, морфемному, а зміни, які набувають стійкості, повторюваності, регулярності, активності, приводять до зрушень у структурі системи, до її поповнення й переорганізації [Карпіловська 2008; Карпіловська 2011]. Такі релевантні зміни набувають ознак тенденцій розвитку сучасної української мови, а отже, потребують всебічного вивчення й відображення в новій моделі її системи. Вивчення зазначених типів структурних змін відкриває перспективу для виявлення чинників переорганізації системи мови, що сприяють не лише активізації її засобів для задоволення нових суспільних запитів, а й збереженню її стабільності й типологічних рис. Тенденцію розвитку системи мови трактуємо в контексті взаємодії та протиставлення процесів інтеграції і диференціації мовних засобів, а саме: їхньої 1) інтернаціоналізації (глобалізації) – націоналізації (етнізації); 2) інтелектуалізації («окниження») – демократизації («орозмовлення»); 3) генералізації, семантичної та функціонально-стильової нейтралізації – специфікації, аспектуалізації, деталізації; 4) посилення, уніфікації норм літературного стандарту загальнонаціональної мови – стратифікації мовних норм, зростання їхнього аксіологічного й комунікативно-прагматичного потенціалу у різних її функціональних стилях і сферах її уживання [Słowotwórstwo. Nominacja 2003; Клименко, Карпіловська, Даниленко 2003].

У центрі нашої уваги незмінно перебуває слово як стрижнева, базова одиниця номінації і предикації української мови. Аналіз його як мінімальної

самостійної формально-семантичної й комунікативно-прагматичної мовної структури й дає дослідникам можливість з'ясувати причини й наслідки змін у системі й структурі мови під впливом змін у суспільному житті, у відповідь на нові когнітивні й комунікативні запити мовців. Для їхнього виявлення у наших дослідженнях застосовуємо комплекс методів системно-структурного аналізу мови, як класичних (метод опозицій, компонентний і трансформаційний аналіз, метод перифразування та парафразування, ступінчастої ідентифікації лексики, лінгвістичного моделювання), так і новітніх. Як новий метод вивчення мовного матеріалу виділяємо створену в нашому колективі оригінальну процедуру визначення функціонального потенціалу слова в системі мови й у тексті, його ваги в їхній структурній організації. Функціональний потенціал слова складає, як ми вже зазначали вище, спектр його відношень з іншими одиницями, новими й уже наявними, а саме: парадигматичних (синонімічних, антонімічних, паронімічних, омонімічних, гіперо-гіпонімічних), синтагматичних (позиційних і комбінаторних) та епідигматичних (дериваційних і асоціативних).

Комплекс взаємопов'язаних завдань, спрямованих на вивчення й моделювання системи української мови з урахуванням її динаміки за останні 25 років, передбачав аналіз та осмислення: 1) змін у складі лексикону та граматики мови, причин, джерел і ресурсів появи інновацій, активізації та пасивізації наявних слів, словоформ і словосполук; 2) функціонального потенціалу інновацій у текстах різних стилів і в системі мови, встановлення типів лексичних і граматичних класів (об'єднань слів), які вони формують, їхньої взаємодії з іншими класами слів (новими і вже наявними) в системі мови, ролі в процесах концептуалізації, категоризації та аспектуалізації світу; 3) участі нових слівних структур у розширенні та поглибленні когнітивного й комунікативного просторів сучасної української мови; 4) впливу динаміки на стійкість норм її літературного стандарту, зокрема на функціонально-комунікативну й прагматичну стратифікацію норм загальнонаціональної мови за її окремими підсистемами (фаховими, соціальними, територіальними); 5) ознак форми, семантики або вживання слів, релевантних для створення

формально-логічних моделей нового стану системи мови, придатних для укладання нових словників і граматик української мови, опрацювання мови за допомогою новітніх комп'ютерних технологій, формування різних типів корпусів мови і картотек як фактографічної основи та інструментів визначення стабільності її системи та характеру змін у ній.

Активізації певного слова у мовній практиці може сприяти нейтралізація його семантики, усуненню з неї ідеологічних, негативно заряджених компонентів під впливом змін у сприйнятті позначеного словом поняття в мовній свідомості українців. Спостерігаємо це нині на прикладі давно відомого українській мові англізму *бізнес*, який впевнено стає активним ресурсом сучасної української номінації. У 1970 р. в 1-му томі СУМ це слово було подано з такою дефініцією: *бізнес* – Комерційна, біржова або підприємницька діяльність як джерело наживи в капіталістичному світі (*підкреслення наше* – Є. К.) [СУМ I: 179]. Показовим щодо стереотипу тогочасного сприйняття цього поняття, нав'язуваного радянською ідеологією, є й приклад з поезії М. Т. Рильського, поданий у цьому словнику до слова *бізнесмен*, пор.: *Не спиться вам, нью-йоркські бізнесмени, Чикагські* (за правописною нормою того часу – Є. К.) *м'ясники і різники, Вам, що хотіли б світ увесь зелений Залить огнем смертельної ріки?* Згодом у 2002 р. Д. Мазурик в словнику-довіднику «Нове в українській лексиці» зафіксувала це слово вже з нейтральним значенням «підприємництво, діяльність, яка дає прибуток» [СМ: 16]. СУМ зареєстрував лише слова *бізнес* і *бізнесмен*. Л. П. Кислюк у нових словниках і текстах у 2008 р. виявила вже 92 деривати з такою основою [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 265-267]. Нові номінації засвідчують характер не лише профілювання поняття «бізнес», а і його оцінювання. Якщо словосполучки *гральний* (інтелектуальний, інформаційний, комп'ютерний, модельний, стоковий) *бізнес*, опозиція *великий* – *середній* – *малий* *бізнес* стилістично нейтральні, то номінації *чорний* (нелегальний, тіньовий, підпільний) *бізнес* виявляють у своїй семантиці негативний оцінний компонент. Ширший спектр нейтральних і негативно заряджених номінацій засвідчують композити-

новотвори, які переконливо доводять стійкість типологічних рис української номінації, перевагу в ній синтетизму над аналітизмом. У складі композитів основа **бізнес-** виявляє здатність виступати в ролі категоризатора як у початковій, так і в кінцевій позиції. На дедалі впевненіше входження цього англїзму в деїдеологізованому значенні до свідомості українців, його перетворення на новий позитивний суспільно-культурний стереотип вказують не лише нові адаптовані запозичення, а й творення композитів-гібридів з питомими українськими лексемами, використання питомої лексики для творення кальок, пор.: *бізнес-аналіз, бізнесвумен, бізнес-група, бізнес-клас, бізнес-клуб, бізнес-леді, бізнес-план, бізнес-партнер і бізнес-гравець, бізнес-зустріч* (англ. *business meeting*), *бізнес-інтереси* (англ. *business motives*, буквально – мотиви), *бізнес-навички* (англ. *business capacity*), *бізнес-новини* і навіть *бізнес-нюх* або *автобізнес, відеобізнес, інвестбізнес* (і паралельно вживана вихідна словосполучка *інвестиційний бізнес*), *інтернет-бізнес, кінобізнес, медіабізнес, телебізнес, фітнес-бізнес, шоу-бізнес і наркобізнес, порнобізнес*. Прикметно, що завдяки активному профілюванню поняття «бізнес» в сучасній мовній практиці засвідчено і його вживання у формах множини: *операції з об'єднання бізнесів, сайт сприяє власникам малих бізнесів, малі бізнеси банкрутують, створення продуктів та бізнесів* тощо [Вплив суспільних змін.. 2017: 90-91]. Зростання словотворчого і в цілому номінаційного потенціалу слова *бізнес* не лише доводить його активну роль у розвитку когнітивного простору української мови, розбудову його власної поняттєвої «ніші» в ньому поруч зі словами *робота, справа, діяльність, підприємництво, фірма, структура, проєкт, ініціатива*, а й потужний вплив на лексичну, словотвірну й граматичну систему мови, її комунікативно-прагматичний простір [АРСУН 2013: 49-57]. Ці суттєві зміни у функціональному потенціалі слова *бізнес*, безперечно, мають знайти адекватне відображення в нових українських словниках, загальномовних і термінологічних, тлумачних, ідеографічних, перекладних і аспектних (синонімічних, антонімічних, омонімічних).

Аналіз причин активізації у мовній діяльності сучасного українського суспільства вже сформованої системи засобів номінації, зокрема джерел і способів неосемантизації лексики, важливий для виявлення її ще не реалізованих можливостей, сприяє віднайденню способів захисту самобутності української номінації перед напливом нових запозичень. Про появу нових конотацій, семантичних відтінків, а то й нових значень уже наявних слів сигналізує новий контекст їх уживання, їхні нові лексична й синтаксична сполучуваність. Для предметних імен – це передусім їхні нові означення, для імен ознакових – нові об'єкти таких означень. Як свідчить, зокрема, аналіз прикметників-неосемантизмів, формуванню їхніх нових значень сприяє зміна їхньої функції в словосполучах, наприклад, функції ідентифікувальної, або функції вказівки на відношення одного об'єкта до іншого, на функцію характеризувальну, або функцію виділення такого об'єкта з-поміж інших, підкреслення його іншої якості або його оцінки мовцем. Нині в українській мові спостерігаємо активне формування в розряді відносних прикметників якісно-оцінних значень і завдяки такому розширенню їхньої семантичної структури – перерозподіл слів з новими значеннями між розрядами відносних і якісно-оцінних прикметників, їхню словотворчу активність саме в новому якісно-оцінному значенні [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 91-97]. Це стосується таких прикметників, як *адресний, вертикальний, зірковий, знаковий, культовий, платиновий, профільний, форматний, цифровий* та ін. Наприклад, якщо СУМ у VIII томі, виданому в 1977 р., подав прикметник *профільний* ще як суто відносний у складі сполук *профільний портрет, профільний переріз, профільний інструмент*, то нині в текстах засобів масової інформації, офіційно-діловому стилі натрапляємо на його вживання в складі сполук на зразок *профільне міністерство, профільний комітет, профільний ВНЗ, профільна діяльність* як синоніма до прикметників *основний, базовий, провідний, пріоритетний*.

Розвиток нових якісних, оцінних, образних значень послідовно демонструє й розряд українських колоративів: *сірий, зелений, помаранчевий,*

жовтий, синій та ін. Інтернаціональний характер таких неосемантизмів дає підстави замислитися над джерелом їхнього формування, спільними для різних національномовних практик, змін у змістовій структурі слів певних категорій, які можна трактувати як семантичні універсалиї або, принаймні, фреквенталії. Часто важко визначити, чи це семантичний дериват на українському мовному ґрунті, чи нове, так зване вторинне, приховане (з відомою формою), запозичення. Якщо питомих мовний ґрунт, тобто система самої української мови, дає основу для появи такого нового значення слова, то ми маємо право розглядати його як факт розвитку семантики слова всередині українського лексикону, когнітивного й комунікативного простору української мови на базі власних, внутрішніх, ресурсів (питомих і засвоєних іншомовних). Підстави для такого розгляду дають, наприклад, нові значення в прикметниках *сірий* і *прозорий*, попри їхню близькість до семантики англійських прикметників *grey* і *transparent* в словосполучах на зразок *grey import* «сірий імпорт» або *transparent elections* «прозорі вибори». Понад те, наявність питомої семантичної бази сприяє органічному засвоєнню таких і інших інтернаціоналізмів, які вже знайшли свою «нішу» в системі сучасної української мови. Неосемантизми, виявляючи активність у мовній практиці, розширюють функціональний потенціал в системі української мови їхніх базових слів з уже наявною формальною структурою. Наприклад, колоративи в нових якісно-оцінних значеннях стають базою для творення за допомогою конфіксальної моделі **по-...-ому** прислівників способу дії, пор.: *Громадськість хоче працювати не в "тіні", не "по-чорному" чи "по-сірому", а "по-білому"* (Громадянин України, Суми – www.gukr.com, 1.05.2009). У СУМ не знаходимо прислівників, утворених за допомогою цієї моделі від прикметників-кольороназв. Новизну, незвичність новотворів автор тексту підкреслив лапками. Водночас зауважимо, що за іншими моделями від колоративів регулярно утворюють прислівнику способу дії, пор. *набіло, начорно, добіла, зчорна, зжовта, почорно*. Ці факти експресивного словотворення свідчать про важливу роль неосемантизмів не

лише в номінуванні нових понять, а й у висловленні їхньої оцінки, ставлення до них сучасних українців [Вплив суспільних змін 2017: 23-41; Waszakowa 2003].

Численні інновації засвідчують інтенсивну взаємодію загального й професійного лексичного й граматичного ресурсу української мови, «прозорість» їхніх меж. У дослідженнях цих процесів Н. Ф. Клименко [Клименко 2008; Вплив суспільних змін 2017: 122-230] обґрунтувала такі їхні риси, прикметні для сучасного функціонування української мови: 1) в різних стилях сучасної української літературної мови, у різних сферах її функціонування процеси термінування й детермінування, а також транстермінування й вторинного термінування лексики відбуваються по-різному, віддзеркалюючи зміни в мовній свідомості українців, в ідеологічних і наукових парадигмах, соціокультурних і мовних стереотипах українського суспільства; 2) термінування й детермінування поєднані в спільній системі пізнання світу й позначення його нових реалій або переосмислення, переоцінювання реалій, уже відомих, відкриття їхніх нових ознак, нових аспектів пізнання; 3) процеси термінування та детермінування діють як «сполучені посудини» в окремих оновлюваних терміносистемах та в загальному лексиконі сучасної української літературної мови.

Динаміку, що приводить до розвитку українського як загального, так і професійного лексикону, а отже, й когнітивного та комунікативно-прагматичного простору мови, виявляють не тільки інновації та актуалізована лексика, а й усталені словотворчі ресурси мови – афікси, основи, способи та моделі словотворення. Сучасна мовна практика виявляє зростання або спадання їхньої активності, зміни у твірній базі, появу нових моделей словотворення й нових словотвірних значень. Серед інновацій періоду незалежності звертає на себе увагу словотвірна категорія високого ступеня вияву ознаки, розвитку дії або якості об'єкта, зокрема розряд новотворів з префіксом латинського походження **супер-**. У словниках до 1991 р. засвідчено 47 іменників і прикметників, утворених за його участю. Це, як правило, терміни-іменники, прикметників зафіксовано лише 3: *супераеродинамічний*, *супермодний* і

супершвидкісний. За висновками Н. Ф. Клименко, у тематичній структурі цього словотвірного розряду слів переважали на той час назви машин, приладів на зразок *супергенератор, суперавтомобіль, супертанкер*. За роки незалежності в структурі цього словотвірного розряду стався кардинальний перерозподіл слів за тематичними групами й частинами мови. Зросла кількість прикметників з цим префіксом, що мають виразний експресивно-оцінний компонент, причому, в сполученні не лише з іншомовними, а й з питомими основами. Їхній лік у сучасних публіцистичних, художніх, медійних, рекламних текстах іде нині вже на десятки, хоча саме оцінна семантика блокує фіксацію таких новотворів у нормативних українських словниках, пор.: *суперактуальний, супервинахідливий, супердорогий, суперприємний, суперфантастичний* та ін. Збільшилася й група іменників-назв осіб, яких у словниках попереднього періоду було зафіксовано всього 4: *суперагент, суперарбітр, супермодник і супершпигун*. «Орозмовлення» абстрактної лексики, її втягнення в орбіту експресивно-оцінного словотворення сприяло підвищенню активності префікса **супер-** у творенні назв осіб, що доводять такі новотвори, як *супербагатий, супергравець, суперкрасень, суперлідер, суперпатріот*. Місце новотворів з префіксом **супер-** у поглибленні й урізноманітненні вербалізації поняття «найвищий вияв ознаки, дії, найвища оцінка виявлення релевантних ознак об'єкта» унааявнює зіставлення цього розряду слів з розрядами синонімічних новотворів з префіксами **над-** (*надмета, надподаток, надактуальний*), **архі-** (*архімільйонер, архітвір, архіскладний*), **гіпер-** (*гіперінфляція, гіперзростання, гіперелітний*), **естра-** (*екстраагент, екстраактор, екстравидовище*), **ультра-** (*ультрапатріот, ультранепопулярний, ультраринковий*), основами **топ-** (*топмодель, топновини*), **макро-** (*макроекономіка, макронідхід, макрофотознімання*), **мега-** (*мегазавдання, мегазірка, мегавітамінний*) [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 158-162].

Такі динамічні процеси охоплюють не лише іменники й прикметники, а й дієслова, що з професійного лексикону проникають до загального мовлення, розширюючи свою семантику й употужнюючи потенціал функціонування. Це

переконливо доводить Ю. В. Романюк на прикладі дієслів-неосемантизмів *артикулювати*, *позиціонувати*, *дистанціюватися*. Українці сьогодні артикулюють не лише певний звук мови, як це засвідчив у 1970 р. СУМ, а й думку, переконання, тенденцію, ставлення до чогось [АРСУН 2013: 41-43], повторно запозичивши цей латинізм уже з французької мови й адаптуючи до системи української мови його метафоричне, детерміноване значення, пор. франц. *articuler* в значенні «викладати по пунктах, поділяти виклад на змістові частини». У такому узагальненому значенні дієслово *артикулювати* стає синонімом дієслів *стверджувати*, *виявляти*, *висловлювати*, *виражати*, *визначати*, *окреслювати*, *формулювати*, *формувати*, *демонструвати* з кваліфікаторами *чітко*, *виразно*, *ясно* й об'єктними конкретизаторами *думка*, *судження*, *позиція*, *вимога*, *програма* (дій), а отже, не тільки семантично поглиблює вже наявне словотвірне гніздо за рахунок похідних-неосемантизмів *артикуляція*, *артикулюватися*, *артикулювання*, *артикульованийий*, *зартікулювати*, а й поповнює наявний синонімічний ряд дієслів, розширює свою лексичну й синтаксичну сполучуваність. З огляду на їхню активність у сучасній мовній практиці, зокрема, у суспільно-політичному лексиконі, такі наслідки мовної динаміки мають відобразити нові тлумачні словники та граматики української мови.

Мовці активно шукають найоптимальнішого ресурсу для позначення нового. У цьому процесі стикаються і конкурують два шари номінаційних ресурсів мови: питомий і запозичений, уже адаптований і припасований до системи української мови або нині запозичуваний і припасовуваний. Конкурування певних номінацій унаслідок спільних контекстів їх уживання, їхня здатність до взаємозаміни в тексті. Такі назви можуть перебувати в стані: 1) боротьби, наслідком якої стає перевага одного з них у певних поняттєвих групах і полях номінацій (слів і словосполук) та зникнення інших; 2) мирного співіснування в одному поняттєвому полі з різним семантико-прагматичним статусом і функціонально-стильовим потенціалом і 3) паралельного існування у мові завдяки розподілу за різними сферами її функціонування, різними зонами

певного поняттєвого поля, а то й за різними полями [Таран 2011]. Вивчення цих типів взаємодії власних та іншомовних ресурсів відкриває досліднику перспективу для з'ясування причин вибору кожного з них, їхньої доцільності й відповідності чинним нормам української мови, а отже, й унааявнює важелі й регулятори розвитку системи та структури сучасної української мови, зокрема у функціонально-стильовому вимірі. Між собою члени таких конкурентних лексичних угруповань можуть перебувати у відношеннях: 1) графічної варіантності (*SMS/sms*, *СМС/смс*, *есемес/еСеМеС*; *Інтернет/інтернет*); 2) словотвірної (*мережний* – *мережевий*, *гуглівець* – *гуглянин*) і 3) лексичної синонімії (*прозорий* – *транспарентний*, *мода* – *феиш*).

Нова лексика, стаючи активним складником мовної практики, неминуче втягується в процеси предикації, побудови суджень і висловлень, а отже, потребує словозміни, творення текстових форм. Крім того, зміни в семантиці слова закономірно тягнуть за собою і зміни в його не лише словотвірному, а й формотвірному потенціалі. З огляду на це другим важливим напрямком для побудови моделі реальної системи української мови є вивчення її граматичного ладу. На окрему увагу у зв'язку з цим актуальним завданням заслуговують нові запозичення з не засвідченими раніше кінцевими буквосполуками, що не дають змоги знайти для них взірць у наявній системі української словозміни, такі, як *екши*, *феиш*, *ф'южн* та інші. Мовознавців непокоїть, чи не розхитає засвоєння слів з такою чужою для української мови формальною будовою систему української словозміни, норми українського формотворення. Зауважимо, що в СУМ, як і в сучасних орфографічних словниках, немає жодного слова з такими кінцевими буквосполуками. Аналіз уживання подібних екзотизмів у сучасній мовній практиці переконливо доводить стійкість правил української словозміни і її здатність, у разі суспільної запитаності таких слів, припасувати їх до норм українського мововжитку. Наприклад, популярний в сучасному професійному мовленні англізм *екши* знайшов свою поняттєву «нішу» поруч із уже відомою питомою назвою *бойовик* чи давнім англізмом *вестерн* і аж ніяк не поступається місцем таким номінаціям, як *фільм про війну*, *фільм-катастрофа*,

фільм жахів або *хорор* чи розмовний новотвір *жахливчик*. Запитаний мовцями, він уже активно відмінюється, досить подивитися хоча б приклади зі статті про це нове явище нашого життя в українській Вікіпедії: *сходження екшену, сучасні напрями екшенів, у багатьох екшенах* тощо. Чи вводити це запозичення до нормативних словників і в якій вихідній формі – *екшин* чи *екшен*, як у формах непрямих відмінків, – питання ваги цього слова в сучасній українській номінації, а отже, доцільності й критеріїв його кодифікації в термінологічних і загальномовних словниках, зручності його вживання й придатності для словотворення, але що система української словозміни здатна адаптувати такі слова, що вона знаходить засоби їхнього «зукраїнення» для використання у мовній практиці, не викликає жодних сумнівів.

Аналіз нових дієслів показує, що переважна їхня більшість поповнює класи, належні до ядра граматичної системи української мови. Це доводить високий ступінь стабільності структури системи української дієслівної словозміни. Наприклад, такі нові дієслова, як *клонувати, прем'єрувати, сканувати, спікерувати, титрувати*, входять до одного з найпродуктивніших словозмінних класів, що в реєстрі «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» [ГС 2011] об'єднав 4702 слова. Тяжіння до ядра системи словозміни властиве навіть авторським новотворам-оказіоналізмам. Так, дієслово *репортажити*, новотвір Є. Пашковського, входить до продуктивного словозмінного класу, який у ГС нараховує 672 дієслова і корелює з наявними в його реєстрі дієсловами *бентежити, ніжити, маніжити* та ін. [Романюк 2015].

На структуру дієслівної системи мови активно впливає і процес руйнації певних дієслівних категорій під впливом орієнтації мовної практики на відновлення власних ресурсів ословлення граматичних значень, зокрема, руйнування категорії двовидових дієслів як самостійного структурного об'єднання в системі української мови. У цьому дослідники динаміки української мови слушно вбачають наслідки активізації засобів внутрішньодієслівного слово- і формотворення, вироблених у граматичній

системі української мови на початку ХХ ст., процесу, загальмованого в 1930-х роках через згорання радянським урядом другої українізації та його настанову на зближення української мови з російською. Послідовне утворення видових пар замість двовидових дієслів сприяє активізації питомих дієслівних префіксів і суфіксів, упорядковує процес структурування семантики базових дієслів і сприяє активному адаптуванню слів іншомовного походження. Руйнування категорії двовидових дієслів у структурі граматичної системи врівноважують поповнювані категорії дієслів недоконаного та доконаного виду. Члени таких пар формують розгалужені дієслівні словотвірні гнізда на зразок *ліквідувати – І зліквідувати – ліквідовувати – ІІ зліквідовувати, зліквідуватися, ліквідовуватися, зліквідований* тощо. Ю. В. Романюк у низці досліджень переконливо обґрунтувала висновок про те, що переважну більшість нових дієслів утворено від іменників або прикметників, а отже, вони розширили когнітивний простір сучасної української мови, називаючи динамічні ознаки нових реалій і явищ дійсності, нових абстрактних понять [Романюк 2013; АРСУН 2013: 122-125].

Потужний інструмент для перевірки наслідків динаміки в системі та структурі мови, збереження її рівноваги й водночас надійний фільтр для нової лексики становлять мовні норми, зокрема словотвірна як регулятор одного з провідних способів номінації в українській мові. Зміни в нормі сучасного українського словотворення розглядаємо в межах загальних тенденцій розвитку словникового складу сучасної української мови у функціонально-стильовому вимірі: його 1) націоналізації – інтернаціоналізації та 2) інтелектуалізації (окнижнення) – демократизації (орозмовлення). Явище мовної норми осмислюємо в межах опозицій таких її різновидів, як прескриптивна (взірцева, системна, наказова, імперативна) й дескриптивна (ужиткова, розмовна, рекомендаційна, диспозитивна, аксіологічна). Нашу пильну увагу привертає процес відновлення типологічних особливостей українського словотворення, зокрема, позбуття кальок з іншомовних, переважно російських зразків, побудованих всупереч питомим продуктивним словотвірним моделям.

Дослідники тенденцій розвитку українського словотворення періоду незалежності довели, що цей процес зачіпає нині низку словотвірних типів і моделей: 1) іменники-назви особи, що виявляють блокування нормою моделі із суфіксами **-чик/-щик** на користь моделей із суфіксами **-ник, -івець, -іст** (*креативник* ≠ *креативщик*, *піарівець* ≠ *піарщик*, *рекламіст* ≠ *рекламищик*), 2) обмеження віддієслівних іменників на **-к(а)** значенням результату або знаряддя дії та зростання активності вживання моделі із суфіксом **-нн(я)** для позначення опредметненої дії (*оброблення* ≠ *обробка*, але *викручування* і *викрутка*); 3) витіснення з активного вжитку відіменникових прикметників на **-альний/-ональн(ий), -ичн(ий)/-ічн(ий), -очн(ий)** на користь моделей із суфіксами **-н(ий)/-ов(ий)** (*емоційний* ≠ *емоціональний*, *синхронний* ≠ *синхронічний*, *виставковий* ≠ *виставочний*), крім груп паронімів: *професіональний* – *професійний*, *музикальний* – *музичний*) та інші.

Структурні зміни в системі мови під впливом змін у словотвірній нормі виявляють окремі розряди й категорії слів у лексиконі й граматичному ладі сучасної української мови. Одні з них під впливом соціодинаміки, нових потреб і смаків мовців активізуються, інші пасивізуються або й взагалі зазнають блокування сучасною словотвірною нормою мови. Це насамперед процеси 1) блокування активних дієприкметників, як в атрибутивній, так і особливо в субстантивній функції, що впродовж останніх десятиліть перебуває в полі пильної уваги науковців і практиків; 2) активізації назв осіб жіночої статі (моцій, або фемінітивів) та відносних прикметників на **-ов(ий)**; 3) дискусії довкола складних номінацій без сполучних голосних на зразок *інтернет-комунікація* чи *медіапроект/медіа-проект*; 4) перспективи співіснування в українському лексиконі простих суфіксальних прикметників із суфіксами **-уват(ий)/-юват(ий), -ат(ий), -аст(ий), -ист(ий)** і складних прикметників із кінцевими основами **-подібн(ий), -видн(ий)** та інші динамічні щодо відповідності чинній словотвірній нормі ділянки лексичної системи сучасної української мови. Доказовість висновкам щодо перспектив усталення змін у словотвірній нормі в сучасному літературному взірці української мови додає

аналіз не лише окремих типів похідних слів, а й тих структурних об'єднань, до складу яких вони входять, або тих, які утворюються на їх базі, насамперед словотвірних, кореневих і мішаних – коренево-словотвірних – гнізд та словотвірних рядів [Карпіловська 2002; Клименко 2017].

Прикладом ділянки лексики, яка викликає нині гострі дискусії й потребує всебічного аналізу, можуть слугувати складні іменники з непослідовним написанням з дефісом і разом (УП-2019, § 35, п. 2.4; § 36, п. 2.2.a). Системно-структурний підхід до аналізу цього розряду слів дає змогу виявити різні аспекти їхнього функціонування та встановити чинники впливу на їхнє написання. Так, уже згадувана вище лексема *бізнес*, яка за останні два десятиліття набула словотвірної активності, в складних словах в препозиції до іншого слова чи основи набагато частіше вживають у написанні з дефісом. Однак серед композитів, де основа **-бізнес** перебуває в постпозиції, випадків написання разом більше, ніж з дефісом: *авіабізнес*, *автобізнес*, *відеобізнес*, *кінобізнес*, *медіабізнес*, *наркобізнес*, *порнобізнес*, *телебізнес*, але в сучасній мовній практиці наявні й дефісні написання слів зі словом *бізнес* у постпозиції на взір *fashion-бізнес/фешн-бізнес*, *медіабізнес*, *фітнес-бізнес*, *шоубізнес*. У композитах, які пишуть разом, перша запозичена основа закінчується на голосний, що й виконує функцію сполучного голосного-зв'язки, пор. давно відому основу **авіа-** в *авіабізнес*. Саме тому в складних словах-новотворах з основою **медіа-** впевнено переважає написання разом, пор.: *медіабізнес*, *медіапроект*, *медіапростір*, *медіалінгвістика*, *медіастилістика*. Натомість запозичені основи на приголосний можуть становити формальну перешкоду для написання разом з іншими основами чи словами. Відсутність голосного в кінці таких основ може в процесі творення композитів чи юкстапозитів спричинювати скупчення приголосних на морфемних швах, що суперечить правилам української морфотактики, закону милозвучності українського слова. Нині в нормативних словниках зафіксовано лише три слова, у яких основу **бізнес-** приєднано до іншого слова без дефіса: *бізнесасоціація*, *бізнесвумен*, *бізнескомпанія*. Інші слова з цією основою чинна редакція українського

правопису 2019 р. і нормативні словники подають в написанні з дефісом: *бізнес-клас*, *бізнес-план*, *бізнес-форум* та ін. Особливо показові щодо доцільності такого написання неологізми *бізнес-сайт*, *бізнес-справи*, *бізнес-стратегія*, *бізнес-структура*, написання яких разом призвело б до подвоєння приголосного *с* усередині слова, якого українська мова намагається уникати, пор. *каса*, *тераса*, *меліса* з, відповідно, італ. *cassa*, франц. *terrasse*, лат. *melissa*.

Однак не лише особливості формальної структури таких складних слів, а і їхня семантика, можлива подвійна мотивація стають на заваді усунення дефіса з їхнього написання. Перші основи в дериватах, подібних до *бізнес-план*, *бізнес-структура* та інших, можна співвіднести як з прикметником, так і з іменником, який може не додавати ознаку до семантики другого компонента складного слова, а деталізувати, уточнювати її, тобто вступати з таким компонентом не в атрибутивні, а в родо-видові, відношення чи у відношення «частина – ціле», пор.: *бізнес-новини* (*бізнесові новини* та *новини бізнесу*), *бізнес-освіта* (*бізнесова освіта* та *освіта бізнесу*, *у бізнесі*, *для бізнесу*), *бізнес-школа* (*бізнесова школа* та *школа бізнесу*, *школа для (з) бізнесу*). Пропозиції послідовно замінювати такі однослівні номінації словосполуками на основі висновку про чужорідність цього типу складних слів-новотворів в українській мові ставлять під сумнів типологічну ознаку української номінації – її синтетизм, а також суперечать принципу економії зусиль у мовленні. Скоріше можна спрогнозувати появу номінацій-універбів на базі таких композитів і словосполук, що вже й відбувається в сучасній розмовній, насамперед професійній, практиці, пор. *есемеска* з *SMS* і *SMS/смс-повідомлення* або *медійка* з *медіареклама* та *медійна реклама*. Л. П. Кислюк обґрунтувала припустимість паралельного функціонування таких синтетичних і аналітичних позначень як вияву розширення й гнучкості ресурсів сучасної української словотвірної номінації, їхньої функціонально-стильової і комунікативно-прагматичної диференціації у відповідь на різні інтенції й потреби мовців [Кислюк 2017].

Зручним способом узагальнення результатів вивчення динаміки мови й водночас ефективним інструментом для дальшого відстежування її перебігу

стає словникова база даних. Для аналізу нової української лексики наш колектив розробив концепцію такої бази для опису та аналізу інновацій в українській мові від 1991 р. і реалізував її в ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» [АРСУН 2013]. У цій праці подано моделі опису 82 слів, основ, формантів, як нових, так і оновлених, питомих і запозичених, які стали базою або засобом вербалізації понять у сучасній українській мові, сприяли формуванню нових лексичних об'єднань різного типу в системі української мови. Це ті активні ресурси сучасної української номінації, що спричинили істотні зміни в структурі системи мови, у складі та організації не лише її лексичної, а й морфемної, словотвірної, граматичної і фразеологічної підсистем, у її концептосфері. Основу таких моделей становить функціональний потенціал певного ресурсу номінації в тексті і в системі мови. Формат статті АРСУН містить зону реєстрової одиниці – об'єкту опису і 6 зон інформації про неї: 1) граматична інформація; 2) нова дефініція; 3) стара дефініція (подана у словниках, виданих до 1991 р.; таке розрізнення важливе для опису актуалізованої лексики та неосемантизмів); 4) синтагматичні; 5) парадигматичні та 6) епідигматичні (дериваційні) відношення. Опис слова в таких моделях, створених для різних типів неологізмів: актуалізованих слів (АК), новотворів, або нових похідних слів (НТ), новозапозичень (НЗ) та неосемантизмів (НС), спрямовано на виявлення його відношень з іншими словами, натомість опис основ чи афіксів – на опис їхніх відношень з іншими складниками всередині нових слів. На відміну від слова, для якого вказано його лексичне значення, для словотворчих формантів – основ чи афіксів – за морфемними і словотвірними словниками подано їхнє категорійне чи розрядне словотвірне значення. Зокрема, формати статей такого ідеографічного словника нової лексики дають змогу відстежувати стан конкурування певних ресурсів номінації у системі сучасної української мови, наприклад, *Інтернет/інтернет/Інет/інет/нет* і *Мережа/мережа, мас-медіа/медіа* і *ЗМІ/ЗМІК, біля-/коло-/довкола-* і *навколо-*, *альтернативний*,

чистий, екологічний, екологічно чистий, органічний, натуральний і біо-, еко-, натур- та ін.

Одержання сучасної моделі системи мови з властивою їй структурою як способом упорядкування її складників передбачає не лише розроблення апарату аналізу та опису форми і семантики мовних одиниць, властивостей їхнього функціонування в текстах, а й створення надійних інструментів для перевірки адекватності такої моделі реальному стану системи та структури мови, відстежування перебігу її динаміки. З розвитком комп'ютерних технологій до таких традиційних інструментів перевірки мовних фактів, як текст, картотека, словник, граматики, правопис, додався шостий – корпус. Корпус сьогодні розуміють як базу текстів, розмічених на різних рівнях структури системи мови й тексту (морфологічному, синтаксичному, семантичному, так звані внутрішня та зовнішня анотація тексту) для надання його користувачам інформації про формальні, семантичні і функціональні властивості слова, базу, збалансовану й показову для реального стану системи мови в певний період її існування, як взірць «мови в дії». Обсяг корпусу, спектр уміщуваних текстів та розмітка їхньої структурної організації на різних її рівнях мають забезпечити його надійність для відображення релевантних ознак системи та структури мови, насамперед у формально-семантичному та функціонально-стильовому вимірах. Однак, як засвідчує вже понад півстолітня практика створення корпусів мов, корпус як сукупність текстів, *дібраних за певними параметрами, призначених для виконання певних запитів користувачів*, аж ніяк не може претендувати на повноту картини побутування мови, на відбиття її динаміки в повному обсязі й у всіх зреалізованих деталях, змін у ній, яким би потужним він не був. Понад те, розмітка корпусу (морфологічна, синтаксична, семантична) унаочнює вже наявні знання про мову, а отже, не передбачає виявлення у ній нових явищ. Таке знання користувач, і передусім мовознавець-дослідник, уже повинен мати, створюючи певний запит для пошуку інформації про слово чи словосполучення в корпусі. Не маючи відповідних орієнтирів для пошуку, він починає обертатися в зачарованому колі уже відомого знання про мову.

З огляду на таку ситуацію закономірно постає питання: які інструменти можуть доповнити й підтримати корпус, подавши інші можливості для видобування знання про слово з текстів, усунувши обмеження, спричинені як добором текстів у корпусі, так і їхньою розміткою в ньому. Пошуки відповіді на це питання приводять до усвідомлення необхідності паралельно з творенням і розбудовою корпусів мови, інших типів лінгвістичних баз даних формувати й нові лексичні картотеки як бази узагальнення спостережень над динамікою мови.

Дедалі яснішою стає недостатність для опису системи мови в дії класичної – цитатної – картотеки. Її має замінити картотека «портретів слів», яка подавала б відомості не лише про спектр уживання певного слова в текстах різних функціональних стилів і сфер побутування мови, а й про його формальні, семантичні та функціональні властивості в тексті й у системі мови, уможлиблювала б відстежування їхньої динаміки не менше ніж за 10-15 років – час формування нового покоління мовців з властивим йому «образом» мови та мовомислення. Один з можливих варіантів такої картотеки «портретів слів» для вивчення реального стану системи та структури сучасної української мови можуть становити формати статей, які наш колектив розробив для різних типів інновацій у параметризованій базі даних комп'ютерного фонду інновацій у сучасній українській мові в Інституті української мови НАН України в Києві й оприлюднив в ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації».

Необхідність підтримки корпусу додатковими інструментами для праці лексикографа підтверджує сучасна практика укладання словників, за умови, звичайно, що їхні автори прагнуть укласти словник, новий і за формою, і за змістом. Зауважимо, що це твердження повною мірою стосується не лише корпусозорієнтованих технологій опрацювання мови, а й технологій мереже-, або інтернетозорієнтованих. Останні також потребують створення збалансованого, показового корпусу інтернет-ресурсів, взірця, еталону функціонування українського слова в інтернет-комунікації. Зорієнтування лише

на текст або лише на корпус не дає, на наше глибоке переконання, користувачеві змоги виявити нове знання про мову в його надійній повноті й доказовості. Натомість картотека «портретів слів» може дати орієнтири для перевірки нових мовних фактів у корпусах.

Результати вивчення динаміки сучасної української мови в системно-структурному аспекті дають підстави для висновку про високий ступінь стійкості системи української мови під впливом лексичних, граматичних і словотвірних інновацій, про наявність у ній системних і нормативних чинників для перевірки нових номінацій на їхню когнітивну й комунікативну вагу та доцільність, для їхнього адаптування до сформованої лексичної, словотвірної і граматичної підсистем мови. Мобільні ділянки мовної системи слугують своєрідним «полігоном» для випробування інновацій на їхню придатність для когнітивних і комунікативних потреб українських мовців у номінуванні нових реалій і понять, творенні суджень про них і виявленні їхньої оцінки. Застосований у нашому дослідженні системно-структурний підхід до аналізу форми, семантики й функціонування нової лексики закладає надійне підґрунтя для створення моделі реального стану лексикону й граматичного ладу української мови початку XXI ст. як динамічної системи зі стабільною і водночас гнучкою структурою і високим ступенем саморегулювання під впливом інтенсивних суспільних змін. Саме здатність до розвитку, зокрема у функціонально-стильовому вимірі, і водночас до забезпечення рівноваги між статичними й динамічними ділянками системи мови сприяє її життєстійкості й можливості забезпечувати різноманітні потреби суспільної практики.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
2. Белецкий А. А. Из наблюдений над морской лексикой венгерского языка // А. О. Білецький. Вибрані праці / Упоряд. Н. Ф. Клименко,

Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С.159-163.

3. Белецкий, А. А. (2012), Язык – динамическая знаковая система. – А. О. Білецький. Вибрані праці. / Упоряд. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С 529-535.

4. Белоусова Т. Фразеологическая универбация в современном русском языке. Каменец-Подольский: ПП Буйницький О.А., 2011.

5. Боярова Л. Г. Терміни-варіанти в українській загальномовній лексикографії: нормативний аспект. – Термінологічний вісник, 2013, вип. 2(1), с. 189-195.

6. Вихованець І. Р. Відмінювання // Українська мова: Енциклопедія. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 3-є вид., зі змінами і доп., с. 78-79.

7. Вихованець І. Р. Синтетизм // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – Вид. 3-є, зі змінами і доповн. – С.619.

8. Вихованець, І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект. – Українська мова, 2005, № 4, с. 3-7.

9. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – Київ: Пульсари, 2004. – 400 с.

10. Відображення історії та культури народу в словотворенні / Упор. та наук. ред. Н. Ф. Клименко та Є. А. Карпіловської. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 472 с..

11. Вокальчук, Г. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект). Рівне: Науково-видавничий центр «Перспектива, 2004.

12. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія / Є. А. Карпіловська, Л.П.Кислюк, Н.Ф.Клименко, В.І.Критська, Т.К.Пуздишева, Ю.В.Романюк. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 444 с.
13. Городенська К. Г. Префіксальне словотворення // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – Вид. 3-є. – С. 543.
14. Горпинич, В. О. Морфологія української мови. – Київ: «Академія», 2004.
15. Грищенко А. П. Ступені порівняння прикметників. Українська мова: Енциклопедія. Русанівський В. М., Тараненко О. О. Зяблюк М. П. та ін. (Ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 3-є вид., зі змінами і доп., С. 682–683.
16. Грязнухіна Т. О. Автоматичне оброблення тексту. Українська мова: Енциклопедія. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (Ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 3-є вид., зі змінами і доп., с. 9.
17. Думчак І. Універбація в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 1998.
18. Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма. // Літературна норма і мовна практика. Єрмоленко С. Я. (ред). – Ніжин: «Аспект-Поліграф», 2013, с. 255-266.
19. Гетьманчук М.П., Гришук В.К., Турчин Я.Б. Політологія: Навч. посібник. – Київ: Знання, 2010 // Бібліотека українських підручників 2010-2018. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua> (дата звернення 1.07.2023).
20. Исаченко А. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. *Slavia*. 1957, XXVII, 3, 334-352.
21. Карпенко Ю. О. До проблеми футурологічної лінгвістики // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 8–14.

22. Карпіловська Є.А. Активні ресурси сучасного українського словотворення // Творба речі и њени ресурси у словенским језицима, – Београд: Универзитет у Београду, 2012. – С. 97 – 107.
23. Карпіловська Є. А. Варіанти термінів мовознавства у сучасній науково-освітній практиці і в часовій перспективі // *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylowo-funkcjonalnej* / red. Z.E. Rudnik-Karwatowa. – Warszawa: IS PAN, 2017, s.9–26.
24. Карпіловська Є. А. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги / *Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов.* – Київ: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2008. – С. 3–22.
25. Карпіловська Є. А. Зміни в структурі сучасної української мови та можливості їх моделювання // *Українська мова.* – 2011. – № 2. – С. 3–18.
26. Карпіловська Є.А. Комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови: підсумки та перспективи // *У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від дня народження Н.Ф. Клименко; за ред. Є.А. Карпіловської.* – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020, с. 264–273.
27. Карпіловська Є. *Конструювання складних словотворчих одиниць.* Київ: Наукова думка, 1990.
28. Карпіловська Є.А. Мова без «гострих кутів» (Політкоректність у реаліях української мови та культури) // *Культура слова.* – 2017. – Вип. 86. – С. 156–165.
29. Карпіловська Є. Неузуальне словотворення: правила «гри без правил». *Вісник Київського нац. лінгв. ун-ту. Філологія*, 2005. 8, 1, 106–117.
30. Карпіловська Є. А. Нова Україна у словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу // *Відображення історії та культури народу в словотворенні.* – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 91–109.
31. Карпіловська Є.А. Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність // *Культура слова*, 2011. – вип. 74. – С. 43–51.

32. Карпіловська Є. А. Приховані (згорнуті) та відкриті вибірні лексемні категорії: динаміка словотвірних маркерів // *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung*. – Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 2007. – С. 45–59.
33. Карпіловська Є. Роль картотеки «портретів слів» в укладанні словників нового покоління. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 2017. Т 52. – С. 93-109.
34. Карпіловська Є. А. Роль словотвірних інновацій у стратифікації сучасного українського лексикону // *Словообразуване и лексикология* / Укл. В. Радева, Ц. Аврамова, Ю. Балтова. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2009. – С. 227–236.
35. Карпіловська Є. А. Роль термінів-непрямих номінацій у тезаурусі інформаційно-пошукової системи славістичного мовознавства // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. – Warszawa: SOW, 2014. – Т. 49. – S. 150–163.
36. Карпіловська Є. А. Система «Український глосарій» як база знань про українське слово та інструмент лексикографа // *Wiener Slawistischer Almanach* 88, 2022, Berlin et al.: Peter Lang, p. 121–135.
37. Карпіловська Є. А. Словотворення в українськомовному «кресленні» Інтернету // *Wortbildung und Internet* / Hrsg. von B. Tošović, A. Wonisch. – Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, 2016. – S. 125–134.
38. Кислюк Л. П. Динаміка словотвірної норми: тенденція націоналізації // *Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti jazyka, literatúry a kultúry*. – Prešov: Acta facultatis Philosophicae Prešovensis, 2012a. – S. 193–208.
39. Кислюк Л. П. Національномовні ресурси відображення соціодинаміки // *Відображення історії та культури народу в словотворенні* / За ред. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 391–408.
40. Кислюк Л. П. Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація // *Українська мова*. – 2012б. – № 1. – С. 52–66.

41. Кислюк Л. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
42. Клименко Н. Дериваційне правило, правило деривації. Українська мова: Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 142–143.
43. Клименко, Н. Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови. Є. А. Карпіловська (ред.). Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. – Київ. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2008. – С. 68–98.
44. Клименко Н. Ф. Літературна норма і неологізми // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки, 2012. – Т.137. – С. 53–58
45. Клименко Н. Морфеми активність // Українська мова: Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. – Вид. 3. – С. 392.
46. Клименко Н. Ф. Основоскладання у процесах номінації сучасних східнослов'янських мов (у зіставленні з новогрецькою та німецькою) // Слов'янські обрії. – Київ, 2013. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 260–281.
47. Клименко Н. Ф. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С. 83–105.
48. Клименко Н. Ф. Префікс // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П.Бажана, 2007. – Вид.3-є. – С. 542–543.
49. Клименко Н. Система афіксального словотворення сучасної української мови. Київ: Наукова думка, 1973.
50. Клименко Н. Ф. Словотвір // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П.Бажана, 2007. – Вид.3-є. – С. 641.
51. Клименко Н. Ф. Словотворення // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П.Бажана, 2007. – Вид.3-є. – С. 646–648.
52. Клименко Н. Словотворча структура і семантика складних слів в сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 1984.

53. Клименко Н.Ф. Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
54. Клименко Н. Універбація, універбізація. Українська мова: Енциклопедія. Київ: «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 2007. – Вид.3-є. – С. 776.
55. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Даниленко Л. І. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 96–111.
56. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Відп. ред. Н. Ф. Клименко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 335 с.
57. Клименко Н.Ф., Пещак М.М., Савченко І.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / за ред. М.М. Пещак. Київ: Наук. думка, 1982.
58. Ковалик Іван. Вчення про словотвір. Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці. Грещук, Василь (ред.). Івано-Франківськ – Львів. 2007. – С. 21–169.
59. Ковалик І. І. *«Словотвірний» чи «словотворчий»?* Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці. В. Грещук (Упоряд.). – Івано-Франківськ – Львів: «Місто НВ», 2007, ч. I, с. 358.
60. Колоїз Ж. В. Неузуальне словотворення. Кривий Ріг: НПП Астерікс, 2015.
61. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація. – Київ: Акцент, 2007.
62. Левонтина И. Б. Слова-свидетели // Мова тоталітарного суспільства. – Київ: Центр близькосхідних досліджень, 1995. – С. 93–99.
63. Лэм С. М. Очерк стратификационной грамматики. Минск: Вышэйшая школа, 1977.
64. Масенко Л. Українські імена і прізвища. – Київ: Тов-во «Знання» Української РСР, 1990.

65. Мельничук О. С. Еволюція мови // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 2007. – 3-є вид. – С. 172–173.
66. Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. – 1981. – № 2. – С. 22–34.
67. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. Харків: Харків. нац. ун-т ім.В.Каразіна, 2007.
68. Осипова М.А., 2008, Трудности категоризации: общественно-политический лексикон // Współczesna komunikacja językowa: Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich, red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa, 2008, 197-207.
69. Перебейнос В.И. (Ред.). Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях. – Київ: Наукова думка, 1990.
70. Перебийніс В. С. Дослідження лексичної системи на основі аплікативної породжуючої моделі. Структурно-математична лінгвістика. Київ: Наукова думка, 1965. – С. 65–83.
71. Передмова // Українська мова: Енциклопедія. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (Ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 3-є вид., зі змінами і доп.. – С. 5.
72. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – Київ: Наук. думка, 1976.
73. Пономарів О.Д. Українське слово для всіх і для кожного. Київ: Либідь, 2013.
74. Романюк Ю.В.. Словотвір і словозміна дієслів-оказіоналізмів у творах сучасних українських письменників // Щорічний науковий збірник П'ятої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції з україністики “Діалог мов – діалог культур. Україна і світ”, Мюнхен – Берлін: Verlag Otto Sagner, 2015. – С. 160–169.
75. Романюк Ю. Словотворчі ресурси структурування системи сучасного дієслова // Мовознавчий вісник. Вип. 16–17, Черкаси, 2013, С. 123-132.

76. Романюк Ю.В. Українська авторська термінологія в системі iSybislaw (дієслово) // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. – Warszawa: SOW, 2014. – Т.49. – С. 245–258.
77. Рудник-Карватова З. Е. Упорядкування термінології для потреб інформаційно-пошукової системи iSybislaw // *Українська мова*. – 2016. – № 3. – С. 105–117.
78. Синявський О. Н. Норми української літературної мови. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – Репринт з видання 1931 р. (Серія «Українська граматична класика»).
79. Скляренко В. Г. Наголос // *Українська мова: Енциклопедія*. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П.Бажана, 2007. – Вид. 3-є. – С. 404–405.
80. Сологуб Н. М. Мовний світ Олесья Гончара. – Київ: Наук. думка, 1991.
81. Стишов А. Отфраземные образования в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Киев: Ин-т языковедения им. А. А. Потебни АН УССР, 1991.
82. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – Київ, 2003.
83. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль, 2002.
84. Структурна граматики сучасної української мови / за ред. В.І Перебийніс. Київ: Наук. думка, 1972.
85. Таран А. Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики. – Черкаси, 2011.
86. Тараненко, О. О. Варіанти. Українська мова: Енциклопедія. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (Ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 3-є вид., зі змінами і доп. – С. 63–64.
87. Творба речи и њени ресурси у словенским језицима / Гл. уред. Р. Драгићевић. – Београд: Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 2012.

88. Тезисы Пражского лингвистического кружка // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1960. – Ч. II. – С. 69–85.
89. Уорф, Б. Л. Грамматические категории. Принципы типологического анализа языков различного строя. Успенский, Б. (ред.). Москва: Наука, 1972. – С. 44–60.
90. Чемеркін С. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси. Київ: НАН України. Інститут української мови, 2009.
91. Шмелева Т. В. Ключевые слова текущего момента. // Collegium, 1993. – № 1. – С. 33–42.
92. Ярошевич І. А. Українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. К., 2008.
93. Dokulil M. Tvořeni slov v češtině. I. Teorie odvozovní slov. - Praha: ČAV, 1962.
94. Doroszewski W. Podstawy gramatyki polskiej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1952. Cz. 1.
95. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Cambridge: University Press, 1994.
96. Horecký J., Buzássyová K., Bosák J. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. – Bratislava: Veda, 1989.
97. Kleszczowa K. Destrukcyjne skutki produktywności znaków i reguł słowotwórczych // Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. – К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2008. – С. 23-38.
98. Kowalski P. Hierarchia i wartościowanie a postęp w opisach języka (perspektywa słowotwórcza) // Лексикографічний бюлетень. 2022, вип. 30. – С. 7-16.

99. Kreja B. Autobus i inne formacje na *-bus* (też *-wóz*) // Bogusław Kreja. *Studia z polskiego słowotwórstwa*. – Gdańsk: Wyd. Uniwer. Gdańskiego, 1996. – S. 220-227.
100. *Motivované slovo v lexikálnom systéme jazyka* / Ed. K. Buzássyová, B. Chocholová. – Bratislava:VEDA, 2013.
101. Nagórko-Kufel A. O dwóch typach motywacji leksemów rzeczownikowych we współczesnej polszczyźnie // *Poradnik Językowy*. – 1975. – Z. 10. – S. 525–532.
102. Ochs E., Shieffelin B.B. *Acquiring Conversational Competence*. – London, 1983.
103. *Pojęcia zapisane w języku*. Falkowska, M., Waszakowa, K. (red.). Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW, 2015.
104. Puzynina, J. Pojkie regularnej i nieregularnej konstrukcji morfemowej a fakty siowotwyrze. *Biuletyn Polskiego Towarystwa Językowego*, 1967, zesz. 25, fasc. 2. – S. 91–102.
105. Rudnik-Karwatowa Z. *Wielojęzyczny system informacyjno-wyszukiwawczy językoznawstwa sławistycznego iSybisław: wyzwania, osiągnięcia i możliwości* // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. – Warszawa: SOW, 2014. – T. 49. – S. 28–43.
106. Sicińska, K. Norma językowa i jej zróżnicowanie. Frycie S., Jarkowski M., Sicińska K. *Kultura języka polskiego*. – Warszawa: Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, 2005. – S. 71–86.
107. *Slovanská slovotvorba: synchronia, inovácie, neologizácia*: Ed. Martin Ološtiak, Ľudmila Liptaková, Klaudia Bednárová-Gibová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešovie, 2022.
108. *Słowotwórstwo. Nominacja*. – Red. nauk. I. Ohnheiser. – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003.
109. Smółkowa T. *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków, 2001.

110. Sokołowski J. Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słowotwórczej, Wrocław, 2000.
111. Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung / Hrsg. von H. Burkhardt und A. Nagórko. – Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 2007.
112. Trier. J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachliches Feldes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg: Winter., 1931, Bd.1.
113. Waszakowa K. Kognitywno-komunikacyjne aspekty słowotwórstwa. Wybrane zagadnienia opisu derywacji w języku polskim. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW, 2017.
114. Waszakowa K. Opis porównawczy znaczeń podstawowej nazwy barwy zielonej w języku polskim, czeskim, rosyjskim, ukraińskim, szwedzkim i wietnamskim // Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne / Pod. red. nauk. R. Grzegorzycowej i K. Waszakowej. – Warszawa: Wyd. WUW, 2003. – S. 49–68.

Словники. Енциклопедії. Правописні кодекси

Англійсько-українські словники www.e2u.org.ua

АРСУН – Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – Київ: ТОВ «КММ», 2013.

АУТС – Пройдаков Е. М., Теплицький Л. А. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. – Київ: СофтПрес, 2006. – Вид. 2-е, доп. і доопрац.

Барань, Є. Б. (2010), *Короткий термінологічний словник з морфології української мови*. – Берегове: Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці II.

Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах: Словник-довідник. – Тернопіль: Джура, 2007.

Вахек, Й., 1964, *Лингвистический словарь Пражской школы*. Й. Дубский (Соавт.), А. А. Реформатский (Ред.). – Москва: «Прогресс».

ВЗОС – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Голов. ред. В.Т.Бусел. – Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Київ, Ірпінь, 2005. – 3-є вид.

Ганич, Д. І., Олійник І. С. (1985), *Словник лінгвістичних термінів*. – Київ: «Вища школа».

Голоскевич, Г. (1929), *Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук)*. – Харків.

ГС – Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. / Відп. редактор член-кор. НАН України Н.Ф.Клименко. – Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011.

Дерба, С. М. (2007), *Словник з української термінології прикладної (комп'ютерної) лінгвістики*. – Київ.

ЕУМ - Українська мова: Енциклопедія. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (Ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 1-е вид., 2000; 2-е вид., 2004, зі змінами і доп.; 3-є вид., 2007, зі змінами і доп.

Єрмоленко, С. Я., Бибик, С. П., Тодор, О. Г. (2001), *Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*. – Київ: «Либідь».

Колоїз, Ж. (2003). *Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів*. Кривий Ріг: ТОВ «ЯВВА».

Кротевич, С. В., Родзевич, Н. С. (1957), *Словник лінгвістичних термінів*. – Київ. Видавництво АН УРСР.

Кубрякова, Е. С., Демьянков, В. З., Панкрац, Ю. Г., Лузина, Л. Г. (1996), *Краткий словарь когнитивных терминов.* – Москва. Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова.

НСЕ – Єрмоленко С. Я., Єрмоленко В. І., Бибик С. П. Новий словник епітетів української мови. – К.: Грамота, 2012.

Планшетний комп'ютер. Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Планшетний_комп%27ютер

Російсько-українські словники www.r2u.org.ua

САМУМ – Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. Київ: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998.

СГ – Словарь української мови, собранный редакцией журнала «Киевская Старина». Редактировалъ съ добавленіемъ собственныхъ матеріаловъ Б.Д. Гринченко. – К., 1907-1909. Репринт.видання. К.: Лексикон, 1996. Т.І-IV.

СЖ – Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. Київ: Абрис, 2003.

СІС-55 – Словник іншомовних слів / Під ред. І. В. Льохіна, Ф. М. Петрова. – Київ: Державне видавництво політ. літ-ри України, 1955.

СІС-74: Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974.

СКЄ – Кримський, А., Єфремов, С. (Ред.) (1924–1932), *Російсько український словник.* – Київ: Державне видавництво України, т. І-III.

СКМ – Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та суміжні науки) / Укл. О. Кочерга, Є. Мейнарович. Вінниця: Нова книга, 2010. – Ч.1. Англійсько-українська. Ч. 2. Українсько-англійська.

СМ – Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Львів, 2002.

СНУ – Словотворчість незалежної України (1991-2011) / Укл. А. Нелюба. – Харків: Харків. іст.-філол. тов-во, 2012.

ССІС – Скопненко О. І., Цимбалюк Т. В. Сучасний словник іншомовних слів. – Київ: Довіра, 2006.

Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ: Критика, 2003.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. – Київ: Наук. думка, 1970-1980.

СУМЖ – Словник української мови / Кер. В. В. Німчук та ін. / Відп. ред. В. В. Жайворонок. – К.: ВЦ «Просвіта», 2012.

СУС – *Словарь російсько-український* / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів: Друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1893-1898. I-IV.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови: відп. редактор В.О. Винник. – Київ: Наук. думка, 2003.

УП – Український правопис. – Харків: Державне видавництво України, 1928.

УП-2019 – Український правопис, 2019. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (дата звернення 14.02.2023).

Хэмп Э. (1964), *Словарь американской лингвистической терминологии*. В. А. Звегинцев (Ред.). – Москва: «Прогресс».

ЧС – Ч астотний словник сучасної української художньої прози: Т. 1-2; / За ред. В.С. Перебийніс. – Київ: Наук. думка, 1981.

Ярошевич І. А. (2008), *Українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст.* Автореф. ... канд. філол. наук. Київ.

NSČ – *Nová slova v češtině: Slovník neologizmů* / Pod ved. O. Martincové. – Praha: Academia, 2004. – Vyd. 2.

Rudnik-Karwatowa Z., Karpińska H., 1999, *Słownik słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego*. – Warszawa. Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Rudnik-Karwatowa Z., Karpińska H., 2006, *Słownik słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego*. – Warszawa. Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy. Opracowanie stron HTML oraz apletu JAVA M. Kornacka.

SGS – Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego / Pod red. nauk. H. Jadackiej; H. Jadacka oraz M. Bondkowska, I. Burkacka, E. Grabska-Moyle, T. Karpowicz. – T.2. Gniazda odrzeczownikowe. – Kraków: UNIVERSITAS, 2001.

SSLT – Jedlička, A. (Red.) (1977 (т.I), 1979 (т.II), *Slovník slovanské lingvistické terminologie*. – Praha: «Academia».

Джерела ілюстративного матеріалу

Весела абетка – abetka.ukrlife.org

ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови; uacorpus.org

Д – газета «День»; <http://www.day.kyiv.ua>

ДТ – газета «Дзеркало тижня»; <http://www.dt.ua>,

Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х. – Київ: Факт, 1999.

Льченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця. – Київ: Рад. письменник, 1958.

КТУМ – Корпус текстів української мови. – Режим доступу: www.mova.info

Кур'єр Кривбасу – український культурологічний журнал. Виходив у Кривому Розі від 1994 до 2017 року. Головний редактор – Григорій Гусейнов.

КФІ – Комп'ютерний фонд інновацій в українській мові Інституту української мови НАН України

Лекція «Місце програмування в суспільстві» – Електронна бібліотека Мелітопольського державного педагогічного технікуму ім. Б. Хмельницького – lib.mdpu.org.ua

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926.

Місце програмування в суспільстві: лекція – Електрон/ б-ка Мелітополь.
держ. пед. технікуму ім. Б. Хмельницького, www.pitbddma.org.ua, 28.12.2012

Новинний сайт – alls.in.ua

ПіК – журнал «Політика і культура»

Портал професійного консультування – profi.org.ua,

Сайт готелю «Полярис», Яремче, Івано-Франківська область –
poliarys.com.ua

Сайт «Як просто...» – yak-prosto.com

Словотвір – сайт Юрка Зеленого; www.slovotvir.org.ua

Триглав – газета; <http://www.gazeta.triglav.pro>

УМ – газета «Україна молода»; <http://www.umoloda.kiev.ua>

УС – газета «Українська столиця»; <http://www.stolytsya.kiev.ua>

BBDŚJS – Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa
slawistycznego. – IRL: <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl>

НКJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego – <http://nkjp.pl>

Post-Поступ – львівський суспільно-політичний часопис

SNK – Slovenský Národný Korpus – <http://korpus.juls.savba.sk>

РОЗДІЛ II.

УЗУАЛЬНЕ Й ОКАЗІОНАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ В РІЗНОСТИЛЬОВІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ

II.1 Тракткування поняття «оказіональне слово» в сучасній українській та загалом слов'янській лінгвістиці

Оказіональне словотворення є потужним ресурсом поповнення й розвитку українського лексикону, зокрема, його образного й оцінного потенціалу, а також джерелом виникнення нових словотвірних моделей для мовної категоризації сучасної дійсності. Оказіоналізми показують, «на що здатна мова в породженні нових слів, які її творчі потенції, глибинні сили» [Земская 2009: 180].

Поняття оказіональності з'явилося в лінгвістиці ще 1880 р. й пов'язане з іменем німецького філолога Г. Пауля, який уперше використав термін «оказіональне значення» й протиставив його узувальному в праці «Принципи історії мови» («Prinzipien der Sprachgeschichte»). Він так обґрунтував підставу розрізнення узувального та оказіонального в значенні слова: «Узувальне значення розуміємо як усю сукупність уявлень, що становлять для члена певної мовної спільності зміст цього слова, оказіональне значення – ті уявлення, які мовець пов'язує з цим словом у момент його вимови і які, як він вважає, пов'яже у свою чергу й слухач із цим словом» [Пауль 1960: 94]⁸.

У сучасній лінгвістиці визначено обсяг поняття «оказіоналізм» і встановлено комплекс диференційних ознак тріади *неологізм – оказіоналізм – потенційне слово*. Явищу оказіональності, зокрема оказіональному словотворенню, питанням співвідношення його зі словотвірною нормою, розуміння потенційного слова як нереалізованого, але можливого в системі мови, ніби закладеного в ній та оказіонального слова як результату неuzuального словотворення, аналізу способів творення оказіоналізмів

⁸ Усі переклади іншомовних джерел, спеціально не зазначені в бібліографії, належать авторці розділу.

присвячено цілу низку досліджень на матеріалі української, польської, російської, словацької, чеської мов упродовж понад півстоліття (К. Бузашіова, Г. М. Вокальчук, О. С. Захарова, О. А. Земська, Є. А. Карпіловська, Н. Ф. Клименко, Ж. В. Колоїз, О. Г. Ликов, В. В. Лопатін, О. Мартинцова, Р. Ю. Намітокова, Н. І. Фельдман, Е. І. Ханпіра, К. Хрущинська, Х. Ядацька, Н. О. Янко-Триницька та ін.).

Узуальне й незузальне/оказіональне словотворення дериватологіст-славісти трактують як опозицію регулярне – нерегулярне, нормативне – ненормативне словотворення [Slowotworstwo/Nominacja 2003], тобто одиниці, побудовані за відтворюваними продуктивними моделями (зразками) словотвірної номінації; або ж невідтворювані одиниці, побудовані «всупереч словотворчим зразкам» [Карпіловська 2008: 49]. Оказіоналізми трактують як слова, утворені за аналогією з конкретними словами-зразками, а оказіональне словотворення – як особливу підсистему словотвору; розрізняють словотвірну модель (для узуального словотворення) та словотвірний зразок (для оказіонального) як множинне та одиничне [Янко-Триницька 2001: 463, 481]. Дериватологи традиційно визначають оказіоналізми як текстові словотворчі деривати, системні та позасистемні, але нестабілізовані щодо лексичної норми мови [Chruścińska 1978; 75], [Jadacka 2001: 38], тобто оказіоналізм не входить у лексичну систему мови [Belenchikow 2003 : 249]. Від узуального новотвору оказіоналізм відрізняє прив'язаність його до контексту та до певного часу чи періоду, коли він виник. Зазвичай оказіональні одиниці розглядають як результат авторської словотворчості в художньому тексті, публіцистиці чи в розмовній мові з метою передати ставлення автора, його оцінку того, що відбувається. Таким чином, у славистиці склалося переважно вузьке розуміння оказіональності та оказіоналізма, за якого основною ознакою оказіональних слів вважають їхню належність до мовлення, а не до мови, а також контекстуальність або ситуативність уживання. Серед ознак, які відмежовують оказіональне слово від «канонічного», називають такі: «1) належність до мовлення, 2) створюваність (невідтворюваність), 3) словотвірна похідність,

4) ненормативність, 5) функціональна одноразовість, 6) експресивність, 7) номінативна факультативність, 8) синхронно-діахронна дифузність, 9) індивідуальна належність» [Лыков 1976: 11]. Якщо поява неологізмів зумовлена первинною номінацією, то okazіоналізмів – творчою діяльністю окремої особи в певному контексті, ситуації, які допускають елементи випадкового. Відповідно до такого розуміння, okazіоналізми залишаються за межами мовної системи, тому завжди індивідуальні, а відсутність контексту дає можливість сприймати їх як слова з лише можливими, сконструйованими значеннями.

В українському мовознавстві усталене таке визначення: «Okazіоналізм – незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене з порушенням законів словотворення чи норми мовної й існує лише в певному контексті, в якому воно виникло. Okazіоналізми зіставляються зі словами узуальними, від неологізмів відрізняються тим, що зберігають свою новизну незалежно від реального часу їх утворення» [Пустовіт, Клименко 2007: 451–452]. Відповідно основними критеріями надання слову статусу okazіоналізму визначаємо: 1) структурний, тобто визначення порушення словотвірної норми у структурі (будові) словотвірної моделі чи утворення за унікальною моделлю – словом-зразком (слово може нагадувати звичайне, або ж бути унікально-незвичним); 2) функціональний – «прив'язаність» okazіоналізму до контексту чи до конкретної ситуації, події – обмеженість функціонування в часі та просторі; 3) прагматичний – okazіоналізми створюють і для оцінки (передусім), і для номінації поняття, не категоризованого в словотвірній нормі мови.

Істотною для okazіоналізму ознакою українські лінгвісти вважають порушення прийнятого зразка творення слова: «1) зразка когнітивної структури номінації, 2) її ономасіологічної або 3) словотвірної структури, словотворчої техніки її оформлення [Карпіловська 2008: 52–53; Колоїз 2015: 3–9]. Інакше кажучи, okazіональне словотворення відбувається, коли: 1) називають нове поняття (наприклад, з легкої руки користувача твітера британця Раяна Картера з'явилося дієслово *to Meghan Markle* (український відповідник –

меганмарклити), за ім'ям Меган Маркл, дружини британського принца Гаррі; що означає «піти звідти, де тебе не приймають і не цінують»; 2) називають відоме поняття, використовуючи нову/іншу модель, якщо на позначення цього поняття в мові існує інша модель номінації (у ЗМІ: байдужі, пасивні громадяни – *люди-хатоскраї*, *хатоскрайники*, а їхня психологія «байдужість» – *хатоскрайність* і синонім *хатоцентричність* як активна позиція відстоювання «своїї хати»; крадійство, спустошення кишень назвали *кармановірусом* (за аналогією та схожістю звучання до коронавірусу): «*Кармановірус прогресує у головах чиновників*» – про нечесних посадовців, корупціонерів; «*Це не коронавірус, а кармановірус, який спорожнює наші кишені*»); 3) називають відоме поняття номінацією, утвореною за тією ж моделлю, але із заміною одного з її компонентів – зокрема суфікса, тобто порушуючи будову самої моделі словотворення (*борцун* замість *борець*; *ковідлянський* замість *ковідний*).

Широке розуміння okazionalnosti й okazionalnoi odynitsi igruntuyetsya na pershomu z dvokh znachen' terminu okazionalizm v ukrainskii movoznavchii traditsii. S.A. Karpilovska pishe, sho «termin uzhyvayut u dvokh znachenнях: 1. Slovo (movna odynitsya zagalom), uzhyvani ridko ta 2. Slovo, utvorene vsuperech pravilam gramatyky». Vidpovidno, «slovo vzhivayut ridko tomu, sho voно 1) zastarilo za svoim znachenням (vishla z uzhytku realiya abo znyklo z movnoi svidomosti suspilystva ponyattya, yake voно nazivalo), 2) zastarilo za svoeyu formoyu, 3) znachenня slova ne vidpovidaє ponyattям, konceptualizovanim ta verbalizovanim u chinnii movnii normi, 4) dlya oznachenня takogo ponyattya ne vykorystovuyut cyu formu» [Karpilovska 2021: 232]. Takym chinom, sered sliv iz remarkami *zast.* (zastarile slovo), *poet.* (poetichne slovo) u «Slovniku ukrainskoi movy» v 11 tomakh mozhna znayty okazionalni odynitsi v shirokomu ix rozuminni. Nyzhka chastota vzhivannya slova u tekstakh takozh moze slugувати signalom, sho voно є okazionalizmom, vvaжає S.A. Karpilovska y navodit yak pryklad okazionalizmi *almazno*, *atomno*, *futbolistika* z «Chastotnogo slovnika suchasnoi ukrainskoi khudozhnoi prozy» za redaktsieyu V.S. Perebiihniс (1981), v yakomu zasvidcheno 2839 sliv z chastotoyu 1 iz pivmil'yonnoi vibirki z tekstiv 25

українських письменників першої половини ХХ ст. [Там само: 234]. Широке трактування okazіональності обґрунтовує наявність okazіоналізмів у системі мови та у різних функціональних стилях мови.

Оказіоналізми становлять неоднорідний масив лексики: від абсолютних до часткових. Така неоднорідність сприяє переходу текстового слова, яке трактують як частковий okazіоналізм, до системи мови та його усталенню в загальномовному лексиконі. Перехідну зону формують okazіоналізми, що засвідчують розширення твірної бази моделі, сфери сполучуваності конкретного афікса тощо. Такі перехідні явища становлять засіб розвитку і збагачення словникового складу мови та її словотвірних потужностей.

Творення okazіоналізмів зазвичай є відповіддю носіїв мови на нові когнітивні та комунікативні потреби, що виникають у нових умовах життя України й суспільства. Оказіоналізми як вербалізатори нових чи вже відомих понять у різних регістрах комунікації становлять важливий сегмент у дослідженні активних тенденцій розвитку лексикону та граматичного ладу сучасної української мови – формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації їхніх одиниць [Карпіловська, Кислюк, Романюк, 2021]. Місце okazіонального словотворення у формально-семантичній стратифікації та функціонально-стильовій диференціації вербалізаторів певних понять виразно видно на прикладі двох груп okazіоналізмів, які позначають: 1) нові реалії, передусім замість чужомовних назв; 2) відомі поняття з метою виразити ставлення мовця (автора okazіоналізма) до реалії/ дії/ події. Перша група okazіоналізмів є реалізацією тенденції стратифікації словникового складу мови, оскільки найчастіше відображає процеси конкретизації, деталізації понять і спрямована на посилення когнітивної потужності мови. Друга група okazіоналізмів засвідчує процеси функціонально-стильової диференціації мови, збільшуючи кількість вербалізаторів того самого поняття, з додаванням певного прагматичного ореолу, емоційно-експресивного забарвлення відповідно до комунікативної ситуації або наміру мовця.

У розділі акцентуємо увагу на наступних аспектах вивчення опозиції узуальних та okazіональних номінативних одиниць: 1) роль okazіонального словотворення у формально-семантичній стратифікації та функціонально-стильовій диференціації мови; 2) вияви взаємодії узуального й okazіонального у мовній практиці через перехід текстового слова до системи мови, його усталення в загальномовному лексиконі; 3) стильові особливості функціонування okazіональних похідних у публіцистичних, художніх, наукових текстах (зазвичай okazіоналізми розглядають лише як факти художнього й розмовного стилю).

Матеріалом дослідження стали тексти (публіцистика, художня проза, поезія, дитяча література), електронні ресурси (сайти, блоги, соцмережі), словники, зокрема, «Словотворчість незалежної України. 2012–2016» А. Нелюби, Є. Редька (Харків, 2017 (далі – СНУ), що містить узуальну й okazіональну лексику, засвідчену у ЗМІ та художніх текстах цього періоду; сайт «Словотвір» (далі – СЛОВ, slovotvir.org.ua), який пропонує переважно питомі еквіваленти до нових англійських запозичень (зокрема зі сфери «ІТ» (інформаційних технологій) (639 слів), «Технології» (805 слів), «Медіа» (317 слів)). Для верифікації узуальних (нормативних) / okazіональних (ненормативних) дериватів використано матеріали корпусів української мови, удоступнених онлайн (Корпус текстів української мови на лінгвістичному порталі, далі – КТУМ, mova.info/corpus; Генеральний регіонально анотований корпус, далі – ГРАК, uacorpus.org), Комп'ютерного фонду інновацій в українській мові, сформованого у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (далі – КФІ), російсько-українських та українсько-російських словників, удоступнених на сайті r2u.org.ua, та пошукову машину Гугл (Google). Застосовано морфемний та словотвірний аналіз похідних одиниць, зіставний аналіз, метод перифразування похідної лексики та метод моделювання.

II.2. Оказіональне слово у словнику

Питання представлення okazіональних одиниць у лексикографічних працях залежить від трактування поняття okazіональності в широкому чи у вузькому його розумінні, про що йшлося вище. Має значення також, ідеться про нормативні словники літературної мови чи словники, які фіксують узуальні одиниці як результат колективної творчості, або okazіональні одиниці як авторські інновації. Як впливає з огляду наукової літератури, у славістиці створено низку словників okazіоналізмів із метою систематизації фактів мови та мовної практики (А. О. Брагіна, Г. М. Вокальчук, Ж. В. Колоїз, Н. З. Котелова, А. М. Нелюба, В. В. Лопатін, Н. І. Фельдман та ін.). Українські лексикографи (С. І. Головащук, П. Ю. Гриценко, Г. М. Віняр, О. М. Тищенко) також наголошують на необхідності лексикографічного охоплення позасловникової лексики та фразеології, що мало місце в словникарстві ХІХ – початку ХХ століть.

В україністиці реалізовано різні підходи до лексикографічного моделювання okazіоналізмів:

- засвідчення okazіональної лексики як вкраплень з відповідними стилістичними позначками у словниках нормативних (СУМ, СУМД);
- подання okazіоналізмів у словниках нової лексики (АРСУН, серія ЛСІ, НАСЗ, СНУ, СНУМ, СМ);
- створення спеціальних словників: okazіональної лексики (ТССО); авторських новотворів (серія УІАН, СПМВС), мови письменників (СМТО).

Залишаються дискусійними питання співвідношення понять *неологізм* – *оказіоналізм* – *потенційне слово*. Потенційним вважають «слово, що може бути утворене за певним словотвірним типом, або те, що існує в мовленні, але ще не увійшло в мову» [Клименко 2007: 473-474]. Потенційними вважають слова, які можуть бути утворені за найпродуктивнішими словотвірними моделями, що ґрунтується на ідеях творення нових слів за аналогією в працях Ф. де Сосюра [Сосюр 1998], В. Матезіуса [Матезіус 2003], Л. А. Булаховського

[Булаховський 1959], Ф. О. Нікітіної [Никитина 1973]. Слова називають потенційними й okazіональними залежно від продуктивності моделі, за якими їх створено: потенційні створені за високопродуктивними моделями, okazіональні – за малопродуктивними чи непродуктивними моделями, хоча головною ознакою залишається семантика слова: потенційні слова відповідають словотвірній нормі, але часто аномальні з погляду лексичної норми. І ті, й ті є фактом мовлення, а не системи мови, тому їх об'єднують як okazіональні в широкому значенні цього терміна. Потенційні слова ще називають системними okazіоналізмами, а okazіональні – несистемними, що узгоджується з ідеєю М. Докуліла про системну та емпіричну продуктивність моделі словотворення [Dokulil 1962].

Проблемним моментом залишається наявність термінів-дублетів на позначення авторських або okazіональних слів. Українські мовознавці, окрім загальноприйнятого терміна *okazіоналізм* [Пустовіт, Клименко 2007], використовують також позначення: *okazіональне слово*, *авторський неологізм*, *індивідуально-авторський неологізм*, *індивідуально-авторське утворення*, *авторський новотвір*, *ефемеризм*, *слово-одноденка*, «коване слово», однак із дещо відмінним трактуванням і обсягом поняття [Адах 2007], [Вокальчук 2004], [Герман 1999], [Жижома 2003], [Колоїз 2012], [Максимчук 2010] та ін.

В українській лексикографії існує давня традиція творення – «кування» – нових слів письменниками, лексикографами й подання їх у загальномовних словниках на позначення того чи іншого поняття. Для розвитку української літературної мови це явище загалом має позитивне значення і становить одне з джерел збагачення лексики. Почасти ця традиція виникла під тиском загроженості українській мові та витісненням її з багатьох сфер державного життя під час перебування України в складі імперій – російської та радянської, тому творення «кованих слів» розглядають здебільшого позитивно в контексті розвитку лексикону (Є. С. Регушевський, Ж. В. Колоїз, О. Г. Муромцева, В. І. Статєєва). «Ковані слова», які можна означити як потенційні слова авторського походження, увійшли в українські загальномовні словники ще

задовго до появи самого терміна «оказіоналізм». Явище свідомого творення («кування») нових слів українськими письменниками та діячами культури для перекладних текстів художнього, публіцистичного й наукового стилів окреслюють періодом кінця XIX – початку XX століття в контексті дискусії про шляхи розвитку літературної української мови. Докладний огляд представлення оказіоналізмів і кованих слів у лексикографії зробила Ж. В. Колоїз [Колоїз 2012: 100].

Метафорична назва «ковані слова» в українській мовознавчій традиції позначає слова, створені українськими письменниками в XIX ст. з метою назвати нові поняття питомими засобами. В енциклопедії «Українська мова» «ковані слова» подано в розумінні авторських неологізмів, оскільки письменники творили їх, часто використовуючи нові на той час словотвірні моделі [Регушевський 2007: 268]. Поняття «ковані слова», «ковалі слів» критики пуристичної течії (Микола Костомаров, Василь Горленко) вживали з негативним відтінком, вважаючи, що не варто замінювати запозичення штучно створеними словами. Борис Грінченко зауважував, що він «більший ворог позичанню, аніж куванню» [Колоїз 2012: 100]. Натомість Іван Франко вважав, що критикують письменницькі новотвори ті, хто хоче обмежити функціонування української мови просторіччям і «хатнім вжитком». Закономірно, що серед авторських новотворів були як вдалі, що збагатили українську лексику, так і не дуже успішні, які не отримали узуальної підтримки. До кованих слів, які увійшли в літературну мову, дослідники зараховують, зокрема, слова авторства Тараса Шевченка: *передмова, післямова*; Пантелеймона Куліша: *обставина*; Михайла Старицького: *млявий, неробство, присмність, страдниця*; Івана Нечуя-Левицького: *самосвідомість, світогляд*; Михайла Левченка: *обрій*; Олени Пчілки: *мистецтво, мрія, переможець, променистий*; Лесі Українки: *провесна, промінь*; Івана Франка: *невпинний, отвір, привид, припис, пречудовий, проблиск, прямовисно, свідоцтво*; Агатангела Кримського: *зміст*, Івана Верхратського: *напрям* [Регушевський ЕУМ 2007: 268]. До «кованих слів», не підтриманих узусом, зараховують,

зокрема: *тлустінь* (товща), *маловартниця* (дрібниця) (О. Партицький); *винець* (алкоголь), *віршиник* (поет), (Ф. Піскунов); *винашелець* (винахідник), *базич* (базікало) (Є. Желехівський, С. Недільський); *виявляч* (рос. обличитель), *оглядність* (рос. относительность), *читальність* (рос. разборчивость), *літач* (рос. воздухоплаватель) (Є. Тимченко); *валець* (рос. вальс), *зламач* (рос. нарушитель), *кишенник* (рос. карманщик), *обитація* (рос. жилище), *оборотич* (рос. кант), *папірниця* (рос. портфель), *честень* (рос. памятник), *писало* (рос. грифель) (В. Дубровський). Українські дослідники зауважують, що їх не сприйняли й тогочасні критики [Колоїз 2012: 101].

Входження okazіonalізмів у вітчизняну лексикографію можна означити як шлях від простого фіксування в різних лінгвістичних словниках до скрупульозного опрацювання в нових (спеціальних) типах лексикографічних праць (словники мови письменників, авторських новотворів, okazіonalізмів і т. ін.). Питання представлення okazіonalічної лексики в словниках лінгвісти порушували від кінця 1950-х років. Перед укладанням академічного тлумачного «Словника української мови» ще в 1958 році було розроблено й видано «Прспект тлумачного словника української мови (Для обговорення)», в якому викладено концепцію цього нормативного словника, зокрема, й склад реєстру. Укладачі зазначають, що «слова індивідуального утворення, які, хоч би вони й зустрілися в якомусь творі, не закріпилися в суспільному вжитку» та «слова, що були штучно утворені при складанні різних лексикографічних праць, хоч би вони зустрілися в якомусь літературному творі» до реєстру словника не залучено [Прспект 1958: 13]. Таким чином okazіonalізми й «ковані слова» не розглядали як явище літературної мови. Як приклад наведено слово *виявень* (у значенні *виразник* у І. Нечуя-Левицького), або слово *виробня*, яке «вперше завів (узявши з чеської мови) у свій словничок М. Левченко («Основа», 1861) [Там само: 13-14]. Однак, у розділі «Стилістична характеристика слів реєстру» згадано, що в реєстр включено уснорозмовні, поетичні, застарілі лексеми, слова дитячої мови з відповідними ремарками *розм.*, *дит.*, *поет.*, *заст.*, із ремаркою *рідко*, а також із позначкою *Образно.

Такі ремарки у СУМі є тим додатковим маркером, що позначає обмеження функціонування лексеми певним стилем, часом або додатковою прагматичною характеристикою, що вказує на сферу пошуку авторських утворень, наприклад:

СТОРҀ́КО. Присл. до **сторҀ́кий**. * Образно. *Вітер.., наче зібравши всі сили, сторуко ухопив дерево за крихкий стовбур* (Григорій Епик, Тв., 1958, 166); *Весняним шумом уцілілих дерев воно [село] тяглося сторуко до сонця* (Іван Цюпа, Три явори, 1958, 75) (СУМ, Т. IX, с. 738).

СТОСІ́ЛИЙ, а, е, поет. Який має нездоланну силу; дужий, могутній. *Здавна сонце сія, здавна дикі льоди торосила природа стосила* (Іван Гончаренко, Вибр., 1959, 104); *Вітчизна крила Йому [солдатові] незборені дала. Він полетів – орел стосилий, В сто раз сильніший за орла!* (Микола Гірник, Друзі.., 1953, 101) (СУМ, Т. IX, с. 739).

СТОУ́СТИЙ, а, е, поет. Який має сто або багато уст. *Нудьга мене гризе, мов гадина стоуста* (Агатангел Кримський, Вибр., 1965, 48); // Який поширюється великою кількістю людей. *Стоуста чутка* (СУМ, Т. IX, с. 740).

Запропоновану систему ремарок, серед яких: *розм., дит., поет., заст.* використано й у Додатковому томі до Словника української мови в 11 томах, який подає нові слова, значення слів та відтінки значень, особливості слововживання, стійкі словосполучення, фразеологізми, не охоплені СУМом. У словнику подано близько 35 тисяч реєстрових слів із тлумаченнями та ілюстраціями з різних стилів української мови: художнього, публіцистичного, науково-популярного, розмовного, офіційно-ділового, конфесійного та нормативну, функціонально-стильову, емоційно-експресивну та часову характеристику до них. Тож названі ремарки можна застосовувати для пошуку оказіоналізмів:

ЗГАРЯ́ТИНА, -и, ж., розм., рідко. Що-н. згоріле; гар. *І навіть небо було не справжнє, а закіпчене, наче стеля над комином, де звичайно в Якіма стояв каганець чи гасова лампа, просмерділе згарятиною й димом* (В. Дрозд, Подих чудесного, 1988, 125) (СУМД Кн. 1: 374).

ЗЕРНІТИ, -ню́, ніш, *недок., поет.* Світити дрібними спалахами. *Ідемо і шукаємо щастя Голубиноного, Навіть місяць блідолиций Зернить* (М. Хвильовий, Тв., 1990, т.1, 73) (СУМД Кн. 1: 377).

Дослідження мови творчих особистостей – письменників відображає двотомний «Частотний словник сучасної української художньої прози» (Київ, 1981), укладений на півмільйонній вибірці текстів сучасної художньої прози періоду 1945-1970 років. Словник відображає багатство лексики творів 25 письменників, серед яких Олесь Гончар, Олександр Довженко, Павло Загребельний, Михайло Стельмах, Григій Тютюнник, Ірина Вільде та інші. Він містить, зокрема, й авторські новотвори та оказіоналізми, які трапилися в статистично обстеженій суцільній вибірці з текстів обраних до словника письменників. Оскільки до реєстрових слів подано абсолютну і середню частоту в авторській і прямій мові обстежених текстів, то багато зі слів із абсолютною частотою 1 (ті, які трапилися в усіх текстах тільки один раз) із певною імовірністю можуть бути авторськими новотворами. Перевірити частотний маркер «1» реєстрового слова можна пошуком за корпусами та словниками. Наприклад, до авторських новотворів (подаємо їх із наголосом) можна зарахувати: *бенте́га* (синонім *бентежність*, за корпусом ГРАК є в Олеся Гончара, Василя Симоненка, Павла Загребельного), *візоритися* (ГРАК не дає жодного прикладу), *вілюдок* (нормативне *нелюд*, за ГРАК – у Юрія Бедзика), *вімрійка* (очевидно, віддієслівний іменник від *вимріяти*, щось *вимріяне*, ГРАК не дає жодного прикладу), *врóзбіг* (нормативний синонім *врóзтіч*, ГРАК подає у Юрія Андруховича (2011)), *вушлáстий* (нормативне *вухастий*, жодних знайдень у ГРАК), *гонкаль* (очевидно, назва особи за дією *гонати*, *гонкати* – *стрибати*, непродуктивна словотвірна модель; жодних знайдень у ГРАК), *дітський* (нормативне *дитячий*, за ГРАК, наявне у письменників ХІХ століття: Григорія Квітки-Основ'яненка, Бориса Грінченка, Івана Франка, Пантелеймона Куліша, Панаса Мирного) та інші.

Словники нової лексики української мови, які засвідчують нові слова та значення (починаючи з 1991 року) і загалом не претендують на статус

нормативних, містять і неuzuальні одиниці, тобто okazіональні найменування та значення. Серед таких – «Нове в українській лексиці: Словник-довідник» (2002) Д. В. Мазурик; низка словників Г. М. Віняр і Л. Р. Шпачук: «Словник новотворів української мови (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття» (2000), «Словник новотворів української мови кінця ХХ століття» (2002), «Словник новотворів української мови початку ХХІ століття» (2005); серія словників «Лексико-словотвірні інновації» А. Нелюби зі співавторами, а також пізніші їхні словники «Словотворчість незалежної України. 1991-2011» А. Нелюби та «Словотворчість незалежної України. 2012-2016» А. Нелюби, Є. Редька; «Нові слова та значення» (2008) Л. В. Туровської, Л. М. Василькової; «Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002-2010)» (2010) В. О. Балог, Н. Є. Лозової, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко (відп. ред. О. М. Тищенко), «Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики» (2013) Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критської, Т. К. Пуздирєвої, Ю. В. Романюк (відп. ред. Є. А. Карпіловська).

Оказіональні одиниці в названих типах словників засвідчені в різному обсязі та з різною лексикографічною інформацією, відповідно до завдань того чи іншого словника.

Словник-довідник Д. В. Мазурик «Нове в українській лексиці» засвідчує розгалужену систему умовних позначень, зокрема, оригінальне авторське позначення руки з олівцем для нових слів, «які вперше зафіксовано саме в цьому довіднику» (СМ: 4), але спеціальних позначень для okazіоналізмів у довіднику немає. Тож графічне позначення руки з олівцем перед реєстровим словом може позначати й okazіоналізм, наприклад:

ЛОТОФАГІЯ, -ї. – *перен.* Втрата історичної пам'яті, байдужість до власної долі і долі народу. «Лотофагія українців на диво самодостатня» (ЛУ, 2.08.90) (СМ: 67).

Як виноску авторка подає історичну довідку: «Лотофаги – описаний Гомером в «Одіссей» народ, який забув своє історичне минуле і вів рослинний спосіб життя» (СМ: 67).

ТЕЛЕГЕНІСТ, -а. – Той, хто має добрі зовнішні дані. «Він буквально наслідує чи навіть копіює манеру визнаного *телегеніста*, телеполеміста Леоніда Кравчука» (ЗВУ, 16.03.93) (СМ: 115).

Водночас, інше позначення у словнику – стрілка вправо → позначає «слово, що увійшло до активного фонду з периферійних підсистем, неологізм-входження, результат внутрішнього запозичення» (СМ: 6). Стрілку вправо використано, наприклад, для означення спортивних реалій: *запаленець* – «уболівальник спортивної команди чи певного виду спорту» (СМ: 45), *копун* – «футболіст» (СМ: 62), *сітківкар* – «тенісист» (СМ: 109):

→ **ЗАПАЛÉНЕЦЬ**, -нця. – Уболівальник спортивної команди чи певного виду спорту. «Без сумніву, на успіх розраховували також львівські *запаленці* рукометного м'яча, які ледве помістилися на трибунах» (Ратуша, 18.11.93) (СМ: 45).

→ **КОПÚН**, -а. – Футболіст. «Серед *копунів*-рухівців...» (МГ 28.10.93). «До *копунів* львівських «Карпат» (Ратуша 9.11.93) (СМ: 62).

Ці лексеми були створені й функціонували в Галичині на початку ХХ століття як узусні, що довела у своїй докторській дисертації «Футбольна лексика у формальному та неформальному дискурсах» (2021) І. Р. Процик. За радянських русифікаторських часів ці слова були витіснені зі спеціальних текстів та періодики на спортивну тематику як вузькорегіональні, а на початку 1990-х вони повернулися в місцеві видання, що й ілюструють контексти словника. Тому тут не погодимося з Ж. В. Колоїз, яка у своїх дослідженнях трактує ці слова як okazіональні одиниці [Колоїз 2012: 107].

У лексикографічному доробку за редакцією Г. М. Віняр і Л. Р. Шпачук на okazіональні утворення, засвідчені переважно з текстів ЗМІ, вказує ремарка *оказ.* після словотвірної структури реєстрового слова, подана через крапку з комою або в дужках:

Дисертаціада, и, ж. «Уривок із стенограми виступу дисертанта на вченій раді – дисертаціада» (УМЛШ, 1991, №6). Дисертація + ада; *оказ.* (СНУМ-1: 32).

Кінопиріг, а, ч. «І почалося дроблення кінопирога між кіностудіями» (МУ, 1992). Кіно + пиріг (*оказ.*) (СНУМ-1: 45).

Додатково на okazіональність реєстрового слова вказують лапки та витлумачення значення:

«Нежуристи», ів, мн. Учасники театру-студії «Не журись» (м. Львів; варіант – «нежурливці» (КіЖ, 29.04.1990). Не журись + ист; *оказ.* (СНУМ-1: 62).

Але ремарки у першому випуску словника використано непослідовно, а в наступних випусках автори зовсім відмовилися від їх використання (пор.: *неофітно, озахіднити, політикеса; занауковлення, костюмійка, нібитонеіснування* – подані без ремарок).

У серії словників А. Нелюби зі співавторами (ЛСІ; СНУ) ремарки okazіональності відсутні, хоч okazіоналізми становлять значну частину словникового реєстру. Чималу авторських okazіоналізмів, за паспортизованими даними авторів словника, взято з художніх текстів: *телеамвон, телебалаболка, телебарвінча, телеболото, телебрехунець, телевитівник, телевістка, телегодувальниця, теледіва, телезбіговисько, телеканалізація, телелікнеп, телемило, телепилип, телепокійник, телеящик* та з текстів ЗМІ: *теледебілізація, телекілерство, телепонса, телетітушка* (ЛСІ-2007: 121-122; СНУ: 398-402). У словникових статтях дотримано таку структуру: 1) дериват і його мотиватор; 2) значення деривата; 3) ілюстрація 4) паспорт ілюстрації. Реєстрові слова подано з наголосом; в ілюстраціях збережено стиль і правопис оригіналу.

Донба́бве ← **Дон[ба́с+Зі́м]ба́бве** Донбас як Зімбабве (ідеться про вкрай низький соціально-економічний рівень т. зв. ДНР). *При цьому цей «бік» дуже різний у різних бандформувань – від самотійності «Луганди та Донбабве до входження у склад РФ* (tsn.ua, 12.05.14) (СНУ: 114).

Наукоцид ← **наук (а) у/у** Нищення (цид) науки. *Українські вчені заявили про наукоцид від Табачника* (портал "Рідна країна", 09.12.12). (СНУ: 265).

Семантику авторських okazіональних утворень витлумачити не просто, навіть, звертаючись до контекстів, тому далеко не завжди можна погодитися з авторами словника в їхніх тлумаченнях okazіоналізмів, пор.:

Смішнолісто ← «**смішнолистий**» ← **смішн(ій) лист** Ознака дії, пов'язаної зі смішним листом. *Ще тільки вчора я моливсь на вас Під золотий капіж тополь свічастих. В кудлатих кленах билися слова І смішнолісто мріяли про щастя* (Б. Чіп, Ще тільки вчора) (СНУ: 380).

На нашу думку, поданий контекст демонструє мотивацію авторського прислівникового композита *смішнолісто* з переносним значенням як метафоризацію словосполучки «*листя сміється*», тобто логічно виглядає мотиваційний ланцюжок *смішнолісто* ← «*смішнолистий*» ← «*листя, яке сміється*». Як аргумент, можна навести спостереження Н.Ф. Клименко, що нечисленні випадки композиції основ у творенні прислівників переважно визначають спосіб дії [Клименко 1984: 226], а для тлумачення таких прислівників часто потрібне використання слів, не співвідносних із композитом за основами.

Автори словника «Нові слова та значення» (2008) Л. В. Туровська і Л. М. Василькова вбачали своїм завданням систематизувати лексичні новотвори, важливі для поповнення словникового складу мови, а відтак – «зібрати та систематизувати нову українську лексику, не засвідчену лексикографічними джерелами» (НСЗ: 5). Словник охоплює передусім загальноживану та термінологічну лексику, наявну в пресі та науковій чи науково-популярній літературі, але «індивідуальні авторські новотвори, експресивно забарвлені слова» не засвідчує (НСЗ: 6). Хоча поодинокі реєстрові слова можна вважати лексичними okazіоналізмами, хоч вони й утворені за регулярними словотвірними моделями та функціонують в узусі, такі як *залочений* (лочений, лок, lock, locked) – «iPhone, який «прив'язаний»

контрактом до певного оператора мобільного зв'язку і може працювати лише з ним» (Гугл-пошук, 29.10.2022) або *зелентурівський*, пор.:

залочений *техн.* Який може працювати тільки в мережі одного оператора. *Залоченим називають мобільний телефон, у якому встановлено SP-LOCK (Service Provider-LOCK), що дає можливість працювати тільки з одним оператором, для якого цей телефон вироблено (З газети) (НСЗ: 83-84).*

зелентурівський. Який стосується зеленого туризму. *Останнім часом усе більше привертають увагу зелентурівські маршрути Україною (З телепередачі) (НСЗ: 84).*

Словникові матеріали авторського колективу В. О. Балог, Н. Є. Лозової, Л. О. Тищенко й О. М. Тищенко «Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002-2010)» (2010) (відп. ред. О. М. Тищенко) подають нову, оновлену й актуалізовану українську лексику та фразеологію, зокрема, стилістично-забарвлену лексику, авторські неологізми з відповідними стилістичними ремарками. У словникових матеріалах реєстрове слово супроводжують граматичні й стилістичні ремарки, тлумачення й паспортизовані ілюстрації. Укладачі зазначають, що авторські неологізми у словнику мають окрему умовну позначку (зафарбований трикутник – ▲) і подані без тлумачення (НАСЗ: 21), однак, є і словникові статті з тлумаченнями авторських неологізмів:

БІЛО-РОЗСІНЕНИЙ, а, е, *авт.* Білий з легким відтінком синього (про колір). *І може б, подумав тоді я: стрибаючи, я б не впав на снігову гору, а полетів би як птах, у цей біло-розсинений простір (Вал. Шевчук, Декор жін.) (НАСЗ: 48).*

ВБІВНИЦЯ, і, ж., *рідко.* Та, хто вбила кого-н.; убивця. – *Сам гадючий ти виплідок, через що покриваєш нашу вбивницю, – а що вона наша вбивниця, більше ніж переконані (Вал. Шевчук, Декор жін.) (НАСЗ: 55).*

ВЕСНОЗИМА▲, і, ж, *поет., авт.* Коли вона хвора, коли сонце шмарками плавить сніг, топить його на огидну воду, коли веснозима,

зимовесна неприємним вітром дує зі шпарки, коли без семи хвилин перша, а він все ще не тут... (Четвер-22) (НАСЗ: 56).

Ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (2013) авторського колективу Є. А. Карпіловської, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критської, Т.К. Пуздиревої, Ю.В. Романюк (відп. ред. Є.А. Карпіловська), створений як перший інтегральний словник нової лексики на базі Комп'ютерного фонду інновацій Інституту української мови (КФІ). Він охоплює різні функціональні стилі та сфери уживання української мови, тому містить і стилістично заряджену, оцінну нову лексику, й результати словотворчості, які конкурують між собою. Серед новотворів подекуди трапляються й оказіональні, які ілюструють активність того чи іншого словотвірного ресурсу. Оказіоналізми у словнику не є реєстровими одиницями, вони трапляються в зоні епідигматичних (дериваційних) відношень реєстрової одиниці серед похідних, утворених різними способами словотворення і пов'язаних із реєстровою одиницею мотиваційними відношеннями. Такими, наприклад, можна вважати похідні *бізнесюк* до реєстрового слова *бізнес* (АРСУН: 54); *безвимір'я* до реєстрового слова *вимір* (АРСУН: 76); *державоспотворення*, *державотрус*, *охлодержава* до реєстрового *держава* (АРСУН: 84); *противсіх*, *противсіхівець*, *противсіхівство* до реєстрового *проти* (АРСУН: 302); *позасвіття* до реєстрового *світ* (АРСУН: 321) та ін. Кожне з таких похідних супроводжує паспортизована ілюстрація, за потреби додано стилістичну ремарку.

Про спеціальні словники, які репрезентували б оказіональні утворення, засвідчені у творчих доробках різних авторів і навіть у текстах різних жанрів, писали Г. М. Вокальчук і Ж. В. Колоїз. Дослідниці пов'язують лексикографічну фіксацію авторських поетичних неолексем з ім'ям Г. М. Колесника, який у 70-і роки минулого століття зробив успішну спробу впорядкування новотворів П. Г. Тичини та М. Т. Рильського. Г. М. Вокальчук наголошувала, що в процесі формування реєстрів таких словників досліджували не лише оригінальні тексти, але й поетичні переклади. Словникова стаття містила реєстрове слово

без наголосу, ілюстрацію та паспортизацію; словники не засвідчували дату появи новотвору, а до реєстру вводили і власне авторські неологізми, і потенційні слова [Вокальчук: 209–210].

Окрім спеціальних словників, зразки лексикографічного впорядкування okazionalnoї лексики представлено в низці дисертаційних досліджень, докторських: Г. М. Вокальчук «Оказіональна номінація осіб в українській поезії 20–30-х років ХХ століття» [Вокальчук 1991]; Ж. В. Колоїз «Оказіональна деривація: теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти» [Колоїз 2007]; та кандидатських: Н. А. Адах «Авторські лексичні новотвори в поезії Василя Барки: семантика, функції, прагматика» [Адах 2008;]; К. В. Брітікова «Узуальне та okazionalne в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи» [Брітікова 2007]; Н. В. Гаврилюк «Словотворчість поетів-неокласиків у контексті поетичного мовлення 20–30-х років ХХ ст.» [Гаврилюк 2008]; В. В. Герман «Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60–90 роки)» [Герман 1999]; О. О. Жижома «Індивідуально-авторські новотвори в поетичному дискурсі 80–90-х років ХХ століття» [Жижома 2003]; О. М. Турчак «Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ ст.» [Турчак 2005]; Т. Г. Юрченко «Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти» [Юрченко 2003] та ін. Автори систематизують okazionalnu лексикку за певними лексикографічними параметрами: реєстрові слова з ілюстрацією (мікроконтекстом) та паспортизацією.

У додатках до дисертацій та/або монографій представлено різні типи словників за обсягом подання інформації та структурою словникової статті: словопоказчики індивідуально-авторських слів; словники-індекси або конкорданси з ілюстраціями та паспортизацією реєстрових одиниць; тлумачні словники авторських новотворів.

Серед словопоказчиків назвемо:

1) Словопоказчик до творів О. Гончара з монографії Н. М. Сологуб «Мовний світ Олеся Гончара» (1991);

2) «Показчик індивідуальних вживань лексики емотивного змісту в поетичних творах Василя Стуса», доданий до дисертації А. Бондаренко «Поетична мова *Василя Стуса* (експресеми емотивного змісту)» (1996).

Найчастіше автори укладають словники-індекси (конкорданси) з ілюстраціями та паспортизацією реєстрових одиниць. Такими є, зокрема словники, видані в серії «Українська індивідуально-авторська неографія», а також:

1) «Словник авторських лексичних новотворів Василя Барки» (2007) Н. А. Адах, доданий до монографії «Авторські лексичні новотвори Василя Барки (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти)» (2007: 52 – 132) та до дисертації «Авторські лексичні новотвори в поезії Василя Барки: семантика, функції, прагматика» (2008). Словник не має тлумачної частини. Авторка подала необхідний граматичний коментар до реєстрового слова та дібрала відповідний ілюстративний матеріал. У багатьох словникових статтях подано узуальні відповідники до okazіональних одиниць, що допомає з'ясувати значення останніх:

Дзеркалитися, дієсл., *А буде, в воскресінні з трун життя, / земля дзеркалитись як іспит...* (ВБар1:І42 # 1948); пор. з узуальним **дзеркалити**;

Знаходинка, ім., ж.р., *З піску, від сплесків, іскрять /вуглинки в живих кострах; /зоставлять, збігаючи в глибінь – / вдзеркалений плин! чайнки, полюбїть: / краса його щедрїстю добра, / знаходинки вродять.* (ВБар2:247 # 1982); пор. з узуальним **знахідка**.

2) «Словник авторських лексичних новотворів київських неокласиків» (2009) Н. В. Гаврилюк, виданий у лексикографічній серії «Українська індивідуально-авторська неографія» (вип. 2), в якому до новотворів подано необхідний граматичний коментар, наведено контекст, достатній для з'ясування лексичного значення інновацій; за потреби додано структурно схожі

або семантично близькі узуальні відповідники або новотвори того самого автора чи інших поетів, що допомагає розкрити значення реєстрової одиниці.

3) «Алфавітний словник неологізмів неокласиків» А. А. Калетнік, доданий до дисертації «Лінгвістичний статус неологізмів у неокласичному тексті» та до монографії «Неокласична неологія: лінгвістичний статус» [Калетнік 2008: 177–293].

Тлумачні словники авторських новотворів:

1) У монографічному дослідженні Н. М. Сологуб «Мовний портрет Яра Славутича» (1999 р.) представлено письменницьку мовотворчість Яра Славутича як лексикографічні матеріали до словника авторських утворень, із тлумаченнями та ілюстративним матеріалом. У тексті монографії дослідниця докладно аналізує мотивацію творення таких авторських одиниць та їхню семантику [Сологуб 1999].

2) «Словник поетичної мови Василя Стуса» (2003) Л. В. Оліфіренко подає тлумачення частини лексичних новотворів, наявних у поезії В. Стуса, передусім тих, що можуть викликати сумнів щодо їхнього розуміння, наприклад: *кумельюгом* – у безпорядку, шкереберть, сторчма; *щовб* – крута вершина гори, стрімка скеля; *долонити* – торкатися долонями. До реєстру словника внесено: а) пасивну лексику, яку вжито в поетичних творах – застарілі слова (історизми, архаїзми), діалектизми, просторічні та фольклорні слова, церковні вирази, терміни різних галузей; б) авторські новотвори – як характерну ознаку лірики письменника.

3) «Словник нових іменників-назв особи» (2007) К. В. Брітікової подає реєстрову частину з граматичною інформацією, тлумачення новотворів з ілюстрацією, супроводженою паспортизацією, а також показує способи їхнього творення та стилістичні особливості, за потреби подає додаткову інформацію про походження й значення словотвірних компонентів, наприклад:

СТЕПАНОРАДЧЕНКО, -а, ч. Тут: Людина, яка приїхала в місто із села з метою досягнути успіху в чомусь. Степан Радченко – головний герой роману В. Підмогильного „Місто”. *Розміряний Остап дивився із-за вбогенької*

гуртожитської штори на позіхаюче нічне місто, яке і не пам'ятало, скільки перебачило і перемололо за довгий вік таких агресивних степанорадченків (Процюк, с. 162) (СНІ: 303).

Окремо згадаємо серію «Українська індивідуально-авторська неографія» та неографічну лабораторію «Острозької академії». Засновницею їх та авторкою низки словників-індексів, зокрема, «Словника okazіональних назв осіб в українській поезії 20–30 років ХХ століття», «Словотворчість українських поетів ХХ століття», «Словника лексичних новотворів Михайля Семенка» є проф. Г. М. Вокальчук. Лабораторія планувала на перспективу видання загального «Словника авторських лексичних новотворів в українській поезії ХХ століття» за уніфікованим лексикографічним описом, який передбачав такі структурні частини словникової статті: реєстрове слово з наголосом у початковій формі, граматичну інформацію, контекст із уніфікованою паспортизацією, за можливості – порівняння з узуальним словом. У цих дослідженнях основним об'єктом названо *одиниці індивідуально-авторської номінації* [УІАН-3: 10]. Лексикографічну фіксацію індивідуально-авторських неологізмів дослідниця вважає науково цінною, оскільки лексикографований матеріал ілюструє можливості заповнення певних номінативних лакун у лексичній системі мови, сприяє поглибленому вивченню явища okazіональності; а також демонструє словотвірні потенції української мови, засвідчуючи перевагу одних словотворчих засобів над іншими, уможливаючи прогнозування розвитку словникового складу мови через узуалізацію окремих одиниць [Вокальчук 2011: 208–209]. Okazіональні слова Г. М. Вокальчук кваліфікує з урахуванням того що: 1) будь-який лексичний новотвір проходить стадію okazіональності; 2) вирішальну роль у введенні новотвору до лексичної системи відіграють екстра- й інтралінгвальні чинники; 3) авторські інновації поповнюють резервний склад слів; 4) лексичним новотворам не властива відтворюваність; 5) авторські інновації, які регулярно актуалізуються у процесі мовлення, стають узуальними одиницями; 6) дериваційні особливості okazіональних слів не перешкоджають засвоєнню їх

лексичною системою мови; 7) поява авторських інновацій у художньому контексті має бути виправданою [Там само].

Серія «Українська індивідуально-авторська неографія» налічує 7 випусків та охоплює як теоретичні розвідки різних дослідників у сфері авторської неографії, так і їхні словники-конкорданси новотворів багатьох українських поетів. Наприклад, у 3-ій випуск «Словотворчість шістдесятників» увійшли короткі словники: авторських лексичних новотворів Ліни Костенко (близько 220 одиниць), укладений І. В. Цапук, та Миколи Вінграновського (214 одиниць), укладений Г. М. Вокальчук та А. І. Браун. Спеціальний, 5-ий, випуск лексикографічної серії під назвою «Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття» (Острог, 2011) до 120-річчя від дня народження поета підготував під керівництвом Г. М. Вокальчук колектив авторів. «Словник авторських лексичних новотворів Павла Тичини» уклала О. В. Кирилюк, а зредагували С. Я. Єрмоленко і Г. М. Вокальчук. Реєстр авторських новотворів налічує 1097 слів. Матеріал цього словника в окремій публікації «Аероплань, душе моя..», опублікованій у збірнику «Культура слова», докладно проаналізувала Є. А. Карпіловська, підсумувавши, що «ми ніколи не зможемо передбачити поетичний okazіоналізм, спрогнозувати його, запрограмувати примхливі повороти думки митця. І в цьому чар і принада мови справжньої поезії, істинного мистецтва слова. Словотворчість Павла Тичини це беззаперечно доводить, відкриваючи читачам у неповторних okazіоналізмах поета потужний потенціал наявних в українській мові засобів і способів «ословлення» думки» [Карпіловська 2016: 34]. Ці та інші словники-конкорданси з лексикографічної серії «Українська індивідуально-авторська неографія» подають палітру авторських слів, розмаїту за способом їх творення, формою, семантикою та призначенням, роллю в тексті.

Словникові статті, як уже згадано, не містять тлумачень слів, проте подають граматичну інформацію до наголошеного реєстрового слова та контексти їхнього вживання з паспортизацією:

Вхóпини, ім., мн., *А той вітряк давно вхопили **вхопини*** (ЛК2: 176) (УІАН 3:109);

Мискобóрство, ім., с.р., *Отак ми й загрузаємо в убозтво. / Є боротьба за волю України. / Все інше – то велике **мискоборство***. (ЛК1:99) (УІАН 3: 112);

Морезв́ід, ім., ч.р., *Багряною півчарою схилився / В вологих сонцетіннях небозвід; // І **морезвід** півчарою другою - / І чара зустрічі в руці моїй горить*. (МВінгр2: 124 # 1960) (УІАН 3: 128).

Українська дослідниця okazіоналізмів, авторка двох монографій і докторської дисертації на тему незуального словотворення Ж. В. Колоїз уклала спеціальний «Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів» (2003). Словник подає тлумачення okazіональних слів а також словотвірну модель творення okazіональних дериватів (твірну базу та формант). Словник складається з двох частин. У першій частині «Лексичний аналіз» у словникових статтях після подано реєстрове слово, його основні граматичні характеристики, тлумачення значення, ілюстрація, паспортизація. Ілюстративний матеріал дібраний із художньої літератури, ЗМІ та частково з розмовно-побутового мовлення. Тлумачення здійснено описово, або через узуальний синонім (синоніми), або поєднанням обох способів (опис+синоніми).

Бризкош́ум, у, ч. Сукупність різноманітних звуків дрібних частинок твердого тіла, що розлітаються від удару. А град од стін і від землі одскакуватъ пішов, мов стукотом підкований – у шумі, в бризках, у бризкошумі, мов стукотом підкований (П. Тичина). Бризк + о + шум ← бризк/ø, шум/ø (ТССО: 19).

Ласка́в'я, я, с. Ласкавість. Це вже востаннє, ще не сніжним серцем тебе до поцілунку стріну: не я – ласкав'ям хресним і не смертним сам берег завітча промінну (В. Барка) (ТССО, 73).

Латінник, а, ч. Про того, хто викладає латину, латинську мову. Даруйте, дехто, може, не без нуду пригадує собі журнал «Кола», інспектора, латинника-маруду (М. Драй-Хмара) (ТССО, 73).

Авторка застосовує систему ремарок перед тлумаченням: *перен.* (переносне), *жарт.* (жартівливе), *зруб.* (згрубіле), *ірон.* (іронічне).

Іномода, и, ж. *Жарт.* Панування в суспільстві чужих, іноземних смаків, що виявляються в зовнішніх формах побуту. Іномода. Стала книга зайвим читивом, В моді – іномарка, Іножуйка, пляшка з пивом Та іноцигарка (В. Скомаровський) (ТССО, 63).

Титанитися, юся, ишся. *Перен.* Рухатися, уподібнюючись титану. Тінь титанитися на схід, Я ж росту, встаю, сильним руку подаю через націю і рід (П. Тичина). Титан + и – ти + ся ← титан/∅ (ТССО: 152).

Семантичні новотвори у словниковій статті позначено * (зірочкою) після реєстрового слова.

Клеп*, у, ч. Наклеп, плітка. Та його лагідно зустрічала, багато оповідала клепів, сипала свої знання, мов із мішка (У. Самчук) (ТССО, 66).

У другій частині словника «Словотвірний аналіз» у словниковій статті подано словотвірну структуру okazіоналізмів:

баладн + о ← балад/н/ий

балер + ун ← балер/ин/а

бамбил + я - ти ← бам-биль (ТССО, 11).

Новий для української лексикографії лінгвістично-енциклопедичний словник авторського колективу: З. Г. Козирева, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун «Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (Київ, 2022; наук. ред. Є. А. Карпіловська і З. Г. Козирева) подає лексику та фразеологію української мови у вживанні такими майстрами слова, як Юрій Андрухович, Олесь Гончар, Іван Дзюба, Оксана Забужко, Микола Лукаш, Євген Сверстюк, Григорій Тютюнник. У словнику описано слова, словосполуки та вислови, які становлять складник ідіолекту творчої особистості та відсутні в нормативних загальнономовних тлумачних і фразеологічних словниках, але становлять ресурс для оновлення словникового фонду сучасної української мови. Загалом у словнику описано 10282 одиниці –

6866 слів і 3416 сполук і висловів. Оказіоналізми в цьому словнику потрактовано як «авторські новотвори, які мають відповідники в загальнонародній мові, а в авторській мові використані з певною прагматичною функцією» (СМТО Передмова: 4), пор.:

дрібнотем'я, -я, с., розм. Незначні, маловажливі теми, які не зачіпають істотних суспільних проблем. *Здебільшого таких побутописців заїдає дрібнотем'я* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2001), 754) (СМТО: 191);

лободзвони, -ів, мн., зневажл. Про нерозумних, легковажних та безвідповідальних людей (лоботрясів, нероб, гультяїв). | *Образно. А що робили тоді для порятунку рідної мови теперішні «авангардівці,» адже не той час багато хто з них уже були цілком дорослі лободзвони?* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т.3, 478) (СМТО: 348).

Лексикографи вбачають роль словників авторської мови як «проміжну форму фіксації лексики та фразеології на їхньому шляху до фундаментальних тлумачних словників» та розв'язання проблеми «слова поза словником», тобто уведення того шару лексики, що з різних причин не увійшов до словників, але «потребує лексикографічної параметризації» [Тищенко 2017: 57]. Авторська лексикографія дає приклади функціонування слова поза нормативним словником, що є особливо цінним з огляду на вивчення цілого шару лексики, який становить багатство живої мови, але не кодифікований як лексика літературної мови. Оказіоналізми, засвідчені в авторській лексикографії, частково можуть увійти й у реєстри загальнономовних словників, зокрема, тлумачних, як ілюстрація реального стану мови.

Таким чином, в українській лексикографії спостерігаємо різні підходи до моделювання оказіоналізмів: від засвідчення їх як вкраплень у тлумачних нормативних словниках та подання як складника неологізмів у словниках нової лексики чи мови письменників, до створення спеціальних словників авторських новотворів чи оказіональної лексики. Спеціальні словники також не становлять

однорідного масиву за структурою словникової статті: це можуть бути словопоказчики, словники-індекси та тлумачні словники okazіоналізмів.

II. 3. Взаємодія узуального й okazіонального в термінології

Авторське творення термінів в українській мові розглядаємо як один з проявів реалізації тенденції стратифікації словникового складу мови, спрямовану на посилення когнітивної потужності мови. Водночас авторське термінотворення розглядаємо в контексті «кування» нових слів українськими письменниками, діячами культури, науковцями для перекладних текстів художнього, публіцистичного й наукового стилів. Необхідність творення української наукової термінології на народній основі на противагу запозиченням обґрунтував ще М. М. Левченко у статті «Замітки про русинську термінологію» в журналі «Основа» 1861 р., запропонувавши відповідники до 128 іншомовних термінів, на зразок *виробня* замість *фабрика*, *численниця* замість *математика* та ін. [Левченко 1861: 184–185]. Традицію калькування іншомовних термінів та творення їх на питомій основі підтримували мовознавці Інституту української наукової мови ВУАН, які в двадцятих роках ХХ ст. уклали й видали низку різногалузевих термінологічних словників або їхніх проектів. У цей період українського Відродження українські науковці ввели в обіг низку різногалузевих термінів на питомій основі на противагу іншомовним, наприклад, *рівнобіжний* (замість *паралельний*), *витинок* (замість *сектор*), *світломір* (замість *фотометр*), *відпружник* (замість *буфер*), *рівник* (замість *екватор*), *крило годинне* (замість *часовий пояс*). У багатьох таких термінів відоме авторство, наприклад, одним із творців української наукової термінології є О. Б. Курило, відома не лише мовознавчими розвідками, а й роботою в термінологічній комісії Українського наукового товариства над укладанням словників медичної, ботанічної, фізичної, хімічної термінології. Вона запропонувала терміни: *милозвучність* (лінгв.), *дробина* (фіз.) (замість *молекула*), *веселкова оболонка* (мед.) (замість *райдужна оболонка*) та ін.

В. Й. Левицький (1872-1956) відомий науковими працями з вищої математики, а також розробленням української математичної, фізичної, хімічної, астрономічної термінологій. Серед запропонованих ним хімічних термінів: *безводник* (замість *ангідрид*), *воднекисень* (замість *гідроксил*) [СХТ 1923, 2008]. Зауважимо, що в багатьох таких авторських термінах використано калькування як продуктивний спосіб перекладу інтернаціоналізмів і пошуків питомого відповідника. Кальки «спираються на однотипність поняттєвого компонента, лексичного значення пояснювальних слів у мовах, а також на повторюваність семантичного співвідношення між складниками слів, а часто і на словотвірний спосіб їх оформлення» [Клименко 2014: 350]. Сучасне авторське термінотворення з використанням національних ресурсів розглядаємо у контексті поновлення традиції питомого термінотворення, зокрема й калькування інтернаціональної термінології, а також як вияв тенденції націоналізації мовного розвитку.

В авторському творенні термінів у нових або стрімко оновлюваних терміносферах (інформатики, суспільствознавства, політології), яке кваліфікуємо як поновлення традиції «кування слів» в українській мові на заміну запозичень, помітними є двоспрямовані процеси: а) okazionale авторське творення вдалої номінації, яка набуває поширення в узусі, стає терміноідом і має шанси увійти до кодифікованих терміносистем та б) свідоме творення терміна на питомій основі на протигагу поширеному інтернаціоналізму, який у системі української мови вже сформував розгалужене словотвірне гніздо. Останній процес стикається з цілком зрозумілими труднощами узуалізації.

Прикладом творення вдалої авторської номінації, яка набуває поширення в узусі (але не в спеціальних текстах), є новостворений термін інформатики *застосунок* як питомий відповідник до англійського *application* у значенні «прикладна програма, додаток». Термін *застосунок* подають, зокрема, автори словника «Мова – не калька» (Львів, 2015) та розробники сайту «Словотвір» Тарас Береза, Ірина Зубрицька, Юрко Зелений. Автори названих джерел

наголошують на збереженні традиції питомого термінотворення та пропонують авторські номінації понять замість іншомовних у різних наукових сферах, зокрема, й у галузі інформатики. На сайті вказано імена (або ніки) користувачів, які запропонували той чи інший термін як відповідник до іншомовного. Поданий у цих джерелах термін *застосовна програма* або *застосунок* (англ. *application*) увійшов у практику вживання комп'ютерних термінів як користувацька комп'ютерна програма, що розв'язує конкретні прикладні завдання [СЛЮВ]. В українських спеціалізованих текстах фахівці переважно користуються термінами *прикладна програма*, *додаток* і аргументують, що *застосунок* неповно передає зміст позначуваного поняття. Триває дискусія з приводу того, що *застосунок* увиразнює в своїй формі не головну ознаку денотата, оскільки цю *прикладну програму* не тільки застосовують, її додають до операційних систем для виконання конкретних завдань (*додаток*), а отже, вона виконує окрему прикладну функцію (*прикладна програма*). Тому ці терміни, на думку фахівців, ємніші й точніші.

Наприкінці 2023 року *застосунок* на сайті «Словотвір» подано як пропозицію перекладного відповідника вже у шести значеннях (подані нижче у порядку спадання популярності запропонованого відповідника до слів чи словосполучень): 1) **Мобільна аплікація** – програма для «розумних» мобільних телефонів; 2) **віджет** – контент-модуль, вбудований у веб-сторінку⁹ або у браузер (англ. *widget* від *window gadget* – віконне пристосування); 3) **аплікація** – користувацька комп'ютерна програма, що дає змогу вирішувати конкретні прикладні завдання користувача. (англ. *application, application software*); 4) **тулза** – інструмент для роботи програми. (англ. *tools* – знаряддя); 5) **програма** – набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів тощо, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером, які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату; 6) **плагін** – додаток, незалежно скомпільований програмний модуль, що динамічно підключається до основної програми, призначений для розширення або використання її

⁹ Збережено авторський правопис сайту

можливостей [СЛОВ]. На сайті триває дискусія щодо доцільності та коректності використання терміна *застосунок* у тому чи іншому значенні. Наведу тут деякі думки дискутантів (як фахівців, так і користувачів), які охоплюють увесь спектр від повного сприйняття авторського новотвору до сумнівів і аргументованого заперечення його доцільності (збережено оригінал написання).

Слово "застосунок" вже використовується для трьох слів – програма, аплікація та мобільна аплікація (7.01.2018); Застосунок це те саме, що додаток чи програма (6.10.2020); "Застосунок" є унормованим відповідником терміну "application" (24.02.2023); apply – застосувати (применить). application – застосунок (приложение) (11.08.2015); Дуже добре обґрунтований переклад, але практично скрізь використовується "Додаток", тому наразі не бачу сенсу вператися й використовувати саме цей варіант (31.10.2016); Хоча багато хто каже, що йому це слово "вуху ріже", але таки це справді найкращий переклад слова application, про який мені відомо. Англійське слово application має на увазі "продукт, який створено за допомогою певної мови програмування чи за допомогою фреймворку", тобто український відповідник "застосунок" досить точно відповідає цій суті. Коли ми кажемо "застосунок", то маємо на увазі "застосування мови програмування або фреймворку для створення цього продукту" (15.11.2016); Якщо справа стосується програмного забезпечення – то є усталене "додаток", щодо інших понять варто дискутувати (5.02.2018); Слово application означає, що є Operating System у неї є певний обмежений функціонал. А Application розширює функціонал операційної системи. В російській мові це перекладають, як "приложение к Операционной Системе", а в українській мові "додаток до Операційної системи". Так само як "додаток до документу", "приложение к документу", "application to the document" (3.05.2019); Краще було б використовувати це слово як "програма", а "додаток" – "application software" (4.05.2016); Програма, додаток, застосунок – синоніми. Але нічого там не додається і не застосовується, а ВИКОНУЄТЬСЯ! Ключове слово не Software,

ne application, ключове для значення цього слова *executable* (2023) [СЛОВ]. Висловлені думки супроводжені датами, що дає краще розуміння того, як відбувається узуалізація запропонованого терміна в часовому проміжку 2015-2023 років, а також, які перспективи можливої кодифікації терміна за наявності усталених *програма (прикладна програма)* та *додаток*. Сама наявність і розвиток такої дискусії свідчить про здоровий розвиток української терміносистеми інформатики.

Схоже, що сама номінація виявилася вдалою й розширила семантичний обсяг та сферу використання. Матеріали корпусу ГРАК засвідчують зростання кількісних показників використання авторського терміна *застосунок*: якщо результат пошуку 2019 року давав 149 прикладів його вживання, то наприкінці 2023 року – це 7699 прикладів уживання: *Таким чином, вибір Share Point в якості платформи ІС «Планування» забезпечив зручну процедуру створення порталу, використання вбудованих інструментів для базових функцій документообігу, а також засобів розроблення застосунків для керування документами та підтримки процесів планування наукових досліджень* [ОПІС, 2012]; *Компанія Google має намір використати алгоритми машинного навчання для аналізу даних про продуктивність застосунків і додатків в Play Market* [Zaxid.net, 2017]; *Міністр цифрової трансформації Михайло Федоров порадував всіх нас повідомленням про те, що ось-ось стане доступним застосунок Дія, де у всіх, хто бажатиме, зберігатимуться цифрові водійські посвідчення, техпаспорт на авто і навіть страховий поліс, у чому Україна беззастережно обігнала планету всю* [НВ, 2019]; *У Uber планують надати доступ до цифрового гаманця в застосунку Driver найближчим часом* [НВ, 2019]; *Завдяки сучасним розробкам і оптимізації інформаційних технологій, побутова техніка розвивається і вдосконалюється, пропонуючи користувачам взаємодію за допомогою мобільних застосунків, голосового контролю і навіть управління жестами* [НВ, 2019]; *Окрім цього, ми активно використовуємо застосунки ZOOM та Microsoft Teams* [Д, 2020]; *Вакцинація українців від коронавірусу розпочнеться у лютому, запис буде проводитися через*

спеціальний сайт, мобільний **застосунок** Дія чи сімейного лікаря [НВ, 2021]; Apple видалила **застосунок** для знайомств противників вакцинації. У компанії кажуть, що вирішили видалити **застосунок**, оскільки він порушив правила корпорації щодо інформування про коронавірус. Водночас в Google Play **застосунок** Unjected все ще доступний [ВЗ, 2021]; Нагадаємо, на початку 2021 року в Києві запустили **застосунок** Київ Цифровий для оплати проїзду в транспорті [Хмарочос, 2021] [ГРАК]. Подані із корпусу приклади з контекстами, переважно з різних ЗМІ, свідчать про те, що користується словом **застосунок** широка аудиторія, яка складається переважно не з фахівців.

Є приклади контекстів, де **додаток** і **застосунок** використовують як повні синоніми, що свідчить про їхнє конкурування в неспеціальних текстах: *Зі всіх сторін **додаток** тестували, тобто проблем не може бути, тому що застосунок Дія не зберігає персональних даних, а лише відображає інформацію, яку містять реєстри* [LB.ua, 2020] [ГРАК].

Щодо лексикографічної фіксації, то на сайті «Російсько-українські словники» **застосунок** засвідчено у «Російсько-українському народному сучасному словнику» як синонім до *застосовна (прикладна) програма з ремаркою «стаття потребує додаткового обговорення»* [r2u].

Як синонімічні терміни з інформатики подає **застосунок** і **застосування** 2 Словник української мови у 20-ти томах:

ЗАСТОСУНОК, нку, ч., *інформ.* Те саме, що **застосування** 2. *Розробка веб-застосунків* дозволяє створювати корисні й багатофункціональні онлайн-інструменти для вирішення різних бізнес-завдань (з навч. літ.); *Тепер українським користувачам доступний ще один корисний і дуже очікуваний застосунок – мобільний словник (з мови реклами)* [СУМ-20].

ЗАСТОСУВАННЯ, я, с. 2. *інформ.* Виконуваний модуль для певної операційної системи. *Розроблення моделей об'єктного подання знань про застосування (прикладну систему) є традиційним завданням теорії програмування* (з наук. літ.); *У результаті вивчення зазначеної дисципліни*

студент повинен знати принципи розроблення динамічних веб-застосувань (з навч. літ.) [СУМ-20].

Натомість у Глумачному словнику з інформатики (2010) до термінів *додаток* і *прикладна програма* (*application, program*) запропоновано лише багатозначний (5 значень) синонім *застосування* [ТСІ 2010: 332-333].

Таким чином, у неспеціальних текстах і загальномовних словниках спостерігаємо конкурування авторського терміна *застосунок* із термінами інформатики *застосовна програма, прикладна програма, додаток і застосування*. У спеціальних словниках конкурують терміни-синоніми *додаток, прикладна програма, застосування*, а *застосунок* відсутній. Наявність низки синонімів цілком можна пояснити: «Адже науковий стиль різножанровий. Він завжди містить певний свій компонент оцінки та експресивності, як і потребу в урізноманітненні засобів мовного вираження. ... Укладачі [словників – Л.К.] вдаються також до використання синонімів, зрозумілих і орієнтованих на фахівців (без їхнього надміру в терміносистемах!), а також на нефахівців у неспеціальних текстах для розуміння широким колом носіїв мови» [Клименко 2014: 350].

Поширення терміна *застосунок* у мовній практиці підтверджує і наявність спеціальної статті у Вікіпедії: *Застосунок, прикладна програма або додаток* (англ. *application, application software, app*) – *користувацька комп'ютерна програма, що дає змогу вирішувати конкретні прикладні задачі користувача*. У статті подано різноманітні типи та приклади застосунків як прикладного програмного забезпечення. Наголошено, що донедавна в українській комп'ютерній термінології слово «застосунок» не використовували, а словосполучення «*application*», «*application program*» традиційно перекладали як «*прикладна програма*» «*додаток*». Однак, віднедавна термін *застосунок* у значенні «*прикладна програма*» використовує компанія Microsoft, зокрема, в українській локалізації Microsoft Windows 7. Як термін «застосунок» стали використовувати в документації українських компаній, наприклад, в інструкціях компанії Київстар [Вікіпедія].

Натомість частіше авторські терміни, створені на заміну поширеним англomовним термінам, не здобувають підтримки в користувачів. На сайті «Словотвір» подано такі терміни, утворені на питомій основі, наприклад *зламник* замість *хакер* (англ. to hack – рубати), з дефініцією «особливий тип комп'ютерних спеціалістів, діяльність якого пов'язана з намаганням отримати несанкціонований доступ до систем із секретною (конфіденційною) інформацією, комп'ютерний злочинець». У коментарях до запропонованого терміна зазначено, чому це невдалий відповідник англійського терміна: *"зламник", відповідно до будови української мови, мало б означати "зламний об'єкт – призначений, щоб його зламувати". Форма, що відповідає будові укр. мови – злámувач. Але таке слово означає зламувача будь-чого, а потрібно – особливого (комп'ютерного), доцільніше обрати слово оригінальне, наприклад "ломій" – комп'ютерний злочинець* (25.11.2019) [СЛОВ].

У корпусі ГРАК засвідчено 8 контекстів слововживань *зламник* як відповідник до *хакер*: *Можна постійно платити зламникам, які будуть відновлювати ваш ресурс на якийсь час, а потім знову вимагатимуть гроші* [ДТ, 2017]. Контексти засвідчують їх як синоніми в одному реченні: *Хакери змогли зламати системи американських бронемашин Stryker. Зламникам вдалося погіршити функціонування деяких систем бойової техніки* [UNIAN.NET, 2019]; *Галузь кібербезпеки залишається реактивною – тобто, саме вона реагує на дії хакерів. Розробники правлять помилки, зламники знаходять нові способи отримати нелегальний доступ до системи – і ці перегони тривають уже довго* [НВ, 2021] [ГРАК]. Але активність англiзма *хакер* у ГРАКУ – 17515 слововживань не залишає авторському новотвору жодних шансів на вкорінення.

Слова *зламник*, а також варіант *зламувач* засвідчує СУМ-20, але все ж у ширшому значені, «той, хто зламує будь що», пор.:

ЗЛÁМНИК, а, ч. Те саме, що **злámувач**. До атаки на сервер ідентифікації *зламник* може підслухати запит та зашифровану відповідь, після чого провести атаку (із журн.); *Фахівці та інженери компанії розробили*

спеціальну конструкцію дверей, яка може протистояти найдосвідченішому зламникові (з газ.) [СУМ-20].

ЗЛАМУВАЧ, а, ч. Той, хто здійснює зламування (замка, дверей, інформаційної системи і т. ін.); зламник. *Пена зауважив, як Варцабич на мить робиться містечковим комп'ютерним генієм з претензіями найбрутальнішого зламувача кодів* (Ю. Андрухович); *Про те, щоб проникнути в гараж без ключів, і мови не могло бути, захист від зламувачів там надто серйозний* (із журн.); *Основними героями нового закордонного фільму є професійні зламувачі сейфів, які комедійно виконують свою роботу* (з газ.) [СУМ-20].

Таким чином, на позначення особи, що «намагається отримати несанкціонований доступ до комп'ютерних систем, як правило з метою отримання секретної інформації; комп'ютерний злочинець» у мовній практиці та в сучасних загальномовних словниках засвідчено конкурентні номінації англізми *хакер* (*гакер*), авторські новотвори *зламник*, *зламувач*, *ломій*. Однак, українські відповідники, хоч і засвідчені, як синоніми, виявляють перші ознаки семантичної, функціональної та стилістичної диференціації, пор: *зламник* – «особа, яка зламує будь-що» й «об'єкт, призначений, щоб його зламувати», *зламувач* – «особа, яка зламує будь-що», okazіonalізм *ломій* – «комп'ютерний зламувач».

До терміна *браузер* з дефініцією «програма, призначена для перегляду сайтів, гіпертекстових документів в Інтернеті» на сайті «Словотвір» запропоновано питомий відповідник *переглядач* із досить критичними коментарями користувачів сайту: *переглядач* – *уже є усталеним і широко вживаним перекладом (веб-переглядач) (7.09.2015); переглядач* – *це той хто переглядає, а браузер не переглядає, а забезпечує перегляд (7.11.2016); Браузер не забезпечує перегляд тому, що сторінка передається у форматі HTML, який потім перетворюється на документ. Те, що бачить браузер і що бачить людина в браузері це різні речі. Тому і людину, і браузер можна назвати переглядачем (26.11.2020) [СЛОВ].* Інші пропозиції використовувати новотвір

переглядач у значеннях «екран» та «користувач мережі» теж не знайшли підтримки в користувачів.

Переглядач замість *браузер* функціонує в соцмережах і переважно неспеціальних текстах. Корпус ГРАК 2019 року подавав 6 прикладів із *переглядач*, а 2023 року – вже 23 приклади з контекстами. Але на тлі порівняння його з 4520 прикладами використання терміна *браузер* 2023 року, можна констатувати дуже повільне й обережне прийняття авторського терміна користувачами: *Універсальних переглядачів* для всіх тюнерів з повним контролем через WDM-драйвери немає через закриття документації ряду моделей [КХС, 2017]; *Швидкий переглядач Quick Look* отримав підтримку розмітки для файлів і зображень [ЕП, 2018]; Для проведення постпроцесінга (подальшої обробки) використовувався пакет *QFlow*, який є плагіном до *DICOM переглядача Medis* [ББ, 2019] [ГРАК].

У мовній практиці користувачі розрізняють *переглядач* як «**переглядач зображень** – застосунок або пакет програм, що дозволяє її користувачеві переглядати зображення на екрані комп'ютера» і *браузер* (із варіантами **бравзер, переглядач, вебпереглядач, вебоглядач, вебнавігатор** (від англ. *browser*)) – «програмне забезпечення для комп'ютера або іншого електронного пристрою, як правило, під'єданого до інтернету, що дає можливість користувачеві взаємодіяти з текстом, малюнками або іншою інформацією на гіпертекстовій вебсторінці» [Вікіпедія]. Таким чином, у мовній практиці як синоніми до *браузера* функціонують *переглядач, вебпереглядач, вебоглядач, вебнавігатор*. А найпоширенішими варіантами українських відповідників до *браузер* автори статті у Вікіпедії називають *вебпереглядач, переглядач і вебоглядач*.

Нове термінологічне значення *переглядач* подає СУМ-20:

ПЕРЕГЛЯДАЧ, а, ч. 1. Той, хто що-небудь переглядає. *Переглядач кінофільму*. 2. інформ. Те саме, що **браузер**. *Переглядач зображень* – застосунок або пакет програм, що дозволяє користувачеві переглядати зображення на екрані комп'ютера (з наук. літ.); *Переглядач спрощує пошук*

слів і фраз, додавання нотаток, заповнення форм, а також друк і передачу файлів (з навч. літ.) [СУМ-20].

На сайті «Словотвір» запропоновано новотвір *висвітник* для перекладу *дисплей, монітор, екран* і навіть для *хайлайтер* у значенні «засіб для висвітлення і виділення окремих частин обличчя» [СЛОВ]. Однак, це слово викликає сумніви в семантичній адекватності й у самих користувачів сайту, відсутнє воно в корпусах і словниках. Є припущення, що *висвітник* утворене за аналогією до польського *wyświetlacz*, але з суфіксом-**ник**.

Пошуки питомих відповідників та авторське творення калькованих термінів на основі українських словотвірних ресурсів триває. Цей процес активний. Скажімо, 2019 року замість *драйвер* зі значенням «комп'ютерна програма, за допомогою якої операційна система отримує доступ до апаратного забезпечення» на сайті пропонували варіант *розпізнавач* [СЛОВ]. Це слово є у словниках на сайті r2u, зокрема у «Російсько-українському словнику складної лексики» Святослава Караванського (2012), але з іншим значенням «той, хто розпізнає (душу, звук)» як переклад рос. *различающий, распознающий* [r2u]. 2023 року цього відповідника вже немає, очевидно, через те, що новотвір позначає саме особу. Натомість серед запропонованих варіантів залишилися оказіональні *дблад, керун, пристосунок, стиківник* або вже зайняте з іншим значенням *рушій*. У коментарях користувачі намагаються знайти стрижневі ознаки для номінації поняття: *Англійське слово "driver" перекладається як "водій" (керівник) і тому навіть в оригінальному значенні доречно лише для пристроїв виводу (принтерів, моніторів), тому що дійсно вказує що треба зробити. Пристроєм вводу (мишам, клавіатурам) драйвер нічого не "наказує" а просто приймає від них сигнали і перетворює ці сигнали в зрозумілу для операційної системи форму* (28.06.2016), однак навіть для авторів запропонованих варіантів вони залишаються незвичними: *відмінюється наче добре, головне звикнути до слова. наразі я не тісно працюю з доладами, але як буде нагода буду використовувати* (24.04.2016) [СЛОВ].

Корпус ГРАК подає 3657 прикладів використання *драйвер* із контекстами, натомість жодного прикладу з запропонованими на сайті варіантами перекладу немає. А саме функціональний критерій – поширення в узусі – дає змогу об'єктивно оцінити можливості нової одиниці конкурувати з новими англійськими запозиченнями. Запропонований переклад *рушій* у словниках подано з іншим значенням: «пристрій для надання руху певному транспортному засобу», *перен.* «сила, яка спонукає до чого-небудь, сприяє росту, розвиткові чогось»; «людина, яка рухає що-небудь, сприяє розвиткові чогось» [СУМ VIII: 918]; «двигун», «мотор» [r2u].

Користувачі сайту «Словотвір» загалом пропонують стилістично нейтральні, хоч і оказіональні авторські терміни. Утім, серед мовознавців поширена думка, що їхня прозора внутрішня форма й широке значення заважають їхньому термінуванню, тоді як для термінології є важливою непрозора внутрішня форма запозичення, вільна від небажаних асоціацій. Наприклад, автор сайту Юрко Зелений запропонував замість *сканер* (англ. scanner від scan – ретельно розглядати) *зняткувач*, а користувач сайту О. Страшко запропонував до нього похідні *знятка* – сканована сторінка, *зняткування* – сканування [СЛОВ]. Однак багатозначне дієслово *знямати/зняти* має аж 17 значень [СУМ III: 666–667], а *знятка*, *зняток* функціонує як «фотографія, світлина» [r2u], хоча й засвідчений у «Глумачно-стилістичному словнику української мови» (2013) у третьому значенні як комп., новотвір «Те ж саме, що й **скріншот**» з ілюстрацією: *Зняток можна миттєво відредагувати в легкому редакторі або в потужному мережевому редакторі, який не поступається Photoshop за потужністю* (з опису програми для роблення скріншотів із сайту app.prntscr.com) [r2u]. У корпусі ГРАК усі 14 контекстів вживання слова *знятка* стосуються значення «фотографія, світлина».

Творення терміна на питомій основі на протиположності поширеному інтернаціоналізму, який уже сформував словотвірне гніздо, можемо проілюструвати низкою запропонованих українських відповідників до англізма

спам, на зразок *шкул* (*дошкуль*), *непотріб*, *сміття*, *причепи*, *відпадки*, *побічнина* та інші, запропоновані учасниками проєкту «Перекладаємо слово» на вже згадуваному вище сайті «Словотвір». Для запозичення *спам* (англ. *spam* – від первісно «*spiced ham*», «пряна шинка»), що позначає «масове розсилання кореспонденції рекламного типу людям, які не виявили бажання її отримувати» – запропоновано варіанти *шкул*, *дошкуль*, *непотріб*, *хопта*, *зигзиця*, *причепи*, *сміття* тощо, які на думку авторів передають семантику поняття «щось непотрібне, зайве». Деякі з запропонованих варіантів є відомими словами з широким значенням (*сміття*, *непотріб*, *хопта* (бур'ян) або *зигзиця* (зозуля), *причепи*), тоді як для терміна потрібне точне конкретне значення. Такі новотвори через свою образність або асоціації, спричинені семантикою відомих слів, не мають шансів узуалізуватися як терміни. Інші, як *шкул*, *дошкуль*, на думку авторів, похідні від дієслова *дошкульяти* [СЛОВ], пор. *дошкульяти* – «виводити з рівноваги», «завдавати неприємностей», «спричиняти фізичний біль» [СУМ II: 401], запропоновані ще 2014 року, так і не увійшли у мовну практику. Закріпленню в узусі цих запропонованих термінів заважає порушення словотвірної та лексичної норми в цих okazіоналізмах. Натомість англізм *спам* на 2023 рік має 2465 прикладів уживання у різностильових текстах корпусу ГРАК [ГРАК]. Про термін *спам*, який в англійській мові утворився внаслідок термінування вищезгаданої сполуки-назви продукту харчування, але пізніше втратило внутрішню форму, а в українську запозичений уже в такому спеціальному значенні, писала Н. Ф. Клименко [Клименко 2017: 146]. Запозичене слово *спам* з непрозорою внутрішньою формою, не обтяжене небажаними асоціаціями, коротке, тому легко утворює похідні в українській мові, й уже сформувало ціле словотвірне гніздо (*спамер*, *спамерський*, *антиспам*, *антиспамерський*, *спамити*, *наспамити*). Можливо, частково посприяла його освоєнню й мода на англізми у сучасній мові загалом та в професійній мові комп'ютерних фахівців зокрема. Мовна практика доводить, що у термінотворенні часто перемагають саме запозичення внаслідок затемненості для українського мовця їхньої внутрішньої форми.

У всіх цих випадках спостерігаємо пошук «того зразка, який є джерелом наслідування і відтворення в одній мові і полегшує можливості віднайдення еквівалентів в іншій мові» [Клименко 2014: 349]. Цей процес передбачає дотримання аналогії, як семантичної, так і словотвірної, коли нове слово ніби «намацує» змістові зв'язки з іншими одиницями, близькими йому за семантикою або й за структурою [Никитина 1973: 41]. Однак, ці пошуки далеко не завжди увінчуються успіхом. Частково це пов'язано з об'єктивними моментами: стислістю іншомовної номінації, непрозорою, вільною від небажаних асоціацій внутрішньою формою запозичення, його високим словотвірним потенціалом на противагу прозорій внутрішній формі, багатозначності питомих слів, порушенню словотвірної та лексичної норми в оказіональних авторських одиницях, що заважає їхньому термінуванню; частково – із суб'єктивним чинником «моди» або «звички» користувачів. Благородна місія створювати комп'ютерну термінологію на базі ресурсів тільки української мови свідомо спрямована на збереження й активізацію використання української мови в кібер- та інтернетпросторі. Така словотворчість носіїв мови є успішною, коли в номінацію включаються семантичне словотворення, семантична інтерференція явище внутрішньомовної «міграції» термінів, метафоризація лексики. Про це докладно писала Н. Ф. Клименко, зокрема в монографії «Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI ст.» [Клименко 2017]. Авторські пропозиції похідних українських лексем на роль термінів терплять фіаско, коли пропоноване як термін слово вже функціонує як багатозначне, обтяжене додатковими конотаціями й асоціаціями, непридатністю його до словотворення.

Головним у термінотворенні залишається точно передати позначуване поняття: або його повний обсяг, або найважливішу, найхарактернішу ознаку поняття. Це переконливо показала Є. А. Карпіловська на прикладі неуспішного виконання когнітивного завдання новотвору *гортач* на заміну запозиченому *планшет*. Аналіз дефініції терміна *планшет* як різновиду комп'ютера показав, що *гортач* не містить інформації про його сутнісні ознаки, до того ж,

віддієслівний іменник із суфіксом –**ач** має категорійне значення «виконавця дії». Таким чином, дослідниця приходиться до висновку, що «семантика цього новоствореного несумірна з обсягом поняття про об'єкт, який він називає, а отже, не сприяє його успішному розпізнаванню одержувачем в процесі комунікації», й у таких випадках «оптимальним для реалізації певного когнітивного задуму виявляється запозичення з непрозорою на українському мовному ґрунті внутрішньою формою, якому можна приписати задану семантичну структуру» [Карпіловська 2021: 116-117]. Загалом погоджуючись зі слушним висновком Є. А. Карпіловської, зауважу деталь, яка пояснює, чому термін *планшет* став об'єктом уваги сучасних термінотворців. Давнє запозичення з французької *planchett* (дощечка) в українській мові є багатозначним, а словники, видані в різні роки, засвідчують різну кількість його значень [СІС1985: 654], [ССІС 2006: 541], [СУМЖ 2016: 789]. Слово увійшло в українську мову як термін геодезії, військової справи, зі сфери театру, й нещодавно – і як термін інформатики [СУМ-20]. В інформатиці термін фактично є стягненою формою (універбом) словосполучення *планшетний комп'ютер*, де стрижневим словом для дефініції виступає *комп'ютер*, пор.: **ПЛАНШЕТ**, а, ч. 4. *інформ.* Те саме, що **Планшетний комп'ютер** (див. **комп'ютер**) [СУМ-20]. Очевидно, з метою уникнути термінологічної багатозначності або міжгалузевої терміноомонії, що заважає оптимальній реалізації конкретного когнітивного задуму, користувачі сайту запропонували низку авторських позначень, в яких обрали іншу ознаку для вербалізації, а не зовнішньої подібності «комп'ютер у вигляді дощечки». Але й жоден із запропонованих на сайті «Словотвір» відповідників (*гортайчик, гортачик, гортач, тицялка* та інші), які вказують на особливості роботи з таким комп'ютером, не задовольняє спектру вимог до повноти відображення обсягу змісту позначуваного ним поняття.

Для творців авторських термінів на питомій основі залишаються актуальними вимоги «відповідності форми та семантики похідного слова реальним моделям словотворення, а також повнота відображення в певному дериваті обсягу змісту позначуваного ним поняття, наявність такого поняття у

концептосфері мови» [Карпіловська 2021: 122]. Пошуки розглянутих більш і менш вдалих питомих відповідників засвідчують активність процесів стратифікації та диференціації українського наукового простору, де вимальовуються гіперо-гіпонімічні зв'язки одних термінів та синонімічні зв'язки різних за походженням конкурентів; і водночас відбувається розшарування розглянутих номінацій за обсягом семантики та диференціацією їхнього вживання в різних функціональних стилях.

Зауважимо, що в останні десятиліття у фаховій літературі усталилася класифікація спеціальної лексики, яка включає: *терміни*, *прототерміни*, *передтерміни*, *квазітерміни*, *терміноїди*, *псевдотерміни*, *професіоналізми*, *професійні жаргонізми*, *номенклатурні позначення* [Gajda 1990], [Романова 2013], [Яковлєв 2019]. Терміноїди в цій класифікації займають проміжне місце, позначаючи ще неусталені або нові поняття, для них характерна розмитість, нечіткість значення, залежність від контексту, але у разі незаповненості смислової ніші терміном, терміноїди прагнуть стати термінами. [Романова 2013: 44-45], [Яковлєв 2019: 229]. Для квазітермінів ключовою ознакою є відсутність ознак повноцінного терміна, зокрема функціонування їх поза терміносистемами, метафоричність [Яковлєв 2019: 229]. Часто дослідники вважають одні й ті самі приклади й терміноїдами, і квазітермінами, наприклад, *рашизм* вважають квазітерміном, *путінізм*, *трампізм* – водночас і квазітерміном, і терміноїдом, а *тетчеризм* – уже усталеним терміном [Яковлєв 2019: 230].

В умовах високої політизації суспільства політологічні квазітерміни і політичні терміноїди виконують низку прагматичних функцій, зокрема, оформляють протистояння політичних сил у мові, удоступнюють обговорення політичних питань на широкий загал, створюють додаткові можливості для розвитку політичної науки, оскільки витворені живою розмовною народною мовою та є показником актуальних для суспільства тем [Яковлєв 2019: 233].

Увагу дослідників привертає активний розвиток суспільно-політичної лексики й термінології, зокрема активні процеси термінотворення у цій сфері

знань [Клименко 2017: 184]. В аналізованих текстах на суспільно-політичну тематику звертає на себе увагу авторське термінотворення та переходи авторських новотворів у статус терміноідів із перспективою увійти в кодифіковану терміносистему.

У сфері суспільно-політичної термінології стабільно активною залишається модель творення композитів із кінцевою основою **-кратіj(а)** (від грец. κράτος – сила, влада): *демократія*, *охлократія* [РУСНТ: 113, 319]; *технократія* [СІС-85: 459]. В умовах посилення впливу суспільства на владу спостерігаємо її активізацію в творенні оказіональних композитів *бандократія*, *баблократія*, *кумократія*, *шутократія*, *хамократія* та ін., яких налічують уже понад тридцять [Кислюк 2019: 166-167], *газократія*, *гепократія*, *ліфтократія*, *плутократія* [СНУ 2017]; *єрмакратія*, *ідіотократія*, *клоунократія* [ЛСІ-22: 37, 52, 58] та ін.

У статті «Порнократія на марші», надрукованій у «Дзеркалі тижня» за 10 березня 2006 р., І. М. Дзюба використав і відомі терміни з активною основою – **кратія**, до яких подав авторське тлумачення, й оказіональні *бандократія* та *порнократія*: «На довгому і вигадливому шляху своєму людство, як відомо, скуштувало багато різних «кратій»: *аристократію* (владу благородного п'ястука), *охлократію* (владу чесних горлохватів), *плутократію* (владу безкорисливої мошні), *партократію* (владу розуму, честі й совісті), *бандократію* (модифікація попереднього), а подекуди й *демократію* (владу спеціально виплеканих речників народу). Схоже, все це відпливає в світле минуле, і чи не настає епоха **порнократії** — влади безстидства?» [ДТ, 10.03.2006, с.17]. Як лексикалізовану одиницю, яка походить від давньогрецького етимона зі значенням «влада, панування» з цитатою із статті І. М. Дзюби з «Дзеркала тижня» *кратія* подано в «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (2022) у статті, підготовленій І. А. Самойловою: **кратія** [з дав.-грець. κράτος – влада, сила, панування], -ї, ж. Лексикалізована кінцева основа складних слів зі значенням «влада, панування» [СМТО 2022: 322].

Низка видань, таких як «День», «Кримська світлиця», «Новини Луганська», «Український тиждень» «LB» (Лівий Берег), UNIAN.NET за 2008-2016 роки, подають композит *порнократія* з покликанням на І.М. Дзюбу [ГРАК, 23.12.2023], засвідчене це слово й в українському перекладі 1994 р. книги Сімони Бовуар «Друга стать» [ГРАК, 23.12.2023]. Останній текст дає покликання на працю французького теоретика й одного з засновників анархізму XIX ст. П'єра Жозефа Прудона, яка так і називається: «Порнократія, або Жінка нових часів» (в інших варіантах перекладу – «Порнократія, або жінки сучасності»). Це праця про роль жінки в суспільстві, про її відносини з чоловіком та (не)можливість рівності між статями. Пошуки вглиб історії приводять нас до періоду в історії 60-х років X ст., коли пап у Римі ставили представники впливової родини Теофілактів. Цей період називався *порнократією*, дослівно – «владою проститутток», оскільки жінки родини Теофілактів славились любов'ю до розпусти та збочень. Для противника фемінізму Прудона «порнократія» – поширення розпусти у зростанні кількості емансипованих жінок. Таким чином з'ясовуємо, що це не новотвір, а актуалізоване, хоч і рідкісне слово. Однак, *порнократія* в трактуванні І. М. Дзюби засвідчує й розвиток термінозначення як «безсоромність, коли втрачено соціальний сором», тому термін можна розглядати як частковий семантичний okazіоналізм, оскільки тлумачення цього терміну автор значно розширює, пор. в його інтерв'ю журналу «Універсум» 2006 р.: «Зараз я потроху пишу роботу, яка називається «**Порнократія**». Йдеться не тільки про розгул порносу – це тільки один із аспектів страшної хвороби, яка передбачає втрату совісті, відповідальності, сорому. А людина починалася саме із сорому – без нього і її нема. Втрачено соціальний сором (сором за те, що ти розкошуєш, а інший бідує), втрачено такт у самоствердженні (безмежне бахвальство статками і мастками серед зірок культури). Таким чином починає торжествувати безсоромність [У, № 11-12, 2023: 35].

У мові преси також вживають експресивно забарвлений композит *бандократія* (за аналогією до позначень основних типів політичних систем),

що позначає політичну й соціальну силу, яка об'єднує корумпованих політиків, бюрократію й організовану злочинність і спрямована на посилення корупції в державі й криміналізацію її економіки: *Замість демократії в Україні існують бандократія та баблократія, хто має гроші чи пов'язаний з бандою, той в ефір потрапляє* [UAinfo, 31.08.2012]; *Олег Соскін: «Бандократія» повинна бути усунена з «тіла» України* [sveola, 19.05.2011]. Та сама словотвірна модель працює на утворення у текстах сучасних ЗМІ розмовно-жаргонних *баблократія* – влада «бабла», тобто грошей; *олігократія* – влада олігархів: *Демократія в тому вигляді, в якому це реалізовано в нашій політичній системі, є владою, обраною меншістю, причому носії цієї влади, як правило, люди дуже заможні. З огляду на це ми можемо сміливо замінювати «демократія» на «олігократія», або «баблократія»* [УП, 27.03.2009]. Якщо одиниці з яскравим оцінним забарвленням як *бандократія та баблократія*, безперечно, залишаться поза межами суспільної термінології та нормативними словниками, то *олігократія* – цілком нейтральний термін, засвідчений СУМ-20:

ОЛІГОКРАТІЯ, ї, ж. 1. *політ.* Форма державного устрою, коли верховна влада належить вузькому колу осіб. *Усяке суспільство є олігократією, владою меншості над більшістю. Режим відрізняється лише тим, як керівна меншість створюється – шляхом узурпації влади чи волею більшості громадян (з навч. літ.).*

2. *збірн.* Група представників такої влади. *Олігократія насамперед має на меті власні бізнес-інтереси (з наук.-попул. літ.)* [СУМ-20].

У праці Є. О. Сверстюка «Вісник призначення України» [ДТ, 29.06.2007], присвяченій постаті ідеолога і лідера українського національного руху ХХ століття В. К. Липинського, використано тріаду термінів *демократія – класократія – охлократія* із праці В. К. Липинського «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму» (1926). Аналізуючи учення Липинського про «провідну верству», Є. О. Сверстюк наклав цю тріаду термінів на сучасну матрицю українського суспільства (*охлократія «регіонів»*): *Клясократія вироджується в демократію, а вже ту*

доконує *охлократія* з абсолютним пануванням войовничих непродуцентів та з цілковитим придушенням свободи і самодіяльності громадянства. ...нині яскравий образ її бачимо у зовсім чужій *охлократії* «регіонів» [ЄС 2015: 17]. Верифікація за корпусом ГРАК показала, що на текст В'ячеслава Липинського припадає 300 з 352 вживань терміна *охлократія* (тобто понад 85%) та 218 із 229 (тобто понад 94%) вживань терміна *класократія* [ГРАК]. У тексті В. К. Липинського стійкими словосполученнями виступають: *національна аристократія, хліборобська, земельна класократія, інтелігентська демократія, більшовицька озброєна охлократія* [ДЕБ].

Поруч із відомими термінами в авторській публіцистиці функціонують одиниці, які створені конкретними авторами й набувають статусу терміноїда. Поєднання основи **момент-** «дуже короткий проміжок часу, мить» і основи **-краті(я)** стало підставою для формування значення композита *моментократія* «короткострокова, тимчасова, скороминуща влада, влада моменту, на мить, яка прагне жити інтересами одного дня, найближчої перспективи»¹⁰. Третій розділ у книзі М. Рябчука «Дві України: реальні межі, віртуальні війни» (2003) називається «Знакування політичного простору: символи «**моментократії**» [МР 2003: 96]. У текстах корпусу ГРАК не вдалося виявити термін *моментократія*, вжитий у тексті М. Рябчука (обов'язково у лапках) із поясненням його смислового наповнення: ...у далекому 1992 році вже лунали тверезіші голоси, які застерігали, що в Україні насправді здійснюється досить сумнівний і аж ніяк не «еволюційний» політичний курс – «на мінімальні зміни і дрейф за течією, поєднаний з політикою угод та позиційним маневруванням» [Джордж Грабович – Л.К.], – той самий курс, що його інший експерт влучно назве через десять років «*моментократією*» [Тарас Кузьо – Л.К.] – забезпеченням хвилимих потреб посткомуністичної олігархії (утримання влади й накопичення власності) за відсутності будь-якої стратегічної візії розвитку країни» [МР 2003: 112]. М. Рябчук називає автором терміна *моментократія* Тараса Кузью (британського та канадського політолога українського походження, спеціаліста

¹⁰ Дефініції, не споряджені покликанням, належать авторці розділу

з історії та політики незалежної України), а роком його появи – 2002, тоді як за гугл-пошуком автором терміна *моментократія* називають соціолога Євгена Головаху (автора психолого-соціологічної інтерпретації масового психологічного явища соціальної амбівалентності українського суспільства). Таким чином, новотвір *моментократія*, за різними джерелами, авторства Тараса Кузя або Євгена Головахи, функціонує в публіцистичних і медійних текстах: *Колись пан Головаха сказав про режим Кучми, він дуже влучно його назвав «моментократією»* [РС, 27.03.2005]; *Типова, як сказав Євген Головаха, моментократія* [Д, 27.01.2012]; *Проте в нас панує парадигма «моментократії», за висловом знаного соціолога Євгена Головахи, здатність ухвалювати рішення тільки «тут і тепер»* [Т, 2.09.2016].

У корпусі ГРАК засвідчено 7 прикладів його використання у виданнях «День» (2005, 2006, 2013, 2017), «Український тиждень» (2015), «Україна молода» (2022), В. Бондар «Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990-2000-х рр.» (2012): *Однією з найпомітніших особливостей «плейбойського» менталітету є цілковита відсутність стратегічного мислення, те, що за часи Кучми деякі політологи називали моментократією, здатністю оперувати лише категоріями «тут» і «тепер»* [Д, 2006]; *Він ясно бачить, як режим кожного українського президента корелює з російським чинником: «креольська держава» Кравчука, «шантажистська держава» Кучми, «моментократія» Януковича* [УМ 2022]; *У 2002 році перед виборами Віктор Ющенко у своїх тезах послався на мене: мовляв, соціолог Головаха дуже влучно назвав цю владу «моментократією»* [Д, 2005]; *Сьогодні для держави, у період моментократії (ситуація, коли державна влада не має стратегії розвитку. – Ред.) і збільшення темпу життя, критично важливо запровадити довгограючі проекти – на п'ять, десять, 15 років* [Д, 2017]; *Методологічним ключем до аналізу цього протистояння М. Рябчук обрав концепцію «моментократії», тобто уявлення про пострадянські олігархічні режими як про утворення, позбавлені будь-яких ідеальних візій національного майбутнього і, відповідно, стратегії його досягнення, які заклопотані головно*

вирішенням поточних («моментальних») проблем, пов'язаних насамперед з утриманням і зміцненням своєї авторитарної влади та особистим збагаченням [ВБ, 2012] [ГРАК]. Авторський термін влучно характеризує негативні ознаки влади незалежної України, тож його підхопили журналісти й політики. Переважне використання лексеми у лапках свідчить про часткову лексичну оказіональність одиниці, тобто про «прив'язку» до автора терміна (згадки у текстах про Є. Головаху, М. Рябчука) чи політичного діяча, діяльність якого цей політичний термін характеризує (Л. Кучму, В. Януковича). Але в текстах український медій слово функціонує і без лапок, що є ознакою його узуалізації. Цей наблизений до терміноодиниць композит як нейтральний уже зафіксували словники нової лексики [СНУа: 248]. Нейтралізація семантики слова уможлиблює його входження до активного словника сучасної української мови.

Підтвердженням авторства О. С. Забужко щодо новотвору *хамократія* із книги «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» (2-ге вид., випр., Київ: Факт, 2007) є верифікація його за корпусом ГРАК, де подано п'ять прикладів функціонування композита в названій книзі. Однак, сама О. С. Забужко у тексті книги покликається на Д. П. Пильчикова, українського громадського і культурного діяча XIX ст., члена Кирило-Мефодіївського братства, який так іменував так звану українську еліту того часу – «полтавську адміністрацію і поміщицтво» (сучасних «політиків» і «олігархів» – *«наша хамократія»*) [ГРАК]. Таким чином, хоч ГРАК і верифікує *хамократію* як авторський новотвір О. С. Забужко, за твердженням самої Оксани Стефанівни, авторство, принаймні в українських текстах, належить Д. П. Пильчикову: «...за десять років перед «Бісами» й за два покоління перед «Бунтом мас» уже побутував прехарактерний «відсторонений» термін, цілком гідний упровадження і в сучасний політологічний обіг, – *«хамократія»*. Це звучить по-нашому, погодьмося, краще, вимовніше, ніж ортегівський «бунт мас» (у романських мовах нема такого ємкого поняття, як «хам», і нема точного цьому слову відповідника). Вперше натрапляємо на цей термін (хай поправлять мене мовознавці) у датованих 1861 р. листах нині геть забутого

(згадуваного хіба завдяки синові-фізику) Д. Пильчикова (1821–1893)» [Забужко 2007: 540].

В О. С. Забужко натрапляємо на ще цікавий двослівний термін уже з позитивною конотацією: *духовна аристократія*, який письменниця визначає як тяглість системи цінностей: *«духовна аристократія репродукується тільки й виключно шляхом прямої міжпоколінневої трансмісії цінностей у «локальних спільнотах», творених «інтелігенцією традиції» й вказує на провідну ознаку духовної аристократії як явища: «духовний аристократ», так самісінько як і «кровний», визначається, по-перше, «родоводом» – духовними батьками, тими, хто його «породив», тобто постатями його Вчителів (це перший «розпізнавчий знак» – нема «аристократа» без «родоводу»* [Забужко 2007: 542]. Авторка категорично заперечує його семантику як синонімічну до словосполуки *«культурна еліта»* й наполягає, що це зовсім не одне й те саме. Цей термін є й у назві статті І. М. Дзюби *«Україні потрібна духовна аристократія»*, надрукованій в архіві журналу *«Універсум»*, № 11–12 за 2023 р. (с. 29–35) як запис інтерв'ю з І. М. Дзюбою від 2006 р., де сутність духовної аристократії автор визначає передусім як *«внутрішню делікатність, витонченість, несуетність»*, а вже потім *«інтелектуальний складник»*, тоді як словники тлумачать вислів *«аристократ духу»*, який приписують німецькому письменнику Генріху Стеффенсу, саме як *«людина високого інтелектуального розвитку»*, пор.: *«духовна аристократія потрібна, бо вона не завжди є становою аристократією, і навпаки. Пригадую, що Довженко говорив про інтелігентність українського селянина. Отака духовна аристократія потрібна, коли йдеться про внутрішню делікатність, витонченість, несуетність. А далі вже й інтелектуальна складова такої аристократії має бути – йдеться про формування цілої соціальної групи, де інтелектуальний вимір – теж важливий показник. Але потрібно, аби та аристократія не відмежовувала себе, не протиставляла себе, не вивищувалась, не ставилась із зневагою до решти людей. Вона має відчувати себе частиною цілого і вважати своїм обов'язком підтягувати решту до свого рівня»* [У, № 11-12,

2023: 35]. Таким чином, у терміносполучі *духовна аристократія*, основне семантичне навантаження несе саме прикметник, за допомогою якого протиставляють, наприклад, антонімічні поняття в І. М. Дзюби *духовна аристократія й станова аристократія*.

Творення авторських метафоризованих найменувань може давати життя новим термінам, хоча «прив'язаність» їх до контексту та метафоризація схиляють швидше вважати їх терміноїдами чи навіть квазітермінами. Такою одиницею є запропонований Ю. Шевельовим авторський термін *леопардизм* у статті «Донцов ховає Донцова», уперше опублікованій у книжці Ю. Шереха «Думки проти течії. Публіцистика» (1948). Терміноід утворений за метонімічним перенесенням поведінки леопарда на поведінку людини й позначає напад і фальсифікацію як неетичний метод «полеміки» Д. Донцова: «Коли він випадкові фрази або уривки фраз, наведені з творів його противника, зіставляє з так само вихопленими уривками фраз з большевицької преси, він чудово знає, що він фальшує карти» [ЮШ: 774]. Сучасні автори цитують його у літературних рецензіях, згадуючи Ю. Шереха: *Згаданий критиком леопардизм стосується, звісно, Ігоря Костецького...* [СО, 2012: 94]; *...через Винниченка до леопардизму нашого...* [Д]; або в теоретико-літературних дослідженнях спадку Д. Донцова: (Ю. Шевельов – Л.К.) *називав його провокатором, неглибокою людиною, «ватажком леопардизму», кожночасового її режиму* [КВВ, 2018]. Таким чином авторський термін вийшов за рамки індивідуального вживання, став терміноїдом і має шанс увійти в терміносистему літературознавства та політології. Аналізовані тексти підтверджують, що «асоціативний комплекс (ореол – за термінологією В. М. Телія) метафори, на базі якого відбувається термінологізація, потребує залучення цілого сценарію знань про позначене» [Селіванова 2013: 61].

У сучасній публіцистиці термін *леопардизм* відсилає нас до іншого першоджерела – соціально-психологічного роману «Леопард» Джузеппе Томазі ді Лампедуза, (опублікованого 1958 р. уже після смерті автора) про символічно-еволюційну боротьбу світів аристократії (леопардів) і буржуазії (шакалів), а

також до фільму Лукіно Вісконті «Леопард», знятий за цим романом 1962 року. Термін та його похідні зазнали метафоризації та набули експресивності в текстах на геополітичні теми (*концепція леопардизму, леопардист, леопардистська стратегія*), де позначають «зовнішні зміни, коли по суті все залишається незмінним» або «деякі косметичні перетворення і нові обличчя в керівництві певного політичного режиму».

Леопардизм функціонує і як медичний термін на позначення плямистих (здебільшого алергійних) висипів на шкірі, де використано вже зовнішню подібність вияву симптомів хвороби до шкіри леопарда. Таким чином, наявна омонімія термінів у різних терміносистемах.

Проаналізовані в авторській публіцистиці приклади (*моментократія, леопардизм*) засвідчують, що оказіональне авторське творення вдалої номінації на позначення нового поняття, не окресленого в терміносистемі, так само як і процеси переосмислення й метафоризація відомих термінів, стають джерелом появи нових терміноідів унаслідок поширення їх в узусі з перспективою вжодження їх у суспільно-політичну терміносистему. Протилежним процесом є свідоме творення термінів на питомій основі на противагу поширеним інтернаціоналізмам, коли шанси узуалізуватися їх близькі до нуля внаслідок прозорі внутрішньої форми новотвору або невідповідності чинній лексичній і/чи словотвірній нормі (*шкул, дошкуляч*). Загалом явище оказіонального творення термінів у нових або стрімко оновлюваних терміносферах (інформатики, суспільно-політичної) як поновлення традиції «кування слів» в українській мові працює на посилення когнітивної потужності мови.

II. 4. Узуальні та оказіональні одиниці в текстах ЗМІ

У медійних текстах спостерігаємо перехідні явища у функціонуванні узуальних та оказіональних одиниць, пов'язані зі зміною статусу слова (з оказіонального на узуальний) і розширенням сфери його функціонування (з індивідуальної на колективну мовну практику (узус)). Вони виникають

унаслідок дії соціальних чинників: потреби у вербалізації того чи того поняття, відсутності в нормативному лексиконі позначення певного поняття чи його аспекту, й зумовлені успішністю запропонованого позначення, яка сприяє його повторюваності та поширенню в мовній практиці.

Можливість переходу okazіоналізму в статус узувального слова, тобто, шанси перейти з індивідуальної в колективну мовну практику (узус), варто розглядати з позиції особливості дії аналогії у творенні нового слова.

Зміни за аналогією становлять один з серйозних чинників мовного розвитку. Біля витоків дослідження граматичної аналогії в системі мови стояли ще молодограматика, зокрема Г. Пауль. Відгуки його ідей знаходимо у Л. Блумфілда і Л. А. Булаховського. В українському мовознавстві з'ясуванню ролі аналогії в системі мови сприяли праці Л. А. Булаховського [Булаховський 1950, 1978], М. А. Жовтобрюха [Жовтобрюх 1962], Ф. О. Нікітіної [Нікітіна 1973].

Загально визнаною є класифікація аналогії на внутрішню і зовнішню. За термінологією Л. А. Булаховського, внутрішня аналогія – це пряма індукція, а зовнішня аналогія – це опосередкована індукція [Булаховський 1978: 14-15]. На думку Ф. О. Нікітіної, якщо внутрішня аналогія передбачає «вирівнювання» відмінкових або особових закінчень у межах однієї парадигми, тобто має справу зі словозміною, то зовнішня глибоко проникає у морфологічну структуру мови та в її словотвір. Зовнішню аналогію дослідниця розглядає у зв'язку з граматичною (точніше, морфологічною) синонімією, і вважає, що для її вивчення важливим є розгляд індивідуальних засобів морфологічної синонімії, що їх має кожна мова [Нікітіна 2016 (1972): 182].

Ф. О. Нікітіна вивчала дію аналогії у лексичній та словотвірній підсистемах мови: «Аналогія має справу з семантикою слова як цілого і з семантикою формантів слова – префіксів, суфіксів, коренів. При вивченні дії аналогії ... важко буває встановити, де в уяві мовців відбувається перехід від семантики формантів до семантики цілого слова як окремої лексичної одиниці, що співвідноситься, з одного боку, з певною морфологічною, а з другого – з

семантичною одиницею» [Нікітіна 2016 (1972): 177]. У монографії про словотвірну аналогію дослідниця запропонувала класифікацію різновидів словотвірної аналогії на матеріалі споріднених (слов'янських) мов [Никитина 1973].

Н. Ф. Клименко підкреслювала, що змістова аналогія включає семантичну асоціацію з іншими словами, зокрема, з мотиватором, а словотвірна аналогія співвідносить слово з тією або тією словотвірною моделлю чи словотвірною (або морфемною) структурою іншого слова [Клименко 2014: 355]. Словотвірна аналогія в мові «служує потужним засобом вирівнювання словотвірно подібних одиниць за єдиним типом, отже, схожою словотвірною семантикою і співвідношеннями компонентів у структурі слова» [Клименко 2014: 350]. Аналізуючи okazіональне слово, ми шукаємо словотвірну модель, за якою утворюються аналогічні слова, навіть, якщо це тільки одне слово, й водночас засвідчуємо ті порушення / відхилення у словотвірній моделі або ж у семантиці похідного, які приводять до okazіональності слова. У контексті розгляду перехідних явищ у функціонуванні узуальних та okazіональних одиниць, важливим вважаємо твердження Ф. О. Нікітіної, що «аналогію правильніше розглядати як сполучну ланку між мовленням і мовою, що сприяє перетворенню okazіонального в узуальне. Дослідження аналогічних процесів показує, наскільки важливим для становлення мови як системи є мовний узус» [Нікітіна 2016 (1972): 184].

Класифікацію okazіоналізмів за способами незуального словотворення їх пропонувала Є. А. Карпіловська, наголошуючи, що творення okazіоналізма відбувається, якщо порушується 1) нормативна когнітивна структура номінації; 2) нормативна ономасіологічна структура словотвірної номінації; 3) нормативна словотвірна структура номінації, словотворчий зразок, словотворча техніка її оформлення [Карпіловська 2008: 53-59]. Інша класифікація okazіоналізмів, запропонована Є. А. Карпіловською, становить шкалу okazіональності, яка ґрунтується на позиції, що okazіоналізми можуть як вербалізувати нові поняття чи їхні аспекти, так і реалізувати нові техніки для

їх оформлення. Шкала okazіональності охоплює okazіоналізми абсолютні та часткові (семантичні та формальні). Абсолютні okazіоналізми «вербалізують поняття, не концептуалізовані в когнітивному просторі національної мови в певний період її функціонування як загальноприйняті» та мають «унікальну формально-семантичну будову» [Карпіловська 2021: 235]. Часткові семантичні okazіоналізми «виступають вербалізаторами аспектів відомих понять і в цьому полягає їхня унікальність» [Карпіловська 2021: 236]. У нормі мови такі поняття не вербалізовані, а висловлені лише описово. Частковими формальними okazіоналізмами є рідковживані слова на позначення «відомих понять з унікальною або застарілою формою, як питомою, так і іншомовною» [Карпіловська 2021: 240].

Градуйовану шкалу okazіональності залежно від продуктивності словотвірної моделі чи унікальності словотвірного зразка, за яким утворено таку одиницю, пропонували Н. О. Янко-Триницька та О. А. Земська [Земская 2009: 182]. На цій шкалі по один бік від нормативної, регулярної номінації перебувають нові слова, утворені за продуктивною словотвірною моделлю, але з порушеннями її застосування, а з іншого – одиниці, створені за унікальним словотвірним зразком, «немодельні» слова.

Класифікувати похідні, утворені за продуктивними словотвірними моделями з порушеннями їхньої реалізації, можна по-різному, залежно від кута зору дослідника. Порушення словотвірної структури слова можна розглядати водночас і як розширення сфери сполучуваності конкретного афікса та розширення твірної бази моделі, і як порушення законів його сполучуваності. Багаторазове порушення моделі веде до формування нової моделі okazіонального словотворення. Власне, з'являється регулярність творення одиниць за певними зразками, що веде до «вирівнювання» таких форм і регулярного відтворення їхньої семантики [Клименко 2014: 356].

Шкала, яка враховує ступінь okazіональності, допомагає з'ясувати можливості узуалізації okazіоналізмів. Абсолютні okazіоналізми мають менше шансів узуалізуватися, аніж okazіоналізми часткові. Наприклад, до слів,

утворених за допомогою високопродуктивних афіксів із порушенням правил словотвірного типу, належать іменники, утворені за словотвірними типами із суфіксами **-изм / -ізм, -изаці(я) / -ізаці(я), -щин(а)** (*жебракізація, мінізація, футболізація, тетчеризм, трампізм, байрактарицина*), з префіксами **супер-, анти-** (*суперконтроль, антилюдина*). Водночас формально їх можна розглядати як вияв розширення можливостей реалізації такого словотвірного типу через залучення нових одиниць до його твірної бази. Однак залишається виразною семантична та стилістична okazіональність таких лексем, хоча їх і створено з мінімальними порушеннями словотвірної норми мови.

Адаптовані запозичення й інтернаціоналізми або створені до них за аналогією кальки чи гібриди часто формують однотипні словотвірні ряди. Певний час залишається відчутною передусім їхня лексична або стилістична okazіональність. Утім, затребуваність саме такого поняття, яке номінує okazіоналізм, працює на його узуалізацію за певний часовий відтинок. Наприклад, інтернаціоналізми у слов'янських мовах на **-изація/-ізація**, такі як *гібридизація, комерціалізація, комп'ютеризація, роботизація, фінляндизація* на початку 1990-х розглядали серед групи похідних, які перебувають «на межі okazіональних або потенційних слів, містять високопродуктивні словотвірні типи», однак показують «лексичну незвичність похідних, їхню несподіваність» [Земская 2009: 189]. Через тридцять років частина з них стали не лише фактом узусу, а й засвідчені в словниках, наприклад, *комерціалізація, комп'ютеризація* [СМ 2002: 58], [НСЗ 2008: 111]. Додатковий том до СУМ 2017 р. засвідчив їх як факти системи мови. Як нормативні він зафіксував і новотвори *бартеризація, глобалізація, мінізація*. Щоправда, гібридні, експресивно-оцінні новотвори на зразок *мінізація*, цей академічний нормативний словник подав з ремаркою *розм. (розмовне)* [СУМД II 2017: 453]. Останнє Н. Ф. Клименко вважала okazіоналізмом, який порушує дериваційне правило взаємного тяжіння іншомовних компонентів, а модель творення віддієслівних іменників зі значенням опрідметненої дії на **-изаці(я) / -ізаці(я)** – активною для побудови нових okazіоналізмів [Клименко 2008: 152–155]. Не всі з одиниць, утворених за

цією моделлю, претендують на кодифікацію, але таким словом, безперечно, є *інтернетизація*, наближене до терміноодиниць, які не мають прагматичного ореолу [АРСУН 2013: 146–147] й демонструють активність уживання (125 прикладів уживання за ГРАК (15.11.2023), 5 прикладів за КУМ (15.11.2023), 34400 за пошуком Гугл (15.11.2023), для отримання результатів пошуку за Google Trends маємо недостатньо даних. Верифікація таких одиниць за пошуком у Гугл та в корпусах показує їхнє функціонування як узуальних дериватів у сучасних текстах і словниках нової лексики. За даними корпусів *комерціалізація* має 2088 прикладів словоживання [ГРАК, 15.11.2023]; 53 приклади [КУМ, 15.11.2023] та 35 прикладів в публіцистичних текстах, 7 в наукових текстах [КТУМ, 2019], за ресурсами пошуку Гугл – 136 тис. прикладів уживання на 15.11.2023; за даними пошуку Google Trends, *комерціалізація* зберігає відносно невисоку але стабільну популярність у запитах, яка дещо зростала з 2018 по 2020 рік, але дещо знизилася на 2022 рік. Відповідно, *комп'ютеризація* має наступні кількісні показники вживання: 330 прикладів [ГРАК, 2019] та 13 прикладів уживання в публіцистичних текстах, 24 в наукових текстах [КТУМ, 2019], за ресурсами пошуку Гугл – 105 тисяч прикладів уживання (15.11.2023), 64 приклади текстового вживання [КУМ, 15.11.2023], для отримання результатів пошуку за Google Trends маємо недостатньо даних, також на 2023 рік не вдалося отримати результату на запит у корпусі ГРАК. Одним із пояснень такої ситуації може бути різка втрата актуальності самого явища, яка тривала досить обмежений часовий відтинок приблизно з початку 1990-х до початку 2020-х років.

Активна модель творення віддієслівних іменників опредметненої дії на **-ізаціj(а)** реалізована в низці новотворів (*мафізація, мінізація, олігархізація, діджиталізація* (останнє обране онлайн-словником неологізмів та сленгу сучасної української мови «Мислово» словом 2019 року, на сайті myslovo.com і зберігає стабільну активність упродовж 2018-2022 років за даними Google Trends; за чинним правописом – *диджиталізація*)) і поповнюється новими okazionalizмами *однаковізація, оесбебізація, скопусовізація, тітушкізація,*

сватизація, швондеризація, теледебілізація. Категорійне значення цих похідних – опредметнена дія та її результат (наслідок), а додатковий компонент до нього, заданий основою, формує лексичне значення таких іменників з негативною оцінкою такої дії. Саме ненормативна основа й зумовлює відхилення від нормативної моделі. У таких іменників часто відсутнє дієслово на попередньому такті деривації. Наприклад, політолог Андрій Смолій використав вислів «*Сватизація країни триває*» з критикою політики уряду в сфері кіно, де в підтексті прочитується назва серіалу «Свати», який асоціюють із примітивізацією кіно. Авторський оказіоналізм Л.В. Мовчун з дитячої літератури – *шльопанізація* (*Вихователька написала дуже наукову книжку «Виховання дітей методом шльопанізації»* [ЛМ: 92]) утворений від розмовного дієслова *шльопати*, з гумористично-прагматичним компонентом значення, і водночас поза контекстом сприймається як уїдлива критика методів виховання.

Активізацію творення оказіоналізмів за цією моделлю підтверджують і понад двадцять прикладів зі словника А. Нелюби та Є. Редька за матеріалами 2012-2016 років: *громадизація, ліванізація, маркетингізація, муралізація, однаковізація, Придністровізація, футболізація* [СНУ 2017] та 2017-2021 років: *австріякизація, азіатизація, банеризація, ватизація, єрмакізація, компетентизація, лаптевізація, назявізація, наталізація, оксанізація, палестинізація, референдумізація, скопусизація, скотинізація, трампізація, цифровізація, чипізація, шефіризація, юанізація, януковичізація* та ін. [ЛСІ 2022]. Твірні основи таких оказіоналізмів може походити від власної назви (прізвища чи імені особи, назви країни чи організації) і від загальної. Власні назви в ролі твірних основ зазвичай сигналізують про стійку оказіональність такої номінації (*австріякизація, єрмакізація, ліванізація, назявізація, наталізація, оксанізація, палестинізація, Придністровізація, трампізація, шефіризація, януковичізація*). Якщо загальні назви є розмовними, жаргонними, лайливими, шанси на їхню узуалізацію також є майже нульовими (*ватизація, лаптевізація, скотинізація*). Якщо твірні основи є нейтральними

інтернаціоналізмами, то похідні, утворені за цією моделлю, розглядаємо як такі, що перебувають на межі okazіональних і потенційних слів (*громадизація, компетентизація, маркетингізація, референдумізація, футболізація, цифровізація, чипізація, юанізація*), вони позначають більше або менше поширені явища і мають шанси на узуалізацію. Із цих структурно однакових одиниць частковими семантичними okazіоналізмами залишаються авторські новотвори з фейсбуку *компетентизація* та *референдумізація*, а також *громадизація, маркетингізація, футболізація*, які позначають явища, не вербалізовані в нормі, тобто необхідність вербалізувати ці фрагменти когнітивного простору є мінімальною. Натомість *цифровізація, чипізація, юанізація* виявляють різні ступені узуалізації: okazіональна одиниця набуває ознак терміноїда з перспективою кодифікації у спеціальних словниках (*цифровізація*); конкурує у текстах з іншими орфографічними та словотвірними варіантами (*чипізація, чіпізація, чипування, чіпування*); або ж функціонує в текстах як частковий семантичний okazіоналізм, що вербалізує аспект поняття, який подають у нормі в описовому вигляді (*юанізація*).

У наукових текстах сфери бізнесу та менеджменту *цифровізацію* подають як термін (з англ. digitalization), що означає «впровадження цифрових технологій в усі сфери життя: від взаємодії між людьми до промислових виробництв, від предметів побуту до дитячих іграшок, одягу» [УІМ, 2018]. Як «насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними» визначено *цифровізацію* в Розпорядженні Кабінету міністрів України, від 17 січня 2018 р. № 67-р «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки» [РКМУ]. В Енциклопедії інформаційних наук і технологій є визначення *цифровізації* як «інтеграції цифрових технологій у повсякденне життя суспільства шляхом оцифровки всього, що можна оцифрувати» [ЕІНТ, 2018]. Слово *цифровізація* виявило зростання активності в текстах медій у роки пандемії Covid-19, що підтверджено зростанням його популярності в 2020-2021 роках за Google

Trends. Корпус ГРАК подає 2597 прикладів слововживань у текстах (15.11.2023), а Google пошук слова *цифровізація* – 520 тис. результатів (15.11.2023). Таким чином, частковий семантичний okazіоналізм функціонує як узуальний дериват у сучасних текстах.

Чипізація показує зростання активності в 2019-2020 роках і подальший тріхи нижчий рівень активності у 2021-2022 роках за Google Trends, а також 29 прикладів слововживань у корпусі ГРАК (15.11.2023). У текстах медій залишається достатньо популярним варіант, який не відповідає правописній нормі – *чипізація* (23 приклади слововживань у корпусі ГРАК (15.11.2023)). У такому написанні okazіоналізм *чипізація* функціонує у текстах понад десять років: у словосполучках «*чипізація*» людей позначає «запровадження біометричних документів» [DW, 1.10.2011]; «*чипізація України*» позначає «державну кампанію з отримання українцями біометричних документів, де передбачений «чип у документі», запроваджену з 2013 року [ДМСУ, 2013]. Варіантність написання спостерігаємо і в інших спільнокореневих словах: *чип* (в українській мові є засвідчені у словниках дієслово *чипіти*, прислівник *чипом*) і *чип* (у словниках засвідчено багатозначний (має 5 значень) омонім *чип*, пор. *п'яний як чип*) (СУМ-11, XI: 340), *чипувати* (36 прикладів [ГРАК, 15.11.2023]) й *чипувати* (105 прикладів [ГРАК, 15.11.2023]), *чипування* (84 приклади [ГРАК, 15.11.2023]) й *чипування* (204 приклади [ГРАК, 15.11.2023]), *мікрочип* (317 прикладів [ГРАК, 15.11.2023]) і *мікрочип* (464 приклади [ГРАК, 15.11.2023]). Контексти ГРАКу показують, що перша хвиля активності okazіоналізму 2011-2017 років стосувалася «отримання біометричних документів», а друга хвиля 2020-2021 років – «вживлення мікрочипів під шкіру під виглядом вакцинації», тому мала переважно негативну прагматику, підкріплену конспірологічними теоріями. Отже, окрім функціонування правописних варіантів, спостерігаємо варіанти конотативні та прагматичні. Варіанти *чипізація*, *чипізація*, *чипування*, *чипування* стосуються: а) людей; б) тварин. Щодо людей названі варіанти стосуються: а) отримання біометричних документів із мікрочипом, б) «вживлення під шкіру (як правило, на руці) мікрочипу з персональними й

банківськими, за допомогою якого можна розраховуватися у крамницях, ідентифікувати себе у медичних чи адміністративних закладах». Варіант а) отримання біометричних документів щодо людей функціонує переважно з позитивною конотацією; варіант б) вживлення мікрочипу щодо людей функціонує переважно з негативною конотацією: *У мережі поширюють конспірологічне повідомлення про те, що в Україні нібито почалася **чипізація** населення – вживлення під шкіру мікрочипу з персональними даними. Це – брехня! Розповідаємо, звідки взялась така інформація та чому це фейк* [РНМ, 06.05.2020]; *Ще 10% українців лякаються щеплення через конспірологію – вважають, що під вакцинуванням може бути прихована **чипізація** населення* [УП, 25.01.2021]; ***Чипування**, або електронна ідентифікація тварин – це легкий у використанні, швидкий, безболісний і безпечний метод ідентифікування тварин. **Чипувати** можна собак, котів, птахів, сільськогосподарських та екзотичних тварин* [СД, 15.11.2023]. Чипізація зберігає розмовність, прагматичне забарвлення (переважно негативне) й функціонує у текстах як частковий семантичний okazionalizm, хоч і доволі поширений.

Частковий семантичний okazionalizm *юанізація*, засвідчений як «опредметнена дія (процес), пов'язана з юанем (поширення юаня)» [ЛСІ 2022: 117]. Контексти свідчать про його наближеність до терміноідів зі сфери фінансів та економіки: *Дедоларизація VS юанізація* [Мінфін, 18.01.2023]. Пошук у Google подав 278 результатів використання *юанізація*, переважно, у текстах ЗМІ. Контексти засвідчують функціонування тріади взаємопов'язаних понять зі сфери фінансів і економіки: терміна *доларизація*, його антоніма *дедоларизація* та позначення одного з аспектів *дедоларизації* – *юанізації*, як, наприклад, у статті «Хто і чому відмовляється від долара: як це вплине на Україну» директора економічних і соціальних програм із Центру Разумкова Василя Юрчишина на сайті Мінфіну: *Важливо розуміти, оскільки глобалізація набрала обертів під час домінування долара США, то з нею й асоціюється доларизація. ... Однією з найвагоміших цілей БРІКСпансії є прискорення процесів*

дедоларизації. Оскільки лідером BRICS, який є складовою фрагментеграції всесвітнього економічного простору, є Китай, то дедоларизація супроводжуватиметься юанізацією [Мінфін, 18.01.2023].

Термін *доларизація* засвідчений з дефініціями: «використання іноземної валюти (насамперед доларів США) у внутрішньому грошовому обігу країни» [ЕСУ, 15.11.2023]; «процес, за допомогою якого країна офіційно приймає валюту США в якості законного платіжного засобу» [Еконопедія, 15.11.2023]; функціонує у сталих словосполученнях *доларизація економіки, фінансова доларизація* і має високий показник активності за Google Trends зі сплесками у 2018-2019 роках і від початку 2022 року дотепер (15.11.2023), а гугл пошук видає понад 11 тис. запитів українською мовою. Контексти засвідчують його функціонування і на спеціалізованих сайтах, таких як «Вокс-Україна», який позиціонував себе як незалежну аналітичну платформу з питань економіки, держуправління, суспільних процесів та реформ, де автор статті Єгор Перелигін, перший заступник генерального директора комерційного банку, досвідчений фінансовий консультант сучасну доларизацію визначив так: «*Доларизація де факто позначає ситуацію, в якій іноземна валюта використовується поруч із національною валютою як засіб обміну або як засіб заощадження в готівці*» [«Вокс-Україна», 28.10.2015]; і на сайтах новинних: *Топ-новина минулого тижня – українці б'ють рекорди зі скуповування валюти. Доларизація економіки України досягла історичного піку. Зараз в наявності «задоларизація» економіки, з чим активно бореться влада* [УНІАН, 15.10.2012]. Останній приклад контексту зі статті Олександра Охріменка, президента Українського аналітичного центру, який написав статтю для УНІАН, засвідчує ще один новотвір *задоларизація* – «надмірне скуповування доларів».

Процес *дедоларизації* описують як зворотний процес до доларизації: *Якщо національна валюта починає зміцнюватися в результаті поліпшення внутрішньої економічної кон'юнктури, і цьому сприяє національний уряд, відбувається процес ревальвації національної валюти, що супроводжується*

дедоларизацією – тобто падінням якості іноземної валюти для внутрішнього ринку [Вікіпедія, 15.11.2023]. Таким чином, антонімічна пара *доларизація* – *дедоларизація* відтворює різноспрямовані процеси у сфері фінансів та економіки у світі. Функціонують і дієслова *доларизувати* й *дедоларизувати*. Гугл видає 8400 результатів пошуку *дедоларизація* українською. Активність функціонування підтверджують контексти: *У своєму інтерв'ю голова НБУ пишається **дедоларизацією** банківських вкладів. З початку 2023 року відбувалося зменшення валютних вкладів, що ніби натякає на додоларизацію. «Дедоларизація» серед населення відбувається здебільшого на банківських рахунках [FU, 13.10.2023]; Саудівська Аравія володіє найбільшими родовищами та запасами нафти, Китай – найбільший імпортер. Якщо співпраця цих країн відбуватиметься, як найбільшого експортера та імпортера, вони перейдуть на взаємовигідну систему розрахунків, що суттєво прискорить процес **дедоларизації**. А це призведе до розширення участі юаня у світовій торгівлі та інвестиціях, а з тим – і посилення процесів **юанізації** [Мінфін, 18.01.2023].* Отже, *юанізація* виступає як частковий семантичний okazіоналізм, що вербалізує аспект поняття, який подають у нормі в описовому вигляді. За такою активною словотвірною моделлю можна було б утворити okazіоналізми *¹¹*гривневізація*, **рупіїзація*, однак таких явищ у світовій фінансово-економічній системі не спостерігають, тож і такі okazіоналізми в текстах не реалізовані.

За словотвірною моделлю **N+-щин(а)** утворюють похідні, що позначають відтопонімні назви земель (*Київщина*) або якесь суспільне чи побутове явище, переважно з негативною оцінкою (*канцелярщина*) [Словотвір 1979: 85]. Характерною ознакою частини останньої групи похідних є належність твірних основ переважно до власних назв, що зумовлює їхню лексичну okazіональність (*сталініщина*), що засвідчено й у словниках нової лексики: «*екстерівщина*» (явище, пов'язане з українською художницею О. Екстер) [ЛСІ 2022: 35], *фаріонівщина* (суспільне явище, пов'язане з І. Д. Фаріон) [СНУ 2017: 420],

¹¹ * означає потенційно можливе слово, але не засвідчене у мовній практиці

юліанщина (суспільне явище, пов'язане зі святкуванням за юліанським календарем, від імені римського консула Юлія Цезаря, який і запропонував цей календар ще 45 р. до н.е.) [ЛСІ 2022: 117]. Такі часткові семантичні okazіоналізми створені з мінімальними порушеннями словотвірної норми мови.

У текстах ЗМІ під час повномасштабної війни активності набула okazіональна номінація *байрактарщина*, утворена за словотвірною моделлю «іменник (власна назва) + -щин(а)». Час появи неологізму засвідчують травнем 2022 року, після виходу в ефір патріотичної пісні «Байрактар» Тараса Боровка, тобто твірною основою стала назва безпілотників «Байрактар», з допомогою яких ЗСУ вдалося знищити колони ворожої техніки в перші місяці великої війни. Загалом із початком повномасштабної війни в Україні поширилася хвиля патріотизму й українізації. Але з часом з'явилися виробники й митці, які стали використовувати патріотичні й навіть трагічні моменти війни для маркетингу чи піару. На явище псевдопатріотичності, паразитування на темах і мемах сучасної російсько-української війни з метою особистих вигод (популярності, прибутків) звернули увагу журналісти й патріотична громадськість, назвавши його *байрактарщиною*.

Явищу байрактарщини присвячено статтю в енциклопедії «Драматика», де автори порівнюють *байрактарщину* з *ура-патріотизмом*, а як синоніми до явища псевдопатріотичності подають *джавеліщина*, *песпатронщина*, «*неошароварщина*». Явище характеризують як перебільшення сучасних символів війни, таких як *байрактар*, *джавелін* (переносний протитанковий ракетний комплекс «Джавелін») чи *пес Патрон* (відомий собака-розміновувач вибухівки, мін та нерозірваних снарядів, який став популярним і героєм великої кількості мемів і пісень після 24 лютого 2022 р.), для характеристики нації та використання їх із метою привернути увагу ура-патріота й отримати певну вигоду [ЕД, 15.11.2023].

Журналістка Тетяна Штифурко у статті «Байрактарщина як виразка воєнного часу» на сайті онлайн-проєкту Matrix-divergent, який досліджує проблеми культурології, політології, філософії та економіки, так описує це

явище: «На хвилі патріотизму й об'єднання людей навколо підтримки ЗСУ та протистояння російській агресії виникла і хвиля комерційних спекуляцій на цій темі, що вже навіть отримала назву – **“байрактарицина”**. Цим словом називають паразитування на трагічних сторінках іще навіть не історії, а сьогодення, на тих подіях, які Україна переживає прямо зараз і які ще досі болять багатьом людям». Це явище чимось схоже на шароварицину, адже його **“адепти”**, свідомо чи несвідомо, примітивізують і вульгаризують те, що вже певною мірою стало новітнім українським символом. І внаслідок цього можемо отримати затирання істинних смислів і знецінення справжніх трагедій та справжніх героїв цієї війни. ... А все це для того, щоб ситуативно заробити трохи грошей, як наслідок, маємо торгову марку **“Героїчна Буча Комбуча зі смаком цитруса”**, насіння редиски **“Азовсталь”**, кабачок **“Привид Києва”**, ковбасу **“ЗСУ”** й чимало інших прикладів використання подій війни в маркетингу» [Matrix-divergent, 13.04.2023]. Журналістка пише, що **«байрактарициною** зловживають і в нинішній українській попкультурі, де з'являються десятки пісень про **“Байрактари”**, **“Джавеліни”**, пса **Патрона** і **Ваньку-встаньку** від відомих і невідомих виконавців [Там само, 13.04.2023].

Тема викликала бурхливе обговорення в соцмережах та медіях, яке розцінили як пошук суспільством критеріїв здорового, не шароварного й не байрактарного патріотизму: **«Байрактарицина** означає паразитування представниками шоубізнесу на штампах української культури та символах російсько-української війни, перетворення високої ідеї патріотизму на вульгарний та одновимірний кітч. У магазинах можна часто зустріти нові назви спиртних напоїв або піци як **“Байрактар”** або **“Джавелін”**, ковбаси **“ЗСУ”**, сухариків **“Пес Патрон”** і так далі. Напевно, найбільш одіозним випадком був випуск напою під назвою **“Героїчна Буча-комбуча”**, що викликало широкий резонанс до цього явища та засудження громадськості» [Запоріжжя. Міський портал, 26.05.2023].

Обговорення теми в медійному просторі містило різні думки й позиції, не всі погодилися з прирівнюванням байрактарицини до шароварицини. Журналіст

Дмитро Олійник в «Українській правді» вважає байрактарщину в мистецтві сучасною народною творчістю й аргументує, чому вона не лише не тотожна шароварщині, а й протиставляється останній: *«Байрактарщина – не шароварщина. Чому це різні речі і чи є підстави виокремлювати явище "байрактарщини"? Нову українську поп-музику, яка послуговується символами війни, охрестили "байрактарщиною". "Байрактарщину" прирівняли до шароварщини, хоча природа цих явищ має принципові відмінності. В певному сенсі вони є антонімами Шароварщина – це про штучне. Вона є результатом радянської цензури народного мистецтва, створення його «правильної», ідеологічно прийнятної версії. Фольклор не буває ані правильним, ані витонченим, бо вільно народжується в народному середовищі як реакція на значущі для нього події. З цього коріння і так звана «байрактарщина». Ті, хто закидають їй примітивність, ігнорують те, що народна творчість є примітивною за фактом. Так її класифікує мистецтвознавство, якщо справа не стосується декоративно-ужиткового мистецтва з його майстрами-віртуозами»* [УП, 09.05.2023].

Однак, попри активне обговорення цього явища й висловлення йому оцінки, саме слово *байрактарщина* так і не стало узуальним, воно зберігає лексичну okazionalnіst, а людям, не знайомим з історією його виникнення, потрібно пояснювати, яким чином назва турецького безпілотної як твірної основа okazionalnіzmu, дала назву явищу псевдопатріотичності під час війни.

Для композитів активізування словотвірної моделі може відбуватися завдяки розширенню спектру однієї з твірних основ і/або багатозначності іншої, як, наприклад, у моделі, де основа іменника поєднується з дієслівною основою **-пад**. У загальномовних словниках засвідчено декілька прикладів природних явищ на зразок *зорепад, листопад, снігопад*. Однак багатозначне дієслово *падати* має не лише пряме, а й переносні значення, що й засвідчено в декількох десятках нових композитних одиниць. Перші основи таких складних іменників цілком прозорі, але з'ясування семантики таких композитів вимагає фонових знань, оскільки вони вказують на конкретні події в країні. Такі похідні дають

оцінку процесам зміни влади, декомунізації, боротьбі з корупцією, реформам суспільного устрою й утворені за аналогією: *зброєпад*, *ленінопад*, *доларопад*, *банкопад*, *регіонопад*, *літакопад*, *ректоропад*, *цінопад*, *депутатопад*, *чиновникопад* [Кислюк 2017: 146-148]. Ті чи інші приклади з наведених часткових семантичних okazіоналізмів утворені й активізовані в певні часові відтинки, підставою для чого щоразу ставала масовість явища, наприклад, як *ленінопад*, що називає «масове явище повалення пам'ятників Леніну в процесі декомунізації» [Там само: 147]. Процес поповнення новими похідними одиницями триває: *батонопад*, *березопад*, *ведмедепад*, *вождепад*, *Володимиропад*, *комунопад*, *міністропад*, *мінопад*, *містопад*, *прокуроропад*, *тітушкопад*, *тушкопад*, *яйцепад* [СНУ 2017], *нафтопад*. Під час повномасштабної війни Росії проти України ряд новотворів за цією моделлю поповнився одиницями *безпілотникопад* (влучання українськими безпілотниками у військові об'єкти ворога), *гранатопад* (влучання гранатами з дронів по ворожих позиціях), *дронопад* (атаки своїх дронів; збиття ворожих дронів), *кадропад* (скандальні кадрові звільнення), *пам'ятникопад* (демонтаж пам'ятників у процесі декомунізації), *полковникопад*, *генералопад* (звільнення полковників (генералів) із посад), *пушкінопад* (демонтаж пам'ятників Пушкіну в процесі дерусифікації), *скотопад*, пор.: *У Дніпрі сьогодні пам'ятникопад – декомунізація продовжується!* [Український телеграм, 10.01.2023]; *Гранатопад на бошки окупантів у виконанні 109 ОГШБ* [Operativno ZSU, 8.01.2023]; *Скандальний «кадропад»* [Ютуб, 25.01.2023]. Модель виявляє стабільну активність, скажімо, під час штормового вітру у Києві 28.10.2023, коли від поривів вітру впало понад 250 дерев, були пошкоджені будинки, травмовані люди й навіть загиблі, в новинах з'явилися новотвори *деревопад* і *балконопад*: «У Києві сьогодні не тільки *деревопад*, а й *балконопад*» [Твій Київ, 28.10.2023].

Під час повномасштабної війни засвідчено творення нових okazіональних композитів, яке відбувається за аналогією й водночас з алюзіями до позначень важливих, а часом і трагічних сторінок в історії та житті українського народу.

Таким є слово *Холодомор*, створене за аналогією до *Голодомор* як геноциду української нації через штучний масовий голод у 1932-1933 роках. Відсутність тепла в багатоквартирних будинках перед настанням зими в 2022-2023 роках ЗМІ назвали *геноцидом холодом* або *холодомором*, наприклад, Вікторія Сюмар, журналістка й Голова комітету ВРУ з питань свободи слова та інформаційної політики, провела історичну аналогію геноциду українців Голодомором і Холодомором: *Колись під час Голодомору росіяни знищили мільйони українців голодом. Зараз, програвши на полі бою, вони творитимуть Холодомор, щоби мільйони українців знову виїхали з України* [Фокус, 12.10.2022]; у передруку з «Голосу Америки» теж звучить ця історична аналогія з трагічними подіями української історії: *Від Голодомору до Холодомору: дослідники геноцидів доводять, що Путін, як і Сталін, хоче знищити українців* [РС, 12.12.2022]; сучасний поет Павло Коробчук на своїй сторінці у Фейсбучі порівняв сучасні події із біблійними: *холодомор – це історія рівня біблійного потопу* [ФБ, 20.11.2022]. А. Нелюба й Є. Редько подають приклади *молодомор* – «голодомор молоді» (назва вірша О. Стусенка), *футболмор* – «морити футболом» [СНУ 2017: 248, 429].

Оказіональний новотвір *Вогнехрещ* утворений за аналогією до *Водохрещ*, свята з Різдвяного циклу, яке українці святкували за григоріанським календарем 19 січня. Слово з'явилося під час подій Революції Гідності й позначило протистояння на вулиці Грушевського в Києві з 19 по 22 січня 2014 року, з чого почалася його гаряча фаза. 19-20 січня 2023 року під час жорстоких боїв під Бахмутом слово *Вогнехрещ* знову з'явилося в репортажі Богдана Пападіна, поширеному журналістом Юрієм Бутусовим: *Стрілецький бій 3-ї ОШБ з ПВК «Вагнер» під Бахмутом. «Філософ» та «Скай» – учасники відомого бою 3-ї ОШБ під Бахмутом. Хлопці 19-го січня на Водохрещ заходили на позиції та вимушені були одразу вступати в стрілецький бій з ПВК «Вагнер». Наші воїни охрестили цей день «вогнехрещ»* [YouTube, 14.03.2023].

Велика група аналізованих оказіональних одиниць утворена способами, які становлять окрему підсистему оказіонального словотворення. В

українському мовознавстві їх докладно проаналізувала Ж. В. Колоїз у монографії «Неузуальне словотворення» [Колоїз 2012]. У текстах ЗМІ функціонує багато таких одиниць, які є okazіоналізмами за способом творення, залишилися ефемеризмами, словами на потребу дня, одноденками, оскільки, щоб їх розуміти, треба знати контекст, пам'ятати ситуацію, яка стала підґрунтям, для їхнього створення. Це, наприклад, перифрастичні назви осіб, утворені композицією *пенькобіжець* (Віктор Янукович), *руконеподавач*; зрощенням або голофразисом із афіксацією: *кулявлобівець* (Арсеній Яценюк), *досмертістискач*, *перекотивиборець*, *путінпомогінець* [СНУ 2017].

Серед okazіоналізмів, утворених способом контамінації або телескопії, коли «склеюються початковий елемент одного слова з кінцевим другого [Клименко 2000: 628], словник А. Нелюби і Є. Редька «Словотворчість незалежної України. 2012-2016» подає яскраві приклади: *ідеорупція* (ідеологія + корупція), *конституляція* (конституція + капітуляція), *куманда* (кум + команда): *Ідеорупція. Як підкреслюють організатори, це – корупція, що набула ознак ідеології* [Д, №51, 2014]; *Конституляція* (назва статті) [ДТ, №23, 2015], *Куманда* [ФБ, 3.03.2014] [СНУ 2017]. Аналогічний фон тут абсолютно прозорий і мовна гра підкреслює інтенсифікацію негативної оцінки явища.

Для ЗМІ властиві способи творення okazіоналізмів з градуванням оцінки там, де в нормі його не передбачено, наприклад, коли йдеться про патріотизм: *патріоти*, *напівпатріоти*, *чвертьпатріоти*; або там, де зазвичай не застосовують градуальність, наприклад, у демінутивах: «*діяльність щонайрізноманітніших груп, групок і групенья*» [ЛУ, №28, 2015: 4].

У моделі творення композита *зміновладдя* спостерігаємо порушення ономасіологічної ознаки, яка в нормі характеризує наявність або повноту влади (*всевладдя*, *безвладдя*, *повновладдя*), її кількісний вимір (*одновладдя*, *двовладдя*, *багатовладдя*), або називає, кому належить влада (*народовладдя*, *самовладдя*). А в похідному *зміновладдя* реалізовано непередбачену нормою ономасіологічну ознаку процесуальності (зміна влади): «*Двовладдя, багатовладдя, зміновладдя – увесь цей калейдоскопічний ряд...*» [ЛУ, №50, 2016: 5].

Активно використовують okazіональний спосіб лексикалізації афікса на зразок *енко*, *ізм*, які починають функціонувати як самостійні слова. Таким прикладом є *кладач*, де тотожна частина суфіксальних віддієслівних іменників *викладач*, *перекладач* стає так званим відзвуком: *Серед нас є студенти, викладачі, перекладачі й усілякі інші «кладачі»* [ДТ, №30, 2013].

Каламбурне словотворення застосовано у прикладі: *Портфоліо? Ага, та це ж портфеліо у формі портторбіо* [ДТ, №30, 2013], де виразний асоціативний фон портфоліо з портфелем і торбою посилює гумор і навіть комізм вислову та конкретної ситуації зі сфери модельного бізнесу. Оказіоналізм *портторбіо* є результатом контамінації іменників *портфоліо* і *торба*. Такі яскраві зразки мовотворчості залишаються у сфері okazіонального словотворення, реалізують індивідуальну творчу компетенцію мовця. Це абсолютні okazіоналізми, які «вербалізують поняття, не концептуалізовані в когнітивному просторі» та мають «унікальну формально-семантичну будову» [Карпіловська 2021: 235].

У мові сучасних медійних текстів спостерігаємо активізацію словотвірних моделей для перифрастичних найменувань осіб. Показовим прикладом творення перифрастичних найменувань осіб є використання активної моделі «основа іменника+о+основа –носець», яку в літературній мові використовують для називання транспортних засобів: *броненосець*, *міноносець*, *ракетоносець*. Основу –носець у складних термінах (І. І. Ковалик називав такі основи напівсуфіксами) використовували лише як назву знаряддя дії [Словотвір 1979: 339]. Натомість у сполученні з іменниками – назвами осіб вона є малопродуктивною (*медаленосець*, *орденоносець*, *прапороносець*, *зброєносець* і образне *рогоносець* – «чоловік, якого зраджує жінка» –з ремаркою (заст.(?)) [СУМ VIII 1977: 592]. У сучасних текстах ЗМІ цю модель використовують, зокрема, зі значенням, якому відповідає перифраза «той, що носить назване першою основою», *вилоносець* (про політика О. Ляшка, який брав участь в громадських акціях з вилами в руках), *кокошниконосиця* (про співачку О. Полякову, яка виступає в головному уборі – кокошнику), *бровеносець* (про

Леоніда Брежнєва (за характерною ознакою – густими бровами, тут обіграно «броненосець Потьомкін» як «бровеносець в потьомках» [СМТО 2022: 65]; *погононосець* (поліцейський), активне в соцмережах – *бідноносець* (про того, хто приносить біду, про поїздку В. Зеленського до Оману), *хоботноносець* (приклад із П. Загребельного у Ж. В. Колоїз: «слоненята – піонери, туптупи – комсомольці, а вже великі *хоботноносці* – видатні партійні діячі» [Колоїз 2015: 72]); *вестеносець* («той, хто носить газету «Весті», розповсюджувач газети «Весті») [СНУ 2017: 66]; *долароносець* – «особа, яка носить долари» (з контексту *восьмигривневі долароносці* можна витлумачити як «ті, хто згадує про «долар по 8» у 2015 році» [СНУ 2017: 113]; *мантієносець* (про суддів) [ЛСІ 2022: 64]; *стратегоносець* (*При цьому і міністр, і його вірні стратегоносці* – кожен приписував цю перемогу собі), де автори словника витлумачують okazіоналізм як «особа, яка «носить» стратегію» [СНУ 2017: 390], хоча із наведеного контексту це не «носій стратегії», а, швидше, помічник або заступник міністра; *тушконосець* – очевидно, синонім до «тушка – перебіжчик із однієї партії в іншу, як прояв політичної корупції» (*ліквідувати потенційних тушконосців як явище*) [СНУ 2017: 412]; *фекалоносець* (назва статті «*Фекалоносці*», де обіграно слово *факелоносці* на позначення факелів газу як символу путінської агресивної політики) [СНУ 2017: 422].

Стильова або семантична непоєднуваність основ породжує авторські okazіоналізми на зразок *страхоносець*, пор. з нормативними *зброєносець*, *орденоносець*, *прапорносець* – «той, що носить...». Тут можливі порівняння з композитами й за першою основою (*страхонуд*, *страхополох*), пор.: *Переляк вербує в його шеренги страхонудів і страхополохів, вони стають йому легкою здобиччю. Страхоносці здатні інфікувати інших своєю слиною, хвороба проникає також через органи слуху і зору* [Голота 2006: 179].

Okazіоналізм *скрепоносці* (варіант *скрепоносці*) з'явився в українських ЗМІ з початком війни 2014 року. Це запозичення з російської, де слово іронічно позначає носія «духовних скріп (рос.скреп)», яку пропагують РПЦ і путінський режим. Okazіональність підкреслено використанням стрижневої основи

сполуки «духовні скрепи» як ідеологічної настанови *ерефії*, що означає «традиційні цінності» *путінізму*, є частиною войовничої *рашистської* ідеології та використовується як ідеологічне підґрунтя російської військової агресії в Україні, тобто *скрепоносці* – це ідейні вороги України, пор.: *Між радикальними ісламістами і російськими скрепоносцями немає суттєвої різниці* [Хвиля, 14.07.2017]; *32 роки скрепоносці 24 серпня скриплять зубами* [Патріоти України, 18.08.2023].

Основу **-носій** у складних термінах за моделлю «основа іменника+о+основа –носій» використовували лише як назву знаряддя дії: *енергоносій, теплоносій, ракетносій*, щодо людини/істоти «Грамотичний словник української літературної мови. Словозміна» (2011) подає – *бацилоносій, вірусоносій* («розповсюджувач інфекції») [ГС 2011: 330]. Натомість критиків фільму-казки «Пекельна хоругва або Різдво Козацьке», знятого 2019 р., які вказували, що одяг героїв історично недостовірний, опоненти в соцмережах назвали *намистоносіями*, іронічно запитуючи, чи є школа носіння намиста. Тут маємо порушення когнітивної структури, такі об'єкти не концептуалізовано в українській мові засобами словотворення

Для номінації осіб, яких у словотвірній нормі не вербалізовано одним словом, у текстах медій засвідчено okazіоналізми, утворені за афіксальними словотвірними моделями. У нормі їх вербалізовано описово, тож такі okazіоналізми замінюють кількаслівні номінації, аналітичні позначення, створені за моделями: «основа прикметника+**-ик**» *небайдужик* (небайдужа людина, пор. субстантив *небайдужий*), *непотрібник* (непотрібна людина), пор. *непотріб*. Okazіоналізми можуть конкурувати з наявними лексичними або словотвірними синонімами з іншим афіксом (афіксами), пор.: *домовлянт, домовлянець*, які конкурують із *перемовник, перемовець, змовник*; або *обіцянт*, який має виразну негативну прагматику порівняно з нормативним *обіцяльник* [СНУ 2017], [ЛСІ 2022].

Такі авторські okazіональні утворення заповнюють ті ділянки мовної картини, які в нормі не вербалізовані, або доповнюють їх, позначаючи певні

аспекти розроблення важливого для спільноти поняття, а, переважно, даючи йому оцінку. Є. А. Карпіловська запропонувала класифікацію неолексем, які вербалізують концепт УКРАЇНА, з основою **україн-** та їхніх синонімів на позначення «представник корінного населення України, взагалі громадянин, житель України» «залежно від ставлення позначуваної особи до української державності, історії, мови та культури України» [Карпіловська 2008: 122-123]. Ієрархічна класифікація матеріалу містила антонімічні опозиції новотворів за ознакою ставлення до України: настроєний патріотично/непатріотично; за ставленням до мови: знання, повага/ незнання, неповага; за ставленням до культури й історії України: знання, повага/ незнання, неповага. Серед аналізованого матеріалу є й okazіоналізми, наприклад, для позначення непатріотичного українця функціонують деривати *українчук*, *україноїд*, *антиукраїнець*, *недоукраїнець*, *українозневажець*, *україноненависник*, *україножер*; за критерієм ставлення особи до мови з позитивним зарядом: *україномовний*, *українськомовний*, *україночитний*; а з негативним (незнання чи неповага до мови): *українонемовний*, *українонімий*. Деривати з позитивним ставленням до культури, історії України: *українний*, *найукраїнніший*, *українно*, *українськість*, *україннішати*, *україноментальний*, *україноментальність*, *україноцентризм*, *україновиховання*, *українорозбудова*, *українотворення*; з негативним зарядом: *антиукраїнський*, *антиукраїнство*, *деукраїнізованість*, *україноцид*, *роукраїнювати*. Дослідниця зауважила, що оцінні конотації в більшості неолексем свідчать, що концепт перебуває «у фокусі уваги різних суспільно-політичних сил сучасної України, що неминуче підсилює потребу саме в оцінних номінаціях певних його аспектів» [Там само]. Справедливість цієї думки підтверджують нові засвідчені okazіональні деривати на позначення особи за її ставленням до України, такі як, настроєний патріотично: *україноцирий*, настроєний непатріотично: *українобайдужий*, *україноскептик*, *українопродавчий*, *україноруйнач*, *укрофаг* [СНУ 2017: 414-416]; незнання, неповага до мови: *деукраїнізатор* [ЛСІ 2022: 31-32]. У фокусі суспільної уваги

перебувають передусім особи, які виявляють непатріотичну позицію, що й засвідчують okazіоналізми з негативною оцінкою.

Okazіоналізми на позначення назв осіб із оцінним ставленням утворюються за різними словотвірними моделями, зокрема й префіксальними. Наприклад, активність виявляє словотвірна модель із префіксом **супер-**, який не лише вказує на високу/найвищу якість, а й містить оцінний компонент у значенні. Цей префікс розширив свою сполучуваність і поєднується з основами різного походження: як із запозиченими, так і з питомими, що веде до лексичної okazіональності таких дериватів: *суперакадемік, суперзнаменитість, суперкрасень, суперкрасуня, суперневдаха, суперопозиціонер, супероптиміст, суперпатріот, суперрахувальник, суперсерб, суперсоціаліст, суперфінішер, суперхристиянин*, пор.: *чорногорці не настільки наївні, аби, піклуючись про свій статус «суперсербів», зректися західного добробуту* [П, №5, 09.02.2007: 18] У таких okazіоналізмах як *суперакадемік, суперсерб, суперхристиянин* найвища якість, виражена префіксом, поєднана з основами, які цю якість у нормі не виражають: за вченим званням (*академік*), національністю (*серб*) чи релігійною належністю (*християнин*).

Від надмірного захоплення новотворами з цим префіксом, що призводить до порушення словотвірних норм і створення okazіональних одиниць внаслідок поєднання різностильових, різнорегістрових одиниць, застерігають мовознавці, дослідники динаміки змін у сучасному лексиконі [Динамічні 2008: 100]. Справді, поєднання іншомовного префікса з питомими основами породжує експресивно забарвлені, оцінні номінації: *супербаба, суперворог, супердиво, супердитина, супердівка, супердід, супердійство, супердіти, супержінка, суперзлодюга, супер-колишня, супер-пупер-літак, супермалюк, суперрадість, суперсин*. Такі гібриди з негативним оцінним значенням слугують авторам газетних статей зразком-пересторогою: як не втратити мовного чуття, щоб на заміну суржику не прийшло «інтер'язичіє»: *Отаке, вибачайте, супердиво коїть ся з нашою співучою мовою* [Я. Жолдак. Реквієм. УУ, №3, 2002]; *Супердякую за супердійство* [УУ, №3, 2002]; *Си на втіху і на заздрощі сусідам*

Ся *побрали супердівка з супердідом*, тож удвох напевне мають поробити *супердіти* [Я. Жолдак. Реквієм. УУ, №3, 2002]; *Бути супержінкою – це супер!* [УМ, №116, 30.06.2006: 23]; *Моя супер-колишня* [УМ, №116, 30.06.2006: 23].

У творенні префіксальних okazіоналізмів активність виявляє префікс **анти-**: *антивік*, *антилюбов*, *антимемуари*, *антимова*, *антитравень* (про листопад), *антислово*, *антисмерть*, пор.: *Їхню програму інколи називають «семантичним тероризмом», який призвів до розробки «антимови»* [Карпенко 2007: 19]; *Однак це фантастичне розширення простору мови помножувало можливості не тільки Слова, а й, сказати б, Антислова* [Чемеркін 2009: 144].

Дієслівні okazіоналізми належать, переважно до текстів художнього стилю або ж розмовного, однак, трапляються й у текстах ЗМІ, де вони виражають ставлення мовців до певних подій у країні та світі. Наприклад, події 2002-2003 років навколо маленького українського острова Тузла біля Керченського півострова викликали дипломатичний скандал і дали життя в текстах ЗМІ відтопонімному дієслову *тузлитися*, тобто «сперечатися щодо статусу острова Тузла». Жорсткий дипломатичний скандал навколо острова назвали *тузлинською кризою*, а дієслово зі значенням «сперечатися довкола острівних територій» увійшло в журналістську практику: через сім років, у 2010 його використовували вже для характеристики російсько-японського скандалу навколо одного з Курильських островів – Кунашир. Журналісти навіть спробували утворити okazіональне дієслово *кунаширитися* за аналогією до *тузлитися*: *Час упроваджувати нове слово – кунаширитися* [ДТ, 6.11.2010]. У ЗМІ залишився вислів *дипломати тузляться*, який означає дипломатичні суперечності.

Твірними основами для okazіональних відіменникових дієслів можуть бути назви осіб, різні за походженням та словотвірною структурою: *байкерувати*, *бандюкувати*, *близнюкувати*, *бомжувати*, *губернаторювати*, *мініструвати*, *прем'єрувати*, *хакерувати*; засвідчені у словнику: *арбітрувати*, *аспірантствувати*, *депутатствувати*, *дисидентствувати* [СНУ 2017]. Пор.: *Патріарх УГКЦ байкерує* [INTV.ua. Новини, 9.07.2013]; *Не біда, що*

трапляється два службових слова, а займенники **близнюкують** [УС, №2, 12-18.01.2007: 21]; У Житомирі двоє чоловіків прийшли **«бомжувати»** під міськраду [Gazeta.ua, 31.05.2013]; Якщо ж сам Віктор Янукович з якихось причин заявить, що йому набридло **прем'єрувати...** [ЛьвівNEWS, 13.03.2009].

Префіксальні okazіональні дієслова утворюються за продуктивними словотвірними моделями, однак їхня okazіональність виражена через порушення нормативності твірної основи. У нормі префікс **де-** латинського походження приєднується до безпрефіксного дієслова, зазвичай іншомовного походження, й переважно позначає «здійснити дію, протилежну названій мотиватором» або «анулювати дію, названу мотиватором». В okazіональних дієсловах дієслівна безпрефіксна ланка пропущена, оскільки твірна основа – іменник – може бути аббревіатурою, власною назвою *деберкутизувати, декадебізувати, десербізувати*.

Префіксальна словотвірна модель **за+V**, де **V** – відіменникове дієслово, поширена в публіцистичному, а також у розмовному стилях: у блогах, форумах, чатах зі значенням результату дії та фінітивним значенням: *заесемесити, закредитувати, застопити*, а також *загуглити, заемейлувати, заінстаграмити, закаламбурити, закарантинити, запомийнити, запройдисвітити* [СНУ 2017], [ЛСІ 2022]. Пор.: *Ідуть із чолобитною до «Кредобанку», а там кажуть, що не можуть **закредитувати** по 50 машин на кожну фірму, бо фірми – «порожні»* [ХайВей, 21.09.2012]; *Лише близько обіду нам пощастило **застопити** мікроавтобус до села* [УФ, 21.09.2012]. На позначення початку якої-небудь дії модель використовують рідше: *задомінувати, закарнавалити, заклаксонити, zareагувати, затемпературити, зафіолетитися*. Надмірність дії виражають: *заганьбикати, загетькати, запресингувати, зачавуніти*; поодинокі приклади зі значенням ‘поширення дії’: *засеріалювати*, пор.: *Успішно **засеріалює** свідомість молоді «українське» телебачення* [ЛУ, №35, 2007: 3].

Префікс **з-** в okazіональних дієсловах поєднується з питомими відіменниковими основами й вказує на якісні зміни в об'єкті внаслідок дії,

вираженою твірною основою («стати таким, як вказано в твірній основі»): *згарбузувати*, словосполуками *зукраїнськомовити* (від «мовити українською»), прізвищами *з'яценючитиш* (від А. Яценюк, український экс-прем'єр).

Ж. В. Колоїз серед okazіональних дієслів із префіксом **пере-** називає деривати зі значенням «інтенсивна дія» нечисленні приклади *перемарафонити*, *перепетлюрити* [ТССО 2003]. Н. Ф. Клименко доповнює новотвором *перечумувати* зі значенням 'завершена дія' [Клименко 2008: 223]. А. Нелюба та Є. Редько у словнику «Словотворчість незалежної України.1991-2011» подають okazіональні дієслова з префіксом **пере-**: *перебакирити*, *перебугрити*, *перевагітніти*, *перевізантіїти*, *перегулити*, *передебатити*, *перезорювати*, *перейфейсбучити*; ці ж автори у словнику «Лексико-словотвірні інновації (2017-2021)» подають: *перекарантинити*, *перекатастрофити*, *перемаразмити*, *переструнити*; у текстах ЗМі функціонують: *перестервозити*, *перечумувати*, пор.: «**Перестервозити**» особу в трубці виявилось справою неможливою [УМ, №231, 13.12.2008: 8]. Серед дієслів є okazіональні з твірними основами іменниками, абрєвіатурами, словосполученнями: *повертєпити*, *поГАЗдувати*, *подвомовити*, пор.: *Янукович готовий федералізувати*, ***подвомовити*** та *єєпнути українців* [УП 2008], [КФІ]), де префікс виконує функцію видотворчого і водночас має значення роду дії «спрямувати дію на велику кількість суб'єктів», «зробити якимись велику кількість суб'єктів».

Засвідчені Ж. В. Колоїз 2003 р. як okazіональні дієслова *піарити* (2582 приклади вживання [ГРАК, 15.11.2023]), *піаритися* (1706 прикладів вживання [ГРАК, 15.11.2023]), *спонсорувати* (2193 приклади вживання [ГРАК, 15.11.2023]) [ТССО 2003] уже впевнено увійшли в колективну мовну практику та словники нової лексики як цілком нейтральні одиниці. Таким чином, перехідна група дериватів утворюється внаслідок розширення твірної бази певних активних словотвірних типів, сфери їх функціонування та спектру сполучуваності певного словотворчого форманта.

Оказіоналізми в медійних текстах виражають реакцію носіїв мови на нові когнітивні та комунікативні потреби в нових умовах життя України й

суспільства. У текстах ЗМІ функціонують okazіоналізми, які позначають нові реалії (*Холодомор, Вогнехреца, байрактарщина*) і таким чином реалізують тенденцію стратифікації словникового складу мови, оскільки спрямовані на посилення когнітивної потужності мови. Але частіше okazіоналізми у ЗМІ позначають уже відомі поняття з певною прагматичною метою (як емоційно-експресивні назви ворогів *скрепоносці, чмобіки*) і засвідчують процеси функціонально-стильової диференціації мови, збільшуючи кількість вербалізаторів того самого поняття, з додаванням певного прагматичного ореолу чи емоційно-експресивного забарвлення.

II. 5. Узуальне й okazіональне в художній літературі. Різновагість okazіональної моделі для мовосвіту автора і спільноти

Дослідники вважають okazіональне словотворення способом концептуалізації художнього світу поета й однією з найхарактерніших ознак сучасної української поезії [Калашник 2010: 106]. Okazіоналізми не лише виконують стилістичні функції в поетичному тексті, а й беруть участь у концептуалізації художнього світу поета. Часто авторські okazіоналізми містять національно-культурний компонент у своїй семантиці й репрезентують «не лише індивідуальне сприйняття письменника, а й характерні ознаки національного менталітету, у високохудожній формі вербалізують актуальні для соціуму фрагменти позамовної дійсності, заповнюють наявну в конкретному комунікативному акті мовно-естетичну нішу» [Цапук, Вокальчук 2010: 63]. Таким чином, хоч okazіональні одиниці перебувають на периферії мовної системи, за сприятливих умов, як зовнішніх, так і внутрішніх, вони здатні набувати статусу узуальних лексичних одиниць. Авторську деривацію в руслі проблем неології та okazіональних одиниць розглядали К. В. Брітікова, С. Я. Єрмоленко, Є. А. Карпіловська, Ж. В. Колоїз, Д. В. Мазурик, Н. М. Сологуб, Л. В. Струганець, О. А. Стишов; у напрямку розвитку авторської неографії – Г. М. Вокальчук.

У класифікації okazіоналізмів, спираємося на запропоновану Є. А. Карпіловською шкалу okazіональності, яка охоплює okazіоналізми абсолютні та часткові (семантичні та формальні) та ґрунтується на позиції, що okazіоналізми можуть вербалізувати нові поняття чи їхні аспекти або і реалізувати нові техніки для їх оформлення [Карпіловська 2021: 235-240]. За джерельну базу обрано словники авторських новотворів, зокрема, серію словників «Українська індивідуально-авторська неографія» (УНІАН), серію словників А. Нелюби зі співавторами (ЛСІ; СНУ), «Словник поетичної мови Василя Стуса» (2003) Л. Оліфіренко тощо. Для верифікації аналізованих одиниць як авторських новотворів або okazіональних одиниць використано Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК), низку різноаспектних словників української мови ХХ-ХХІ ст.: тлумачних, перекладних, нової лексики тощо.

Серед письменницьких новотворів, прийнятих та схвалених узусом (наприклад, «*страдниця*» М. Старицького чи *переможець* Олени Пчілки), однією з найчисленніших груп дослідники вважають назви осіб, які «постійно оновлюють та активно поповнюють численний і різноманітний щодо семантики клас узуальних одиниць» [Колоїз 2007: 9, УІАН-6 2011]. Оцінність та перифрастичність таких найменувань зазвичай є затребуваною спільнотою, однак у поетичних текстах спостерігаємо й утворення унікальних за формою та значенням авторських найменувань – абсолютних okazіоналізмів. Як слушно зазначає Є. А. Карпіловська: «З okazіональними позначеннями цілком нових понять як виявами саме авторської словотворчості здебільшого стикаємося в художній літературі, зокрема фантастиці [Карпіловська 2021: 235]. Наприклад, абсолютним okazіоналізмом є *любарис* – назва, яку вигадала рівненська письменниця Лідія Рибенко у фантастичному романі «Коло», для позначення чарівних квітів, що вирізняють людей, здатних рятувати планету від екологічних катастроф, і зцілюють їх силою Землі, та водночас людей, які присвячують себе справі порятунку планети: *Нічні гірські холоди вже добралися й до любарисів – квіти ще трималися, але голівки посхиляли, барви*

їхні поблякли, і, хоч були ще оточені сяйвом, проте й воно пригасло, стало ледь помітним [Рибенко, 2020: 69]; Клава знала, що після отриманого удару важливий якомога швидший контакт із Землею, через те **любарисів** по прибутті на місце поблизу сили Землі не несуть на ношах, а ставлять на ноги, за винятком випадків, коли **любарис** непритомний, – але тоді повернення до форми триває набагато довше [Рибенко, 2020: 68]. У тексті авторка інколи використовує уточнювальні юкстапозити, в яких **любарис** займає кінцеву позицію в слові: *А далі вона повторила шлях Юлі й пережила такі ж тортури, свідком яких вона стала, коли вперше побачила **дівчину-любариса** після дотику до точки болю Землі; тепер уже її, Клаву, вели понід руки* [Рибенко, 2020: 69]; *Відстань до **квітів-любарисів** видалася їй неймовірно довгою* [Рибенко, 2020: 69].

Патронімічні назви синів за моделлю N+-енк(о) непродуктивні в загальній лексиці і залишилися як свідчення їхньої колишньої продуктивності в лексиці онімній, пропріальній, у власних іменах. Однак, суфікс -енк(о) не лише є ознакою українських прізвищ, а й загалом ідентифікує українця. Спосіб творення оказіональних назв осіб, який Ж. В. Колоїз назвала «емансипація афікса або сегмента», полягає у вивільненні форманта зі структури похідного слова й лексикалізації його як окремої одиниці [Колоїз 2015: 83], відомий із памфлету М. Хвильового «Камо грядеши» (1925): *Перші два листи – це наша відповідь одному із просвітян, що, узагальнюючи, ми його називаємо просто «енко»* [Хвильовий, (1925) 1991: 390]. Негативна оцінність номінації у Хвильового посилена словосполученням *безграмотний «енко»*, синонімом «селозатор» тощо. Як негативну характеристику персонажа – українця з негативними характеристиками (міщанство, обмеженість) з покликанням на авторство М. Хвильового, використовували Є. Маланюк (узагальнивши явище як комплекс «енківщини») та Ю. Шевельов: *Це все той самий фатальний старий знайомий (уживаючи окреслення Хвильового) **Енко**. Це все той самий за давнини і складний комплекс "енківщини" в нашій культурній процесі, який являє либонь найголовнішу перешкоду на шляху розвитку й росту нашої*

культури (Євген Маланюк «До проблеми культурного процесу, газета Наші дні, 1.09.1943) [ГРАК, 15.11.2023]; *Проілюструймо це на прикладі характеристик міщанства. Спочатку це -енко, це конкретна особа, якої одначе автор не називає, напевне, не тільки з відрази, а і з бажання взагалювати образ. Далі це вже загальніший образ – "просвіта" (Юрій Шевельов, Про памфлети Миколи Хвильового, Сучасність, 1978, №2) [ГРАК, 15.11.2023]. Авторський оказіональний новотвір М. Вінграновського *енко-енко-венко* з вірша, написаного 1975 року, обігрує використання й інших патронімічних суфіксів у творенні українських прізвищ як загальну характеристику українця: *Я тобі казав і говорю – / Наче я не **енко-енко-венко**... / Подивилось небо крізь зорю, / Де морозить землю морозенко* [УІАН-3, 2010: 125]. Цей прийом використав пародист Анатолій Бортняк у рубриці «Літературні пародії» журналу «Перець» у пародії саме на ці рядки поезії М. Вінграновського з обігруванням кінцевої частини прізвища поета: *Я скажу і коротко і емко, / Мов струшу на вас горіх волоський... / Я не **енко-венко** і не **енко**, / Так зате ж я **євський-йовський-овський!*** [Перець, 1981, №6: 11]. Використання словотвірної моделі N+-енк(о) засвідчено у творенні оказіональних назв осіб, де суфікс -енк(о) поєднується з твірною основою, яка характеризує людину, переважно з негативно-експресивною конотацією. Пор.: *злиденко, сиротюченко* (П. Тичина), *багатомовченко, натякальченко* (М. Матіос); *готовченко, роговенко* (Є. Пашковський), *батийченко* (М. Пшеничний), *Недоуменко, Недоученко* (Ю. Береза), *матрьющенко* (про проросійськи налаштованих українців) (І. Малкович), *абичогоневийшленко* [ЛСІ 2022: 8]. У наведених прикладах «нормативним зразкам означення осіб з таким базисом не відповідають виразники ономасіологічної ознаки» [Карпіловська 2008: 57].*

Зразком творення оказіоналізмів, які не вербалізовані в нормі мови, але можуть бути ословлені за потреби, є нестливі звертання до дітей *дрімайлик* і *дрімоня* з колискової І. Калинця: *Пливе Дріма аж до Криму / та й через Дрімоту: / позіхають **дрімайлики** – / спатоньки охота. / Та охота, що й до рота / рук не підойняти. / Будем спатки, **дрімонята**, / дріматки, спанята.*

[УНІАН-4, 2010: 222]. Приклад «дріmun», засвідчений у словнику «Словотворчість незалежної України» вербалізує специфічну, тому не вербалізовану в нормі ознаку особи, пов'язану зі сном, «дріmun» – це «особа, зазвичай безпритульна, яка заходить у великий супермаркет у холодну пору року, щоб погрітися й поспати»: *При цьому ні продавці, ні навіть охоронці нічого не могли з цим удіяти – «дрімуни» або взагалі ігнорували їхні прохання забратися, або просто знаходилиу величезному магазині інше затишне місце* [СНУ 2017: 117]. У нормі засвідчено лексему *дрімайло* у значенні «Надто млява, неуважна людина, яка завжди ніби дримає» [СУМ II 1971: 418], що акцентує на сонливому стані людини. Словники подають *дрімайло* та спільнокореневі розмовні *дрімак*, *дрімаха* (Св. Караванський) з ремаркою *жарт.* (жартівливо) як синоніми до *соня*, *сонько*, *сплюх*, *сплюха*, *спанько*, *лежень* [r2u]. створено Оказіональні пестливі найменування у поезії І. Калинця можуть позначати як діток, яких присипляють колисковою, так і казкових маленьких істот, оскільки створені за словотвірними моделями назв малят. Натомість оказіоналізм «дріmun» створено за аналогією до назв осіб, які можуть мати як позитивне чи нейтральне (*говорун*, *чепурун*), так і негативне забарвлення (*коверзун*, *брехун*, *буркун*, *хрпун*), залежно від дії, яку означає твірна основа.

У поетичних творах Л. Костенко дослідники засвідчили як авторські новотвори *новинкар*, *одинчикок*: *Коханка, кухар, навіть **новинкар**, \ що буде й там розказувать новини* (УІАН-3: 114); *У мене син **одинчикок**, панове* (УІАН-3: 114). Вони відповідають вимогам словотвірної норми, однак із погляду норми лексичної їх можна класифікувати як відповідно частковий семантичний оказіоналізм (*новинкар*) і частковий формальний оказіоналізм (*одинчикок*). Авторський новотвір *новинкар*, на відміну від сучасних узусних *новинник*, *новинар*, хоч і утворений за моделлю «іменник+**-ар**», яку Л.О. Родніна називає «характерною рисою українського словотвору порівняно з іншими східнослов'янськими мовами» [Словотвір... 1979: 77], однак у нейтральних похідних зберігається твірна основа **новин-**, а тут твірна основа вказує на

демінітивність: *новина* → *новинка*, і це спричинює змістову okazіональність. Верифікація функціонування okazіональних одиниць за текстами корпусів (ГРАК) та словниковими сайтами (r2u), де автоматизований пошук охоплює різні за критеріями нормативності, та за часом видання, дозволяє підтвердити чи спростувати авторство творення такої одиниці та статус okazіоналізму. Наприклад, лексему *новинкар* засвідчено у «Російсько-українському словнику» (1924-1933) за ред. А. Кримського та С. Єфремова як перекладний відповідник до рос. Вестовщїк, -вщїца – вїстонóша (р. -ші), новинкár (р. --я) (r2u). Можна було би подумати, що це «коване» слово, запропоноване укладачами словника, але пошук за текстами корпусу ГРАК виявив 22 приклади вживання цього слова. Перше, що об'єднує знайдені контексти з *новинкар*, – це регіон Галичини, Львова (оскільки корпус регіонально анотований, ця інформація для користувачів також доступна), окрім одного прикладу з названого твору Ліни Костенко. Другим об'єднавчим моментом є часовий відтинок уживання слова: 4 приклади 1889 року, 10 прикладів 1892 року, 4 приклади 1893 року та 1 приклад 1913 року з львівського видання (газети) «Часопис «Дїло», який виходив упродовж 1880-1939 років (редакторами якого в перші десять років були, зокрема, В. Барвінський, І. Белей, М. Желехівський, М. Коссаk); а також 2 приклади з листів І. Франка 1888 року. Контексти з «Дїла» (редакція використовувала т.зв. етимологічний правопис на противагу «язичію») засвідчують функціонування слова *новинкар* у значенні «журналіст»: *новинкар* засїв написати статейку; — Чи не можна-б – запитав ся – зладити з тої вісти яку *новинкарску* статейку? *новинкар* наш поправив очевидну похибку друкарску, *новинкар* польської газети; Звісна річ, що будь Ви критик, рецензент чи *новинкар*, котрому йде о саму річ, Ви могли б були подати звістку о книжці [ГРАК, 15.11.2023]. Регіональне функціонування у Львові наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. (де на той час були сильними полонізаційні тенденції) слова *новинкар* і похідного *новинкарський* підтверджує можливість запозичення з польської мови якщо не всього слова, то принаймні словотвірної моделі, за якою його утворено, пор. і сучасне польське *dziennikarz* у значенні «журналіст».

Значення слова, засвідчене у тексті Л. Костенко – «той, що розказує новини», ближче до засвідченого як синонім до *вістонаша* у «Російсько-українському словнику» (1924-1933) за ред. А. Кримського та С. Єфремова [РУС I 2016 (1924): 66]. Аналіз функціонування лексеми *новинкар* показав, що багатозначність твірної основи спричинила розвиток значень у похідному, яке в різний час засвідчено з різними значеннями. У тексті Ліни Костенко можна стверджувати про повторне використання словотвірної моделі зі збереженням часткової семантичної okazionalnosti, де твірна основа має перше значення з декількох: «Щойно або недавно одержане повідомлення, звістка і т. ін. про кого-, що-небудь» [СУМ V 1974: 434].

Пестливе найменування *одинчикок*, тобто «єдиний син», засвідчене в літературній мові поряд із *одинак*, *одиначок*, *одинець*, *одинчик* [СГ III 1959 (1909): 39]. У словниковій статті до реєстрового слова **Одинець** подано покликання «Чуб. III. 273», але самої ілюстрації не наведено. Натомість цю ілюстрацію знаходимо у словниковій статті **Син** до ряду поданих зменшувально-пестливих найменувань: *синок*, *синко*, *синонько*, *синочок*, *синчикок*: *Один синчикок як одинчикок* (Чуб. III. 273) [СГ IV 1959 (1909): 120]. Ілюстрацію подано з семитомної збірки етнографічних і фольклорних матеріалів з українських етнічних земель, зібраних в експедиціях під керівництвом П.П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русской край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Югозападный отдѣль» (1872–1878). Слова *синчикок*, *одинчикок* засвідчені в живій мові другої половини XIX століття, натомість тлумачні словники XX й XXI століть, окрім Словника української мови за ред. Б. Грінченка, ні цих, ні інших пестливих найменувань, утворених за такою самою словотвірною моделлю, не подають. У Граматичному словнику знаходимо: *горобчикок*, *гличок* *хлопчикок* із твірними іменниковими основами, тоді як для пестливої назви *одинчикок* твірною основою є відчислівникова: *Який вас біс на тоє подоткнув? – У мене син одинчикок, панове, і запечалля на душі одне, одна у серці шпичечка тернова, — не дай*

же бог, у прийми дремене! Тож, за класифікацією Є.А. Карпіловської, таку зменшувально-пестливу назву, яка в тексті історичного роману Л. Костенко «Маруся Чурай» є частиною діалогу українців XVII століття, можемо кваліфікувати як частковий формальний okazіоналізм.

Аналіз засвідченого у Л. Костенко похідного *дужень* (від *дужий*) (*Я ж не лежень, я ж дужень* (УІАН-3: 145) виявив, що це повернене слово: *дужак*, *дужень* як відповідник до рос. *силач* засвідчили словник української мови за редакцією Б. Грінченка [СГ I: 454] та українсько-російський словник А. Ніковського [УРС 2018 (1926): 217]. Цей іменник утворений суфіксом непродуктивного словотвірного типу, на зразок *дурний* – *дурень* [Словотвір... 1979: 112], але за контекстом могло відбутися й творення за аналогією до віддієслівної моделі *лежати* → *лежень*, *сидіти* → *сидень*, а на думку Н. О. Янко-Триницької, okazіоналізми виникають якраз «не за чинними зразками, а за аналогією з окремими словами» [Янко-Триницькая 1966: 432]. Адже зразок у словотворенні є завжди, але обсяг його різний: у регулярних утворень – це ряд слів, а для okazіональних – одне слово. Тож засвідчену в Л. Костенко одиницю з погляду її okazіональності можна кваліфікувати як частковий формальний okazіоналізм. Пошуки також засвідчили слово *дужень* у романі М. Стельмаха «Чотири броди» (1978): «*Магазаника не так здивував сумний кант і патли лірника, як його сила, що вчувалася під обтріпанним брудним одягом. Це дужень, а не старець.*» [ГРАК, 15.11.2023].

Письменницький ідіолект може слугувати як поштовхом або стимулом до активізування малопродуктивної або формування нової словотвірної моделі, входження таких новотворів у мовну практику та їх закріплення в словниках, так і залишатися виразником авторських інтенцій із застосуванням мовної гри, експресії, свідомої okazіональності створюваних слів. В okazіоналізмі *політпатолог* (*Тут уже потрібні не політологи, а політпатологи* [ЗУС: 47]. Л. Костенко застосувала мовну гру як художній прийом, пор. узусні *політолог*, *політтехнолог*, використовуючи для мовної гри продуктивність основи **політ-**, але з порушенням правил побудови словотвірної структури слова.

Є. Пашковський із його вправним застосуванням можливостей ігрового словотворення, творення оцінних номінацій, перелицьовування наявних номінацій, що позначають явища, до яких автор ставиться негативно (*благодюга, тьмократ, асамблейник*), у романі «Щоденний жезл» використовує каламбурне словотворення, прийом перекручування нейтральних зразків: *політик* → *падлітик*, *цивілізатор* → *цвілізатор*, *демократ* → *дрімократ*. Такі приклади залишаються оказіональним виразником авторських інтенцій із застосуванням мовної гри й питомих словотворчих ресурсів.

У творенні авторських композитів – оказіональних назв особи будь-яку з двох твірних основ можна замінити іншою, часто невідповідною семантично або стилістично. Скажімо, модель «основа іменника+о+основа –**носець**» у сполученні з іменниками – назвами осіб є малопродуктивною (*медаленосець, орденосець*). У сучасних ЗМК цю модель використовують, зокрема, зі значенням, якому відповідає перифраза «той, що носить назване першою основою» (*вилоносець, погононосець, страхоносець*). Трапляються приклади авторського словотворення за названою моделлю: *стягоносець* (І. Калинець), *словоносець* – образна назва листоноші (А. Таран) [УНІАН-4 2010]. Натомість, Володимир Коскін у текстах «Сарказми», опублікованих у «Літературній Україні» №21-22 а 1 липня 2019 року обіграє першу основу **орден-** й творить оказіоналізми, які можна описати перифразою «що може робити особа з предметом, названим першою основою»: *Дедалі більшає орда **орденопросців**, Орденосних язиків вже леґіон! **Орденохватці**, **орденодзвонці** – **Орденовладців** ілюзіон*. Ці приклади подають А. Нелюба та Є. Редько у словнику «Лексико-словотвірні інновації (2017-2021) із тлумаченнями: *орденовладаць* – «особа, яка володіє орденом», *орденодзвонець* – «особа, яка дзвонить орденом», *орденопросець* – «особа, яка просить (випрошує) орден», *орденохватець* – «особа, яка хватає орден» [ЛСІ-2022: 76-77]. У наведених оказіональних композитах змінюється дієслово, яке позначає, що може особа робити з орденем: *володіти, дзвеніти, просити (випрошувати), хопати (хватати)*. У словнику «Словотворчість незалежної України» подано

оказіональні одиниці авторства сучасного українського поета з Ужгорода Віктора Коврея: *прапоровиносець*, *прапородержець* (як алюзію й мовну гру до *прапороносці*) у значенні «що може робити особа з предметом, названим першою основою», де також обіграно першу основу: «той, хто виносить прапор, коли зустрічають поважних гостей із потяга» або «той, хто тримає (держить) прапор, коли зустрічають поважних гостей із потяга» [СНУ 2017: 329]. Г. М. Вокальчук подає композит *тюрмодержець* В. Барки як лексичний неологізм – назву особи за професійною діяльністю [УНІАН 2010: 126]. У нормі у значенні «наглядач у тюрмі» функціонує суфіксальний дериват *тюремник* [СУМ X 1979: 335]. Натомість композити з другою основою – *держець* у словниках засвідчені як фінансовий термін *позикодержець* (синонім *позикодержатель*) або історизм *самодержець* («не обмежений у своїй владі самодержавний правитель, монарх») [ГС 2011: 478]; [СУМ IX 1978: 33]. Лексична й стилістична okazіональність відчутна внаслідок семантико-стилістичної непоєднуваності твірних основ. Як авторський лексичний новотвір кваліфікують *чужомовець* (І. Калинець) [УНІАН-4 2010: 450]. Порівняння його з нормативними комозитами за першою та другою основами: *чужоселець*, *чужосторонець* (але *чужомовний*) [СУМ XI 1980: 380] та *черевомовець*, *співомовець*, *правдомовець* [ГС 2011: 478], показують активність у нормативному словотворенні обох твірних основ. У нормі також працює словотвірна модель суфіксального творення іменника на *-ець* від композитних прикметників: *чужоземний* → *чужоземець*, тому за аналогією мало би бути й *чужомовний* → *чужомовець*. Перевірка припущення за лексикографічними та текстовими джерелами показала наявність лексеми *чужомовець* у «Російсько-українському словнику» (1924-1933) за редакцією А. Кримського й С. Єфремова як перекладу до Иноязычный – чужомовний, (редко) иномовний; (о человеке) чужомовець (-вця). [Стривається сила чужомовних слів (Грінч.). Иномовні чужі слова (Н.-Лев.), Ёллини-чужомовці (Крим.)]. [РУС II 2017(1929): 185]. Не виключено, що це новотвір самого А. Ю. Кримського, засвідчений як «коване слово» у словнику. У наступний рік після виходу словника це слово

засвідчене у тексті українського письменника, перекладача й публіциста, представника «Розстріляного відродження» Григорія Епіка «Радіоаматор» (1930): *Але коли б цей чужомовець був як слід поінформований про українську націю та хоч трохи обізнаний на поточній українській літературі він, можливо, тримався б іншої думки й нізащо не повірив би Григорієві Косинці, який стверджує, що нібито добра половина української нації є поетами й драмо-робами* [ГРАК, 15.11.2023]. Таким чином, можна кваліфікувати це рідковживане слово за класифікацією Є. А. Карпіловської як частковий формальний okazіоналізм. Слово *дурнолобець* подане як авторський новотвір у «Короткому словнику авторських лексичних словотворів Ліни Костенко», укладеному І. В. Цапук у третьому випуску «Словотворчість шістдесятників» [УНІАН-3 2010: 110]. Воно засвідчене в історичному романі у віршах Ліни Костенко «Берестечко», написаному ще в 1966-67 роках, а опублікованому 1999 року (*Б'єте своїх, прокляті дурнолобці, наївні бевзі, теленні, хохли!*). Тут теж маємо за твірну основу композитний прикметник *дурнолобий*, засвідчений у словнику синонімів до *безголовий* [<https://synonimy.info>] та у тексті Я. Полотнюка, надрукованому в журналі «Всесвіт», №1 за 1996 рік. Нормативними є засвідчені у словниках синоніми *твердолобий*, *міднолобий*, *туполобий* [ГС 2011: 195] та прикметникові композити з першою основою *дурн-*: *дурноверхий*, *дурноголовий* [СУМ II 1971: 441], останній із яких, як і у випадку з *чужомовець*, утворює суфіксальний іменник *дурноголовець* [СУМД I 2017: 310]. Глибший пошук показує, що *дурнолобець* подають «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (1907): *Сказано – святі отці карбованці: з дурнолобця зроблять розумовця*. Харьк. [СГ I 1958: 458]; «Українсько-російський словник» А. Ніковського (1927); «Російсько-український словник сталих виразів» (1959) І. О. Виргана й М. М. Пилинської серед синонімів до перекладу *дурья голова, башка – дурна (бараняча) голова; дурнолобець; головешка; макітра; довбеха* [r2u]; «Великий зведений офографічний словник сучасної української лексики» (2004), ред В. Т. Бусел [ВЗОС СУЛ 2004: 188]. У «Словнику мови творчих особистостей знаходимо словникову статтю

дурнолобець зі стилістичною позначкою *діал.* (діалектне) і значенням «розумово обмежена людина, дурень» та цитатою з твору Дж. Бокаччо «Декамерон» у перекладі М. Лукаша [СМТО 2021:195]. Знаходимо його й у творі Марселя Пруста «У пошуках утраченого часу. Германтська сторона» (Київ: Золоті ворота, 2012) у перекладі Анатолія Перепаді: *Коли вона сказала, що Еястір – дурнолобець, я заремствував. – Ви не так мене зрозуміли, – відрекла вона з усмішкою, – я маю на увазі, що за тих обставин він поводився по-дурному, але я добре усвідомлюю, що це людина зовсім незвичайна* [ГРАК, 15.11.2023]. Композит *дурнолобець* використав О. Синявський у праці «Норми української літературної мови» (1931) як ілюстрацію до творення складних іменників: «*білогривець, дурнолобець, однодумець, одномовець*» [Синявський 2018 (1931): 152]. Таким чином, хоч слово і рідковживане у текстах і засвідчене у поодиноких словниках, все ж, можемо припустити, що воно функціонує в розмовній мові, тож, навряд чи можна його кваліфікувати навіть як частковий семантичний okazіоналізм.

Серед фемінітивів в українській мові є як належні літературній мові, нормативні й зафіксовані словниками, так і розмовно-оказіональні, а мовна норма щодо вживання їх має функціонально-стилістичну диференціацію. За останні роки мовні та позамовні чинники спричинили активізацію творення фемінітивів, внаслідок чого, за різними джерелами, вони становлять одну з найчисленніших груп новотворів, зокрема назв жінок за професією. Однак, велика група таких фемінітивів залишається виразно okazіональною: *знавкinya* (М. Уельбек «Покора», пер. І. Рябчія, СНУ), *книгиня* (письменниця) (СНУ, пор. назву Telegram-каналу «*Книгиня про книги*»), актуалізований *письмачка* (Л. Костенко, ЗУС, пор. у словнику за редакцією Б. Грінченка *письмачка* – «1) Грамотная женщина. 2) Плохая писательница.» [СГ III: 154]); *владчinya* (Дм. Павличко, пор. із узуальним *владичиця*); експресивно забарвлені *бовванеса* (Юрій Буряк), *босиха* (від *бос*, І. Драч); *інтуїтивістка* (Л. Костенко, ЗУС), *дукачівна* (І. Калинець). У словнику «Лексико-словотвірні інновації» (2022) засвідчено низку okazіональних утворень із різними суфіксами (-ес-, -ж-, -ин-),

які позначають назви жінок за діяльністю чи професією, статусом чи посадою: *авіатореса, агностичка, аксакалка, гурина* (жінка-гуру), *класикеса, магиня* (жінка-маг), *нардепкиня, олігархиня* (жінка-олігарх), *працедавчиня* (жінка-працедавець), *рабинка* (єдина жінка-рабин); а також результат мовної гри, який характеризує особу за характером відомої негативної героїні з мультфільму «101 далматинець» – *Стервела* (від стерво+Круела), композит *феміністкобільшовикиня* [ЛІСІ 2022]. Яскравим прикладом оказіонального ігрового словотворення, підпорядкованого авторському творчому задуму, є оказіоналізми І. Драча із вірша «Бабусенція»: ... *А бабуля, бабулиня, бабусенція / До дівчиська, дівчиниська так і тулиться – / Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка, / Бабумамця, бабутатко, бабусонечко*. У вірші поруч з літературними *бабуся, бабусенька, дівчисько, сиротина* вжито розмовні *бабуля, бабцюля, сиротуля, дівчинисько* та авторські оказіоналізми *бабусенція, бабумамця, бабутатко, бабусонечко, сиропташечка*, з яких *бабусенція* набув статусу відтворюваного, пор.: *За ним уже сиділа літня пара – засушена бабусенція й дебелий чолов'яга* (Леонід Горlach «Неперебутне», 2018); *Евелін Гілінгдон подивилася на неї поблажливим поглядом і подумала, що вона приємна й мила бабусенція* (Агата Крісті «Карибська таємниця», перекл. з англ. В. Шовкун, 2017).

Групу іменників зі значенням недорослості за моделлю *N+-ен(я)/ -он(ят)к(о)*, які називають малят тварин, дітей, поповнили авторські оказіоналізми В. Недоступа *міліцієня*, І. Жиленко *хаменя*, П. Ребра *лошеня* (дитина лоха), І. Муратова *хіпеня* та ін. Вони містять переважно негативно-експресивну характеристику людини. У поетичних текстах негативно-оцінних найменувань дорослих за названою моделлю набагато менше, аніж у текстах ЗМК, де демінутиви використовують для негативної оцінки дорослих людей – послідовників, прихильників, членів організацій (*беркутята, альф'ята, вілкулята, меркелята, олігаршенята*), чи приклади зі словників словотвірних інновацій *вороженя, путеня, трампеня, тулуб'ятко, шахраята* [СНУ 2017]; *барижата, голосята, елдеенерята, елнерятко, зебілята, монашенята,*

ОПЗЖата, півшостенятко (про шостого Президента України), *притулята, тролятко, хенерятко* [ЛСІ 2022]. Зберігають лексичну та стилістичну оказіональність утворені за активною словотвірною моделлю *скіфеня* (М. Вінграновський), *невиннятко* (В. Стус), як і авторські новотвори О. Гончара з індексу до монографії Н. М. Сологуб «Мовний світ Олесея Гончара»: *чешеня, арабенята, вчителята, япончата* [Сологуб 1991: 57]. За цією моделлю в художньому стилі часто трапляються оказіональні зменшувально-пестливі назви неосіб, в яких реалізовано сему «предмет/об'єкт малого розміру»: *сніженя, сосеня, сосненятчко, яблунятко, стеженятко, зоренятко, хмаренятко, небенятко, тополя, шовковенятко* (М. Вінграновський); *дивеня, дрімоня, спаня, туманя* (І. Калинець), *серценя* (А. Таран), *сніженя, сніженятко, сніженятчко* (Д. Павличко), *вітренья* (Б. Чіп), *зореня* (Б. Чепурко), *рименя* (Л. Мовчун). Натомість у текстах ЗМК оказіональні назви з пестливою семантикою чи позитивною конотацією порівняно нечисленні, що свідчить про прагматичні особливості реалізації цієї самої словотвірної моделі в різностильових текстах: *бавовнятко* (маленька Бавовна – міфічна істота-звірятко), *бандеренята* (маленькі бандерівці), *маменятко* (маленька вагітна студентка), *чупакабренья* (дитинча Чупакабри – загадкової тваринки [СНУ 2017]). Прийом пестливо-зменшувальних найменувань властивий передусім поезії (*віршенята, щастенятко, вітренья, косенята*) та дитячій літературі (*автомобіленятко, мовчунчик, лупастик*). Загалом письменницькі новотвори у художній літературі підтримують типологічні особливості українського словотворення, стають поштовхом або стимулом до активізування малопродуктивної чи формування нової словотвірної моделі, що забезпечує розвиток лексики та збереження мовної самобутності у словотворенні.

Оказіональна модель творення похідних в окремого автора може бути маркером, характерною рисою його мовотворчості (або одного твору), тоді як для узусу чи сукупності текстів того самого стилю вона не лише не матиме такої ваги, а й може бути випадковим, периферійним явищем. Такими, наприклад, у поезії В. Стуса є словотвірні моделі '**само** + віддієслівний іменник

на **-нн(я)**' (*самовигоряння, самопалання, самопроминання, самострумування* – загалом 72 одиниці), та **'все-/усе-+іменник'** (*всебезодня, всебезрух, всезадума, всемежа, всерозлука* – загалом 28 одиниць) у «Словнику поетичної мови В. Стуса», укладеному Л. В. Оліфіренко [СПМВС]. Це явище виразне для окремих поетичних творів, наприклад, у вірші Т. Загній «Глянь – напівсонце» 20 слів (іменники, дієслова, прикметники, займенники) починаються з прислівникової основи **напів-** (*напівти, напівіти, напіввесна, напівридати, напіврадіти, напівнаш, напівнімі*); у вірші Ю. Бедрика «Безслонів'я» відсутність позначеного твірною основою обіграно в оказіональних синонімах *безслонів'я, безслоння, безслоняччя, безслонеча*; у поезії С. Пантюка такими є моделі творення оказіональних дієслів: *літо жукує, жабиться, зайчить, анічичирчить, лелечить, рибує* [СНУ 2017]. Інколи такий прийом підсилення за рахунок накопичення похідних, утворених за однією моделлю, можна побачити в текстах ЗМІ: *Відбулася **недовідставка недокоаліційного недореформаторського недоуряду*** [ZBRUC, 18.02.2016].

Одна й та сама модель може мати відмінності в реалізації залежно від стильової належності тексту. Наприклад, модель **N+-пад**, де основа іменника поєднується з дієслівною, активна як у текстах ЗМК, так і в поетичних текстах. Але в сучасній поезії композити, утворені за цією моделлю, відтворюють семантику, наближену до нормативної реалізованої у зразках на позначення природних явищ (*зорепад, листопад, снігопад*), тоді як у текстах ЗМК вони дають оцінку процесам зміни влади, декомунізації, боротьбі з корупцією, реформам суспільного устрою тощо (*ленінопад, депутатопад, чиновникопад*). У поезіях першою твірною основою окреслено авторський поетичний світ: *грушепад* (І. Драч), *кругопад (листя)* (В. Стус), *пелюсткопад* (М. Осадчий), *серцепад* (М. Віграновський), *сонцепад* (Л. Костенко, І. Калинець), пор.: *Підібрані в пелену в ніч **грушепаду*** (І. Драч); *Тож під листя **кругопадом...*** / *Мріють сині-сині айстри* (В. Стус); *Не травень, а **пелюсткопад*** / *Біжить по українських жилах* (М. Осадчий); *Сердець розбитих **серцепад*** (М. Віграновський); *А в серці літа – щедрий **сонцепад*** (Л. Костенко);

перестиглий стручок дощу / золоті навучки сонцепаду (І. Калинець). Авторські okazіоналізми в художньому тексті, зокрема в поезії виявляють індивідуальну творчу й естетичну інтенції поета (чи прозаїка) й призначені донести читачу оригінальне авторське світобачення й світовідчуття. Натомість у ЗМІ тексти, особливо, заголовки мають завданням привернути увагу до певної події через епатажність і свідому мовну гру; тут неuzuальні одиниці виконують насамперед прагматичну, оцінно-емоційну, експресивну функції. Okazіоналізми з текстів ЗМІ називають і оцінюють явища, передусім важливі з погляду суспільства, спільноти. Наприклад, проблеми правоохоронної системи громада невтомно оцінює в похідних *бандоохоронні органи, кривоохоронець, лівоохоронець, напівправоохоронець, правоохоронець, правоохоронниця* [СНУ 2017]. Резонансна подія, пов'язана з інцидентом поліцейської сваволі у Кагарлику, викликала реакцію письменника Мирослава Дочинця в Фейсбуці: «*Вони кагарличать Україну*», з твірною відтопонімною основою, утвореною від назви міста. Саме власні назви, які мотивують похідні дієслова, зумовлюють їхню okazіональність, пор.: *барвінкувати* («Барвінок» – дитячий журнал), *вангувати* (Ванга – болгарська провидиця), *тартакувати* («Тартак» – популярна музична група): *Не шлангую і не спамлю, не вангую – нострадамлю* (О. Ірванець, ФБ, 3.04.2015). Власні назви стають твірними й для префіксальних дієслівних okazіоналізмів: *перелісабонити, перемадридити, перепетлюрити* (префікс **пере-** має тут значення «випередити, перемогти»). У словнику А. Нелюби «Словотворчість незалежної України» (2017) засвідчено авторські okazіоналізми І. Драча зі значенням «перемогти когось у чомусь»: *перехолити, перечорнобилити*, утворені від власних назв (Юлія Тимошенко, Чорнобиль), що створює додаткові прагматичні конотації, викликані ставленням автора до політичної діяльності Ю. Тимошенко чи до наслідків аварії на Чорнобильській АЕС: *Я тебе таки перечорнобилю, Передивлюсь і передурю – Я твоєму проклятому шнобелю Ще засвічу полин-зорю!* (І. Драч. Чорнобилю, СНУ); *А Юля усіх перехолила Всі джерела замулила* (І. Драч. А Юліна руса коса, СНУ). В І. Драча є й повторне використання словотвірної моделі з іншим значенням

*перечорнобилити** – «вплинути на об'єкт з метою його зруйнування», пор.: *Ти життя моє **перечорнобилів**, Заорав ти мою рідню Своім чорним горбатим шнобелем – Я виорююсь день по дню!* (І. Драч. Чорнобилю, СНУ). Порівняння авторських okazіоналізмів із тими, що функціонують у текстах ЗМК, виявило в останніх більшу кількість негативно-оцінних одиниць, пор. *напрокурорити, нашашиличитися* [СНУ 2017: 263, 266]; *накнопкодавити* [ЛСІ 2022:69], хоча прагматичний заряд okazіональних дієслів, звісно, зумовлений семантикою і прагматичним ореолом твірної основи. Скажімо, *нашашиличитися* у контексті 2015 року звучить цілком нейтрально, і навіть позитивно: «*добре ми там посвяткували й нашашиличилися...*» [ЛУ, 16.032015: 15], а після озвучених президентом «шашликів на травневі свята» перед початком повномасштабної війни ці згадки надали контексту й слову та спільнокореневим *шашликувати, шашликування* негативно-оцінного забарвлення.

Відмінності у вагомості тієї самої словотвірної моделі для текстів одного автора й сукупності його текстів яскраво вирізняються, якщо порівняти реєстрові одиниці словників мовотворчості окремого автора (наприклад, з лексикографічної серії «Українська індивідуально-авторська неографія», яка вийшла за відповідального редагування Г. М. Вокальчук) і словників нової лексики, що використовують, переважно, тексти ЗМІ, мову різних авторів (словники Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук «Словник новотворів української мови кінця ХХ століття» (Кривий ріг, 2002); Д. Мазурик «Нове в українській лексиці. Словник-довідник» (Львів, 2002); Л. Туровської та Л. Василькової «Нові слова та значення. Словник» (Київ, 2008), «Нові й актуалізовані слова та значення. Словникові матеріали (2002-2010)» В. О. Балог, Н. Є. Лозової, Л. О. Тищенко, О. М. Тищенко (Київ, 2010), Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критської, Т. К. Пуздиревої, Ю. В. Романюк «Активні ресурси сучасної української номінації. Ідеографічний словник нової лексики» (Київ, 2013) та серія словників «Лексико-словотвірні інновації», об'єднаних у «Словотворчість незалежної України. 1991-2011» А. Нелюби (Харків, 2012) та «Словотворчість незалежної України. 2012-2016» А. Нелюби, Є. Редька

(Харків, 2017)). У текстах ЗМК активні моделі зазвичай працюють на творення лексичних одиниць, які є важливими для мовної картини світу спільноти, суспільства. Це справедливо й для okazіоналізмів, які хоч і одномоментно, короткочасно, бо прив'язані до певної події чи ситуації, але висловлюють оцінку загальновідомим подіям чи явищам, пор. *банкопад*, *нафтопад*, *дронпад*. У художній літературі, насамперед у поезії, номінування певного явища важливе передусім для мовосвіту самого автора, пор. *всебезодня*, *всемежа* у В. Стуса. Отже, словотвірна модель, яка є маркером, характерною рисою мовотворчості окремого автора, може не лише не мати такої ж ваги в сукупності текстів того самого стилю, а й виявитися випадковим, периферійним явищем для узусу.

Вивчення okazіонального авторського словотворення має важливе значення для розвитку лексики, для збагачення й оновлення мовомислення як вияв можливостей системи словотвору. Водночас опозиція узуального й okazіонального залишається сталою, оскільки можливості словотворення обмежує мовна норма: порушення чинних словотвірних і лексичних норм залишається нездоланим бар'єром для переходу okazіонального слова в узуальне.

II.6. Okazіональне словотворення у сучасній українській комунікації

Okazіоналізми в комунікаційному просторі забезпечують реалізацію основних функцій комунікативного акту. Дослідники виділяють низку функцій, які виконують адресант і адресат в процесі комунікації, або пов'язаних із учасником чи елементом комунікації. Серед таких функцій: емотивна або експресивна, референтивна або когнітивна, денотативна, репрезентативна, конативна або апелятивна, поетична та ін. (Р. О. Якобсон, К. Бюлер, Ж. Дюбуа, А. А. Леонтьєв). На практиці в мові та комунікації легко виділяють три основні функції: пізнавальну (когнітивну, інформаційну), оцінну й афективну (емоційну). Залежно від мети комунікації (інформація, висловлення думки,

попередження, поради, переконання, чи розвага) учасники вибирають засоби комунікації, зокрема й мовні засоби. У нових обставинах, з появою нових реалій чи подій з'являється потреба в нових одиницях номінації та висловлення свого ставлення до тих чи інших подій. Поява таких новотворів може стосуватися як глобальних екстралінгвістичних явищ та подій, так і локальних (від загальнонаціональних до важливих для окремої спільноти чи окремого індивіда). Узуальні новотвори, підтримані мовною спільнотою, зазвичай виконують номінативну, інформативну, експресивну, оцінну, ігрову та інші функції. Неузуальні або okazіональні новотвори, створені мовцем стосовно до конкретної ситуації, передусім виконують оцінну, експресивну функцію, а номінативна функція таких утворень виражена слабше.

Okazіональне словотворення в інтернет-комунікації забезпечує реалізацію номінативної (когнітивної, інформативної) функції в унікальних комунікативних ситуаціях на позначення одиничних або важливих для окремого індивідуума явищ і подій. Відбувається творення деривата з порушенням когнітивної структури, вербалізація унікального, прив'язаного до конкретної ситуації явища. Експресивна, оцінна, ігрова функції комунікації за допомогою okazіонального словотворення реалізуються переважно в спільнотах мовців, які виражають своє ставлення до відомих певній спільноті або загальновідомих подій. Творення дериватів відбувається за унікальним зразком (за аналогією до конкретного слова) з порушенням словотвірної моделі, або за словотвірною моделлю з заміною одного з компонентів, що призводить до порушення словотвірної норми. Тобто поняття є відомим для учасників комунікативного акту, й okazіональне словотворення забезпечує емотивну, конативну, афективну функції в процесі комунікації.

Сучасний український комунікативний простір активно реагує на важливі й резонансні для країни та світу події, на щоденні новини, сенсаційні повідомлення, будь-які зміни в житті суспільства чи окремої спільноти. Під час переломних для країни подій, патріотичного піднесення громадян, як правило, активізується словотворчість соціуму. Частина нових слів залишаються в мові

надовше, потрапляють до словників неологізмів, інша частина внаслідок своєї прив'язаності до конкретної ситуації й okazіональності стають ефемеризмами. Okazіональність найчастіше виявляється в мовній грі з власними назвами, зокрема в творенні перифрастичних, часто оцінно або експресивно забарвлених найменувань осіб: політиків, громадських і культурних діячів, публічних осіб.

Упродовж останніх років словотвірна активність українських мовців найдоступніше виявляється в інтернет-комунікації. На онлайн-комунікації базуються віртуальні спільноти: відкриті й закриті, професійні, за вподобаннями, за спільним цінностями й інтересами. У віртуальних товариствах люди об'єднані онлайн, назважаючи на відстані й кордони, й можуть взаємодіяти за професійними інтересами, підтримувати дружні зв'язки, тобто така комунікація може бути масовою, груповою та міжособистісною. Соцмережі в Facebook поєднують письмову та візуальну комунікацію. Безперечно, має значення культурний та освітній рівень учасників інтернет-комунікації: зазвичай відкритість сторінок публічних осіб (письменників, журналістів) у соцмережах, наявність персональних блогів таких осіб, електронних ЗМІ, можливостей залишати коментарі читачам дають цікавий матеріал досліднику. Коментарі стають засобом професійного і творчого самовираження учасників віртуальної комунікації, яка часто розтягнута в часі й не обмежена кордонами та відстанями. Текстовий матеріал багатий на неологізми, словотворення за аналогією, okazіональне словотворення, навмисний суржик – як імітація «живої» мови. У досліджуваному просторі інтернет-комунікації (соцмережі, форуми, блоги) okazіоналізми забезпечують ефективну, успішну комунікацію, вербалізуючи реалії, які не мають прийнятих узусом одиниць номінації, але зрозумілі всім учасникам комунікації. Okazіоналізми виконують прагматичну та когнітивну функції, позначаючи певне явище чи подію та ставлення до них, але залишаються прив'язаними до конкретної ситуації і часто відображають особливості певного соціуму чи національної культури. Okazіональне словотворення завжди є креативною реакцією комунікантів на гостроактуальні події, тому okazіоналізми зрозумілі,

активновживані й виявляють словотвірний потенціал до того часу, поки сама подія має значення для спільноти.

Оказіональна одиниця завжди семантично прив'язана до конкретної комунікативної ситуації, а для її розуміння необхідна додаткова, фонові, зазвичай, історико-культурна інформація, це, зокрема, власні назви, імена й прізвища відомих публічних осіб, які стають твірними основами okazіональних похідних. Наприклад, дієслово (to Meghan Markle), український відповідник *меганмарклити*, що означає «піти звідти, де тебе не приймають і не цінують» з'явилося з легкої руки користувача Твіттера британця Райана Картера. Це дієслово описало ситуацію і причини її виникнення, коли на початку 2020 року герцог і герцогиня Сассекські зробили офіційну заяву про намір скласти повноваження членів королівської сім'ї, й того ж року переїхали з Великобританії на американський материк (цю ситуацію також назвали *мегзит* за аналогією до *Брегзит*). Український «Таблоїд» тлумачить його так: «цінувати себе та своє душевне здоров'я достатньо, щоби підвестися та вийти з приміщення/ ситуації/ середовища, в якому ваше справжнє «я» не сприймають, або де воно небажане». Створене і семантично належне до конкретної ситуації, дієслово облетіло соцмережі різних країн. В українському комунікативному просторі воно не тільки набуло популярності, а й з'явилися похідні *промеганмарклити* у значенні «проігнорувати, провчити, «продинамити» хлопця» та *меганмарклнути* «звільнитися, піти, з роботи», які прив'язані семантично до твірного характеристикою «мати гідність, знати собі ціну», але характеризують уже інші ситуації, які можна описати іншими наявними в мові дієсловами. Деривати мотивовані семантично характеристикою «мати гідність, знати собі ціну», але в текстах характеризують уже інші ситуації, які можна описати вище наведеними дієсловами, що виступають контекстними синонімами: Так «*промеганмарклити*» не лише можна, а й потрібно хлопця, який ігнорував тебе кілька тижнів, а потім написав «не спиш?» о третій ночі»; «А ще варто поміркувати про те, щоби «*меганмарклнути*» з роботи, де тебе не цінують і вже кілька років не підвищують зарплатню».

Прикладом активної вербалізації поняття, що потрапило у фокус соціальної уваги, набуло значущості для суспільства, є поява в інтернет-комунікації словотвірних гнізд, мотивованих недавніми неологізмами *ковід* і *коронавірус*. Ці терміни разом із оцінно-оказіональними синонімами *лоховірус*, *фейковірус*, *кармановірус* побутують у мовній практиці і сформували стратум із фасетною структурою на підставі ознаки «негативна оцінка неправдивої або свідомо викривленої інформації про коронавірус, самого вірусу як явища нашої дійсності». Новозапозичення *ковід* і *коронавірус* «розгортають», аспектуалізують свою семантику за типовими словотвірними категоріями: «ознака» (тріади протиставлення за часовою ознакою: *доковідний*, *передковідний* – *ковідний* – *постковідний*; *коронавірусний* і *докоронавірусний*); «особа» (*ковідник*, *ковідниця*, *коронавірусник*), а також утворюють антонімічні й синонімічні пари: *ковідоборець*, *ковідоентузіаст* – *ковідопанікер*, *ковіддисидент* та *коронаборець* – *коронаскептик*, *коронадисидент*, *коронапанікер*. Оказіональними з експресивною оцінкою є назви особи *ковідіот*; ознаки *ковідлянський*; дії *сковідитися*; стану *коронаістерія*, *коронапсихоз*, *коронафобія* та інші, які профілюють значення словотвірних категорій, формують прагматичний потенціал таких новотворів. Наприклад, активні учасники соцмереж розділилися на тих, хто підтримував карантинні заходи, введені через пандемію, і тих, які ігнорували, не схвалювали, протестували проти карантинних обмежень. Діаметрально протилежне ставлення учасників комунікації до небезпеки і заходів захисту створило okazіоналізми-омоніми на позначення осіб, які, або понад міру ігнорували, або ж боялися вірусу, порівняймо визначення користувачами соцмереж okazіоналізму *ковідіоти*:

ковідіоти – люди, які не дотримуються правил безпеки; протестують проти карантинних обмежень, відмовляються носити маски (синоніми *ковіддисидент*, *коронадисидент*, *коронаскептик*, *коронаборець*);

ковідіоти – ті, які занадто панікують, скуповують продукти, створюють штучний товарний дефіцит (синоніми *ковідопанікер*, *коронапанікер*);

ковідіоти – це ті, хто в спеку бігає по вулиці в масках і гумових рукавицях, а також сидить в масці у власному автомобілі та в якомусь судомному екстазі полоще руки антисептиком, змиваючи з них природний захист та спалюючи шкіру (синоніми *ковідопанікер*, *коронапанікер*).

Категорійними омонімами виявилися назви особи «пацієнт, хворий на ковід» та місця «лікарня, в якій лікують хворих на ковід», реалізовані похідним *ковідник*, дієслово *сковідитися* зі значеннями «захворіти на ковід» та «померти від ковіду»; *ковідка* «лихоманка, гарячка від ковіду» та «маска під час пандемії ковіду».

Тема пандемії, яка змінила звичне життя мільйонів людей по всьому світу, активізувала словотвірний потенціал тематичної групи: *ковід*, *коронавірус*, *карантин*, *маска*. Як видно з мотивованих ними словотвірних гнізд, названі слова активно реалізують наступні словотвірні категорії:

– реалія: *коронавірус* – *барановірус*, *ідіотовірус*, *кармановірус*, *лоховірус*, *коронабізнес*, *коронашмандемія*; *ковід* – *ковідка* (*ковідка-ковінька*); *карантин* – *карантинка* (як есемеска); *карантікули* (неробочі дні зі збереженням зарплати), *коронакриза*, *коронашахрайство*;

– ознака: *коронавірусний* (фонд – *ковідФонд*), *ковідна* (статистика), *ковідлянський*; *доковідний*, *передковідний* – *ковідний* – *постковідний*, *найковідніший*;

– особа: *ковідник*, *ковідниця*, *коронавірусник* (хворий), *ковідіот*, *ковід-дисидент*, *корона-дисидент*, *коронаскептик* (ті, хто ігнорує вірус), *ковідобес*, *ковідоентузіаст*, *ковідопанікер*, *коронапанікер* (ті, хто бояться вірусу), *ковідоборець*, *коронаборець*, *короїнал* (зачатий або народжений в час пандемії, за аналогією до *мілленіал*); *масочник* – *безмасочник*;

– дія: *карантинити* – *докарантинити*, *перекарантинити*, *накарантинитися*; *доковідовувати*; віддієслівний іменник *ковідування*;

– стан (страх бути інфікованим): *коронафобія*, *коронапсихоз*, *ковідопаніка*, *коронапаніка*, *ковідоістерія*, *коронабісся*, *ковідіотизм*; *маскошок*

- (1) істерія щодо неможливості купити маску, спроби в паніці її роздобути;
- 2) неадекватна реакція на людей, яким вдалося купити маску);

- місце: *ковідник* (лікарня);
- результат: *ковідео* (відео з карантину).

Бар'єром на шляху узуалізації подібних okazіоналізмів залишається їхнє створення всупереч мовній нормі, як словотвірній, так і лексичній. Окрім схожих ситуацій для багатьох країн, пов'язаних із вірусом, карантинном, масковим режимом, виявилися культурні й національні особливості зокрема, у використанні мовного ресурсу для означення нових реалій. Наприклад, словотвірний зразок творення композита з другою основою –*вірус* реалізується в декількох okazіоналізмах з прагматичною метою. Серед них вирізняється *мислевірус* як «інструмент маніпуляції свідомістю й чудовий варіант впливу на людей».

Зараз складно відстежити авторство і час першої появи цього композита. Наприклад, статтю Андрія Павлишина «Галичина як мислевірус» опубліковано у виданні «І» (число 64) за 11.02.2013 року: *Йдеться про мислевірус, тобто імплантацію в ментальну тканину українського національного проекту структур, витворених у межах галицького креативного простору.* [І, 11.02.2013]. В онлайн Енциклопедії практичної психології «Психологіс» подано визначення: *Мислевірус – це інформація, яка існує у свідомості людей за принципом вірусу – тобто зберігається в їх пам'яті, яка виконує яку-небудь функцію і автономно поширюється між людьми за рахунок зусиль самих же людей* [ЕПП, 2015]. Як термін зі сфери психології засвідчує слово СУМ-20: **МИСЛЕВІРУС**, у, ч., псих. Шаблонне псевдологічне міркування або твердження, признач. для маніпулювання свідомістю людей нав'язуванням хибних уявлень. *Простими мислевірусами є чутки, захоплюючі ідеї, мрії, анекдоти. Мотивацією їх поширення для людей є простий обмін емоціями в спілкуванні (з наук.-попул. літ.) [sum20ua.com].* Корпус ГРАК подає 10 прикладів слововживань, які охоплюють часовий відтинок 2013-2022 років, поширені переважно в онлайн виданнях («День», «Дзеркало тижня»,

«Український тиждень» та ін.). У пості Анастасії Мельниченко в Фейсбуці подано розлоге, детальне тлумачення: *«Мислевірус(и) – це мему, шматки інформації, які подібно до вірусної інфекції, передаються від людини до людини з метою маніпулювання свідомістю (вплив на людей, які не піддаються маніпуляції «в лоб»).* Людина переконана, що думки **мислевірусу** – її власні; в потрібний момент **мислевірус** впливає на людину, й вона робить те, що вигідно тому, хто запустив цей **мислевірус**». За аналогією до коронавірус та семантичною ознакою «те, що подібно до вірусної інфекції, швидко й масово передається від людини до людини» утворено й оказіоналізми *фейковірус, стусовірус, теліговірус* (від прізвищ знакових українських поетів Василя Стуса та Олени Теліги, творчість яких варто масово поширювати), *пороховірус* (від прізвища п'ятого Президента України Петра Порошенка): *Стусовірус* почався – і так, треба заразити ним якомога більше людей, бо він убиває багато інших вірусів, смертельно небезпечних для українців (ФБ, 20.10.20); *Що сталося з найвеличнішим – невже пороховірусом* заразився? (ФБ, 4.03.2020).

Письменники й видавці в комунікації часто використовують оказіоналізми та мовну гру з рекламною метою, щоб привернути увагу потенційного читача. Особливістю є використання в соцмережах візуальної інформації, наприклад, обкладинки книжки. Автор посту, дитячий письменник Іван Андрусак, враховуючи особливості дитячої аудиторії, на яку розрахована книжка *«Ляказочки»*, пояснює назву, водночас характеризує продукт і даючи власну позитивну оцінку: *«Класнючі, смішнючі, капосні, ба навіть «шандарахнуті на всю голову» – точнісінько як я люблю – казки-лякачки»*. Про успішність обраного способу комунікації свідчать коментарі: *«З нетерпінням чекаю виходу ляказочок у світ! Вітаю всю ляказкову команду!»*.

Оказіоналізми, виникнувши в мовленні, як правило, залишаються за межами мовної системи, а відсутність контексту дає можливість сприймати їх як слова з лише можливими значеннями. Прикладом може слугувати запропонована для обговорення в Фейсбуці фотографія даху, порослого купками моху, з підписом: *«Їжаки моху»*. А як би ви назвали те, що зображено

тут?». Автор – письменниця, видавець Таня Стус, співрозмовники якої – також колеги-письменники. Зауважимо, що чинник аудиторії (освіта, професія) забезпечує зворотний зв'язок комунікації: у коментарях з'являються не лише оказіональні версії назви світлина, а й розвиток сюжету з алюзією до Шекспірівського «Ромео і Джульєтти»:

– *Можна назвати «Можжаки».*

– *Мохожжаки або Їжамохи. От уже персонажі готові. Два клани, що ворогують між собою. А там і парочка знайдеться: Мохорео і Їжетта.*

На позначення осіб, яких у словотвірній нормі не позначають, в оказіональному словотворенні використовують також афіксальні словотвірні моделі: 'основа дієслова+**-ун**' *неберун* (той, хто не бере хабарі, пор. *бральник* (заст.) – той, хто бере льон (у Св. Караванського, r2u). У жовтні 2020 року ця малопродуктивна модель, яка у нормі поєднує усічену дієслівну основ з суфіксом (*бігун, пустун, цвіркун*), виявила короткочасну активність. Оказіоналізми *протестун, опитун* з виразною зневажливою оцінкою стосувалися учасників масових протестів у Білорусі проти фальсифікації виборів (це була оцінка головного фальсифікатора виборів) та осіб, які напівлегально проводили опитування від В. Зеленського в Україні під час проведення місцевих виборів, тобто, мотиваторами стали іменники, а не дієслова: «Лукашенко: **«Протестуни»** переступили червону лінію, приборить дітей із вулиці» (УП, жовтень, 2020); «Хтось **опитунів** бачив?» (Олександр Зінченко, 25.10, ФБ).

Війна змінила пріоритетні теми, витіснивши довоєнну тематику на периферію комунікації. Натомість мовотворчість, зокрема й оказіональна, виявляє прямий зв'язок з оцінкою воєнних подій. В інтернет-комунікації активно утворюють оказіональні назви осіб, дії. Активна мовотворчість користувачів соцмереж у називанні Захисників України виявилася, зокрема, у творенні сучасних козацьких прізвиськ за моделями, які збереглися у низці українських прізвищ. В обговоренні одного з постів у Фейсбуці авторка написала: «А я оце подумала, як би вони звучали зараз? *Перебийдрон,*

Варикоктейль, Ловихаймарс, Неїжгуманітарка, Ловибайрактар, Запілітіток» (18.10.2022, ФБ).

Назви ворогів – чи не найбільша група з експресивних новотворів і okazіоналізмів, включно з обценною лексикою: *російські загарбники, противник, ворог, окупанти, російські терористи, ординці, орда, рашисти; орки, русня, рузки, рузкомірци, скрепоносці, крисіяни, ЧМОбік, чмоня, мобік*. Серед низки негативно-оцінних назв ворогів, відаббревіатурні *ЧМОбік / чмобік* (від «частково мобілізований»), *чмоня* – «погано обмундирований незграбний мобілізований російської армії».

Твірними основами низки okazіональних дієслів є власні назви. Під час повномасштабної війни з'явилися okazіональні відтопонімні дієслова зі значенням «дати відсіч ворогові»: *чорнобаїти* → *прочорнобаїти, відірпінити/відірпенити, відізіюмити, збучити/забучити, нагостомелити*. Твірними основами для них стали назвиукраїнських міст-героїв російсько-української війни: *Чорнобаївка, Ірпінь, Ізюм, Буча, Гостомель*, – міста, що зазнали окупації та були звільнені ЗСУ. Семантичний обсяг похідних дієслів містить додаткові смисли, що вимагають знання подій і ситуацій, пов'язаних із воєнними діями та їх особливостями у цих містах, наприклад. *чорнобаїти* – «постійно робити одне й те саме щоразу здобуваючи невтішний результат» від назви аеропорту Чорнобаївка під Херсоном, який все одно використовували щоразу після обстрілу. Ряд дієслів зі значенням «знищувати ворога зброєю, названою твірною основою», мотивували запозичені назви зброї, такі як «Джавелін», «Стінгер», «Хаймарс», «Байрактар»: *байрактарити* → *забайрактарити, джавелінити* → *заджавелінити, стінгерити* → *застінгерити, хаймарсити* → *відхаймарсити, хаймарсувати* → *відхаймарсувати*. Прізвища публічних осіб, політиків мотивували дієслова, в значення яких вкладено ту чи іншу рису характеру або вчинок особи: *макронити* – «удавати велику стурбованість, усім це показувати, але нічого не робити по суті» від прізвища Президента Франції Емануеля Макрона, якому учасники комунікації адресували таку характеристику; *кімити* – «зберігати

оптимізм, попри все» від характеристики мера міста Миколаєва Віталія Кіма, який виявляв моральну стійкість і спокій у найважчі дні оборони міста на початку 2022 року. Оказіональні дієслівні новотвори поповнили відприкметникові дієслова з військового сленгу *задвохсотити* – «зробити «двохсотим» й *затрєохсотити* – «зробити «трєохсотим»; оказіональні синоніми до дієслова *знищити* (ворога): *закобзонити* – відправити до покійного російського співака Йосипа Кобзона («орків закобзонили»), *затрофеїти*; низка похідних дієслів від неосемантизму *бавовна* у значенні «вибух»: *бавовнити* (здійснювати вибух) → *бавовнитися* (вибухати) → *забавовнити* (знищити вибухами) → *забавовнитися* (вибухнути).

Частина оказіоналізмів (як і узуальних новотворів) воєнного часу виникла внаслідок недосконалого автоматичного перекладу з російської мови на українську, або ж як наслідок обігрування фонетичних особливостей обох мов. Так виник неосемантизм *бавовна* у значенні «вибух на окупованій росією або російській території», оскільки роспропаганда називала такі вибухи «хлопками». Автоперекладач переклав «хлопок» як «бавовна» без урахування місця наголосу, а в українській інтернет-комунікації та в ЗМІ ця назва прижилася й утворила оказіоналізми, окрім названих похідних дієслів дієприкметник *забавовнений* (Крим), а розвиток міфологічного складника значення дав тріаду міфічних істот, градуйованих за потужністю вибуху: *Бавовк* – *Бавовна* – *Бавовнятко*. Словотвірна модель, за якою утворюють пестливі назви малят, працює й у випадку творення оказіоналізмів у соцмережах: *бандерятко* (*Снайперка: «У мене під серцем бандерятко»*), *хаймарсенятко* (*Прилітає хаймарсенятко і все палає*), *чмобенятко* (*Чмобенятко бігло, впало...*).

Явище міжмовної омонімії (на зразок: *свет* російською це і *світло* і *світ* українською; омографія в російському тексті, де не поставлено наголосу *му́ка* чи *мука́* – автоперекладач вибрав варіант *борошно*; російський вираз *нет мочи терпеть* відповідає українському *несила терпіти*, але автоматичний послівний переклад дав *немає сечі терпіти*; російське *пол* можна перекласти як *підлога* і

як *половина*, а *питание* як *харчування* і як *живлення*) і не зняття його в автоперекладі спричинили okazіоналізми й на синтаксичному рівні мови. «Немає сечі терпіти ці пекельні борошна. Підлога країни без електрохарчування» – це приклад висміювання українцями ПСО росіян з їхніми невдалими закликами через ботів вмикати світло й виступати проти уряду. Вони обіграні в багатьох телеграм-групах киян, наприклад: «*Борошна настільки пекельні, що в мене вже вся сеча закінчилася. Рятує лише електрохарчування*».

Ще одна особливість мовотворчості на воєнну тематику стосується цензурування в соцмережі Фейсбук: з недавнього часу Фейсбук блокує дописи, в яких так чи інакше присутня «мова ворожнечі», бо ж зрозуміло, що воєнні злочини ворогів викликають в українців реакцію не лише в стилі «милі воріженьки», а й зневажливі назви *русня*, *рашисти*, *орки*, *мордор*. Користувачі, передусім популярні блогери застосовують езопову мову, графодеривацію (*руззкій мір*), ребуси тощо. Наприклад, для позначення назв ворогів із використанням обценної лексики запропоновано відгадати ребус, а в коментарях читачі пишуть відгадку з використанням великих букв: *ЙОгурт БАНАн РУСалка диНЯ* або застосовують інверсію (написання з кінця слова) *анабой янсур* тощо.

Сучасний український комунікативний простір активно реагує на важливі для світу й резонансні для країни події, на щоденні новини, сенсаційні повідомлення, будь-які зміни в житті суспільства чи окремої спільноти. Під час переломних для країни подій, патріотичного піднесення громадян, як правило, активізується словотворчість соціуму. У сучасній комунікації залишаються стабільними ознаки okazіонального словотворення: свідоме порушення дериваційного правила з прагматичною метою; ненормативність, створюваність у конкретній ситуації і прив'язаність семантики до цієї конкретної ситуації. Поява okazіоналізмів зумовлена творчою діяльністю окремої особи в певній ситуації. Okazіоналізми забезпечують ефективну, успішну комунікацію, маркуючи співрозмовника як «свій»/»чужий», а часто й вербалізуючи реалії, які

не мають прийнятих узусом одиниць номінації, але зрозумілі учасникам комунікації. Особливістю комунікації в соцмережах залишається поєднання вербальної й візуальної інформації. Більшість okazіоналізмів, виникнувши в мовленні, так і залишаються за межами мовної системи. Однак, якась частина з них має шанси закріпитися в узусі й, відображаючи активну мовотворчість носіїв мови в певний зріз життя соціуму, може увійти в лексикографічні видання. Зазвичай okazіоналізми в комунікативному просторі збільшують кількість вербалізаторів одного й того самого поняття, з додаванням певного прагматичного ореолу, емоційно-експресивного забарвлення відповідно до комунікативної ситуації, таким чином працюючи передусім на функціонально-стильову диференціацію мови.

Загалом, аналіз сучасних різностильових текстів виявив двоспрямовану взаємодію узувальних (регулярних) та okazіональних (нерегулярних) новотворів: 1) авторський okazіоналізм може набувати ознак узувальної одиниці й поширюватися в узусі, текстове слово переходить до системи мови, усталюється в загальномовному лексиконі та 2) узувальна одиниця трансформується окремим автором / мовцем з прагматичною метою для конкретної мовної ситуації, стає okazіональною. Прозора межа між групами стабільно узувальних та okazіональних дериватів дає підстави розглядати okazіоналізми, створені за активними словотвірними моделями, як можливий ресурс посилення когнітивної та комунікативної потужності мови, стратифікації та диференціації її лексикону за допомогою способів і засобів словотворення. Стабільними залишаються ознаки okazіонального словотворення: свідоме порушення дериваційного правила з прагматичною метою; ненормативність деривата, його створюваність на потребу мовця в конкретній ситуації і, відповідно, прив'язаність його семантики до неї. Рівновага узувальних та okazіональних новотворів у сучасному українському лексиконі плинна, що й доводить активне творення нових слів із порушенням чинної словотвірної норми. Їхня активність засвідчує можливість змін у структурі словотвірної системи, деталізацію наявних моделей словотворення та

формування нових моделей. Проте лексична, словотвірна й граматична норма регулює цей процес, зберігаючи типологічні риси української словотвірної номінації й не даючи мовній практиці радикально змінювати структуру системи мови, зокрема структуру її словотвірної підсистеми.

Література

1. Адах Н. А. Авторські лексичні новотвори в поезії Василя Барки: семантика, функції, прагматика: дис. ... канд. філол. наук. Рівне, 2008.
2. Адах Н. А. Авторські лексичні новотвори Василя Барки (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти; Г.М. Вокальчук. – Рівне: Вид-во Олега Зеня, 2007.
3. Брітікова К. В. Узуальне та okazіональне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи: дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2007.
4. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – Київ: Рад. школа, 1959. – 2-е вид
5. Булаховський Л. А. Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления // Вибрані праці: В 5 т. – Київ: Наук. думка, 1978. – Т. 3. – С. 11–23.
6. Булаховський Л. А. Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах // Вибрані праці: В 5 т. – Київ: Наук. думка, 1978. – Т. 3. – С. 123–150.
7. Вокальчук Г. Здобутки і перспективи української індивідуально-авторської неографії // Незгасимий СЛОВОСВІТ : збірник наукових праць на пошану професора В.С. Калашника. М. Філон, Т. Ларіна (укл.). – Харків: Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2011. – С. 208–217.
8. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект); А.П. Грищенко (ред.). – Рівне: Наук.-видав. центр «Перспектива», 2004.

9. Вокальчук Г. М. Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття // Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект); А.П. Грищенко (ред.). – Рівне: Наук.-видав. центр «Перспектива», 2004. – С. 94–523.
10. Вокальчук Г. М. Оказіональна номінація осіб в українській поезії 20–30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 1991.
11. Гаврилюк Н. В. Словотворчість поетів-неокласиків у контексті поетичного мовлення 20–30-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010.
12. Гаврилюк Н. В. Словотворчість поетів-неокласиків у контексті поетичного мовлення 20–30-х років ХХ ст.: дис. ... канд. філол. наук. – Рівне: Рівнен. держ. гуманітар. унт, 2010.
13. Герман В. В. Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60–90-ті роки): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 1999.
14. Єрмоленко С. Я. Публіцистичний стиль // Українська мова: Енциклопедія. – Київ, 2007. – Вид. 3-є, зі змінами і доп. – С. 562.
15. Жижома О. О. Індивідуально-авторські новотвори в поетичному дискурсі 80–90-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2003.
16. Жижома О. О. Індивідуально-авторські новотвори в поетичному дискурсі 80–90-х років ХХ століття: дис. ... канд. філол. наук. – Маріуполь : Приазов. держ. техн. ун-т, 2003.
17. Жовтобрюх М. А. Про деякі явища граматичної аналогії в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Харків: Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1962. – С. 193–209.
18. Земская Е. А. Оказиональные и потенциальные слова в русском словообразовании // Актуальные проблемы русского словообразования. – Самарканд, 1972. – С. 19–28.
19. Земская Е. А. Словообразование как деятельность; Д. Н. Шмелев (ред.). – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – Изд. 4-е.

20. Калашник В. Оказіональне словотворення як спосіб концептуалізації художнього світу поета (за ідіостілями В. Стуса, М. Вінграновського С. Сапеляка) // Словотворчість шістдесятників. Василь Стус. Ігор Калинець. Іван Світличний. Григорій Чубай; Г.М. Вокальчук (ред.). – Острого: Вид-о Нац. ун-ту „Острозька академія”, 2010. – С. 105–115.

21. Калетнік А. А. Лінгвістичний статус неологізмів у неокласичному тексті: дис. ... канд. філол. наук. – Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2008.

22. Калетнік А. А. Неокласична неологія: лінгвістичний статус. – Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2008.

23. Калниязов М. У. Окказиональные и потенциальные слова в языке современной периодики (Суффиксальные имена существительные): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1978.

24. Карпіловська Є. «Аероплань, душе моя...» (багатоликий okazіоналізм Павла Тичини) // Культура слова. – Київ, 2016. – Вип.84. – С. 25–36.

25. Карпіловська Є. А. Оказіоналізми в когнітивному просторі мови // Prace Filologiczne. – Варшава, 2021. – Т. LXXVI. – С. 231–243.

26. Карпіловська Є. А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // Українська мова. – 2004. – № 3. – С. 3–29.

27. Карпіловська Є. А. Комунікативні фільтри деривації // Słowotwórstwo w przestrzeni komunikacyjnej; P. Kowalski (ред.). – Warszawa, 2021. – С. 111–126.

28. Карпіловська Є. А. Тенденції оновлення сучасного українського лексикону // Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Н. Ф. Клименко (ред.). – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 6 – 133.

29. Карпіловська Є. А. Динаміка лексичної та словотвірної норми мови // Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Н. Ф. Клименко (ред.). – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 49–59.

30. Карпіловська Є. А. Підходи до лексикографічного моделювання мовної динаміки. Типологія неологічних словників // Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Н. Ф. Клименко (ред.). – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 106–124.

31. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Романюк Ю. В. Формально-семантична стратифікація та функціонально-стильова диференціація в українській мові початку ХХІ ст. // Українська мова. – 2021. – № 4. – С. 24–48.

32. Кислюк Л. П. Відображення змін у функціонуванні та семантиці термінів у тлумачному словнику активного типу // Термінологічний вісник. – Київ, 2023. – Вип. 7. – С. 63–72.

33. Кислюк Л. П. Оказіональне словотворення як ресурс сучасної української комунікації // Лексикографічний бюлетень. – Київ, 2022. – Вип. 31. – С. 52 – 61.

34. Кислюк Л. П. Роль індивідуальної мовної практики в словотвірній номінації сучасної української мови // Л. П. Кислюк. Українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – С. 256–302.

35. Кислюк Л. П. Термін в авторській публіцистиці // Термінологічний вісник. – Київ, 2019. – Вип. 5. – С. 163–170.

36. Кислюк Л. П. Узуальне й оказіональне в авторських новотворах назв осіб // Культура слова. – Київ, 2018. – Вип. 89. – С. 208–217.

37. Кислюк Л. П. Узуальне й оказіональне словотворення в різностильовій мовній практиці // Українська мова. – 2020. – № 2. – С. 31 – 44.

38. Кислюк Л. П. Українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку; Є.А. Карпіловська (ред. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

39. Кислюк Л. П. Функционирование неологизмов и окказионализмов из сферы информатики и интернет-коммуникации в современном украинском языке // Forum Lingwistyczne. – 2020. – № 7. – С. 33–44.

40. Клименко Н. Ф. Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові // Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк. Вплив суспільних змін на розвиток української мови; Є. А. Карпіловська (ред.). – Київ: Видавничий дым Дмитра Бураго, 2017. – С. 122–230.

41. Клименко Н. Ф. Потенційне слово // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: Вид.-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. – Вид. 3-є зі змінами і доп. – С. 532–533.

42. Клименко Н. Ф. Процеси розвитку терміносистеми інформатики // Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк. Вплив суспільних змін на розвиток української мови; Є. А. Карпіловська (ред.). – Київ: Видавничий дим Дмитра Бураго, 2017. – С. 122–183.

43. Клименко Н. Ф. Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників // Н. Ф. Клименко. Вибрані праці; Є. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко. – Київ: Видавничий дим Дмитра Бураго, 2014. – С. 349–358.

44. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – Київ: Наук. думка, 1984.

45. Клименко Н. Ф. Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст. – Київ: Видавничий дим Дмитра Бураго, 2017.

46. Колоїз Ж. В. Неузуальне словотворення. – Кривий Ріг: НПП Астерікс, 2015.

47. Колоїз Ж. В. Оказіоналізми в лексикографії // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. – 2012. – Вип. 8. – С. 97–114.

48. Колоїз Ж. В. Оказіональна деривація: теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Київ: НАН України; Ін-т укр. мови, 2007.

49. Колоїз Ж. В. Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів. – Кривий Ріг: ЯВВА, 2003.
50. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація. – Київ: Акцент, 2007.
51. Левченко М. Заметки о русинской терминологии. – Основа. – 1861. – № 7. – С. 184–185.
52. Лопатин В. В. Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования. – Москва: Наука, 1973.
53. Лыков А. Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). – Москва: Высш. школа, 1976.
54. Максимчук В. В. Особливості лексикографічного представлення авторських лексичних новотворів у сучасних неологічних словниках // Наукові записки. Філологічна серія. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. – Вип.17. – С. 256–264.
55. Максимчук В. В. Словотворчість сучасних поетів Рівненщини; Г. М. Вокальчук (ред.). – Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2015. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 7).
56. Матезиус В. О потенциальности языковых явлений // В. Матезиус. Избр. труды по языкознанию. – Москва: УРСС, 2003. – С. 210–221.
57. Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття; Г. М. Вокальчук (ред.). – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 5).
58. Намитокова Р. Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1986.
59. Никитина Ф. А. Влияние аналогии на словообразование (на материале родственных языков). – Киев : Изд. Киевского ун-а, 1973.

60. Нікітіна Ф. О. Про деякі закономірності аналогічних процесів у мові // Історія українського мовознавства (друга половина XX ст.): Хрестоматія; В. В. Денисюк (упоряд.). – Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. – С. 176–184.
61. Новоселова А. Г. Окказиональные и потенциальные слова в публицистике (на материале произведений 1965–1985 годов): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1986.
62. Пауль Г. Принципы истории языка. – Москва: Изд-во иностр. литературы, 1960.
63. Проспект Тлумачного словника української мови (Для обговорення); П. Й. Горецький (уклад.), В. С. Ільїн (ред.). – Київ: Вид-во АН УРСР, 1958.
64. Пустовіт Л. О., Клименко Н. Ф. Оказіоналізм // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – Вид. 3-є, зі змінами і доп. – С. 451–452.
65. Регушевський Є. С. «Ковані слова // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – Вид. 3-є, зі змінами і доп. – С. 268.
66. Романова О. О. Спеціальна лексика української мови як об'єкт лінгвістичного дослідження: термін і професіоналізм // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2. – С. 42–47.
67. Романюк Ю. В. Детермінологізація дієслів у сучасній українській мові // Термінологічний вісник, – 2013. – Вип. 2. – С. 143–149.
68. Селіванова О. О. Метафора в лінгвістичній термінології: когнітивний аспект // Українська термінологія і сучасність. – 2013. – Вип. IX. – С. 58–65.
69. Синявський О. Норми української літературної мови. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – Репринт з видання 1931 р.
70. Словотвір сучасної української літературної мови. – Київ: Наук. думка, 1979.

71. Сологуб Н. М. Мовний портрет Яра Славутича. – Київ: Дніпро; Вінніпег: Укр. Вільна Академія наук, 1999.
72. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара. – Київ: Наук. думка, 1991.
73. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – Київ: Основи, 1998.
74. Сjuta Г. М. Мовні інновації в українській поезії шістдесятників та членів Нью-Йоркської групи: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ: НАН України; Ін-т укр. мови, 1995.
75. Таран А. А. Термінологізація лексики в суспільно-політичному дискурсі // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2. – С. 138–142.
76. Тищенко О. Словник мови творчої особистості: принципи укладання реєстру (з прози Ю. Андруховича) // Лексикографічний бюлетень. – 2017. – Вип. 26. – С. 57–73.
77. Турчак О. М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2005.
78. Улуханов И. С. Узуальные и окказиональные единицы словообразовательной системы // Вопр. языкознания. – 1984. – № 1. – С. 44–57.
79. Фельдман Н. И. Окказиональные слова и лексикография // Вопр. языкознания. – 1957. – № 4. – С. 64–73.
80. Ханпира Э. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании русского языка // Развитие словообразования русского языка. – Москва: Наука, 1966. – С. 153–166.
81. Ханпира Э. И. Окказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования (на материале современного русского языка). – Москва: Наука, 1972. – С. 245–317.
82. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. – Київ: Вища школа, 1984.
83. Цапук І. В., Вокальчук Г. М. Семантичне розмаїття авторських новотворів у поезії Ліни Костенко // Словотворчість шістдесятників. Ліна

Костенко. Микола Вінграновський; Г. М. Вокальчук (ред.). – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. – Вип. 3. – С. 62–69.

84. Юрченко Т. Г. Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти: дис. ... канд. філол. наук. – Київ: НАН України, Інститут української мови, 2003.

85. Яковлєв М. В. Прагматичні функції політологічних квазітермінів і політичних терміноідів // Термінологічний вісник, – 2019. – Вип. 5. – С. 228–234.

86. Янко-Триницкая Н. А. Оказиональное словообразование // Н. А. Янко-Триницкая. Словообразование в современном русском языке. – Москва: Индрик, 2001. – С. 462–482.

87. Beletchikow R. Неузвальное словообразование: Восточнославянские языки // Słowotwórstwo / Nominacja; I. Ohnheiser (ред.). – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003. – С. 249–261.

88. Buzassyova K., Martincova O. Neuzualni slovotvorba v zapadoslovanskych jazycich. // Słowotwórstwo / Nominacja; I. Ohnheiser (ред.). – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003. – С. 262–275.

89. Chruscińska K. O formacjach potencjalnych i okazjonalizmach // Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego; M. Szymczak (ред.). – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978. – S. 69–79.

90. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. – Praha: Československé akademie věd, 1962.

91. Gajda S. Wprowadzenie do teorii terminu. – Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, 1990.

92. Jadacka H. Neologizmy jako przedmiot opisu lingwistycznego (na marginesie pracy E. Worbs, A. Markowskiego, A. Megera Polnisch-Deutsches Wörterbuch der Neologismen: Neuer polnischer Wortschatz nach 1989) // LingVaria. – 2010. – Nr 1. – S. 39–53.

93. Jadacka H. System słowotwórcy polszczyzny (1945–2000). – Warszawa, 2001.

94. Słowotwórstwo / Nominacja; I. Ohnheiser (ред.). – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003.
95. Smółkowa T., Tekiel D. Nowe słownictwo polskie: przymiotniki i przysłówki. – Warszawa, 1977.

Словники. Енциклопедії. Правописні кодекси

АРСУН – Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики; Є. А. Карпіловська (ред.). – Київ: ТОВ «КММ», 2013.

ВЗОС СУЛ – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики; В.Т. Бусел (ред.). – Київ-Ірпінь: Перун, 2004.

ГС – Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна; Н.Ф. Клименко (ред.). – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011.

ЕД – Енциклопедія Драматика. – URL: <https://drama.kropyva.ch/>

КНС – Гаврилюк Н.В. Словник авторських лексичних новотворів київських неокласиків // Київські неокласики: словотворчість; Г.М. Вокальчук (ред.). – Острог: Видво Нац. унт-ту «Острозька академія», 2009. – С. 60–135. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 2).

ЛСІ-2004 – Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003). – Харків, 2004.

ЛСІ-2007 – Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006). – Харків: Майдан, 2007.

ЛСІ-2009 – Лексико-словотвірні інновації (2007); А. Нелюба (ред.). – Харків: Харків. іст.-філ. тов-во, 2009.

ЛСІ-2015 – А. Нелюба, Є. Редько. Лексико-словотвірні інновації (2014); А. Нелюба (ред.). – Харків: Харків. іст.-філ. тов-во, 2015.

ЛСІ-2017 – А. Нелюба., Є. Редько. Лексико-словотвірні інновації (2015–2016); А. Нелюба (ред.). – Харків: Харків. іст.-філ. тов-во, 2017.

ЛСІ-2022 – Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2017–2021). Словник / Загальна редакція А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2022.

НАСЗ – Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002-2010) / Кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко, авт. колектив: В.О. Балог, Н.Є. Лозова, Л.О. Тищенко, О.М. Тищенко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010.

НЕОКЛ – Калетнік А.А. Алфавітний словник неологізмів неокласиків // А.А. Калетнік. Неокласична неологія: лінгвістичний статус. – Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2008. – С. 177–293.

НСЗ – Нові слова та значення: словник; Л.В. Туровська, Л.М. Василькова (уклад.). – Київ: Довіра, 2008.

ПЕ – Політична енциклопедія; Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. (ред.). – Київ: Парламентське видавництво, 2011.

Російсько-українські словники. – URL: <http://r2u.org.ua/>.

РУС – Російсько-український словник: у 4-х т. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016-2017. – Репринт з видання 1924–1928 рр.

РУСНТ – Російсько-український словник наукової термінології: у 3 т. Т. 1. Суспільні науки. – Київ: Наук. думка, 1994.

СВБ – Адах Н.А. Словник авторських лексичних новотворів Василя Барки // Адах Н.А. Авторські лексичні новотвори Василя Барки (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти; Г.М. Вокальчук (ред.). – Рівне: Вид-во Олега Зеня, 2007. – С. 52 – 132.

СГ – Словарь української мови / збір. ред. журн. "Киевская Старина" ; упоряд., з дод. влас. матеріалу Борис Грінченко. – Київ, 1907-1909 –Т. 1–4. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1958–1959 (репринт. вид.).

СІС-85 – Словник іншомовних слів; О. С. Мельничук (ред.). – Київ: Вид-во УРЕ, 1985. – 2 вид.

СМ – Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Львів: Світ, 2002.

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття; Є.А. Карпіловська і З.Г. Козирева (ред.). – Київ: Інститут української мови, 2022. URL: https://drive.google.com/file/d/1kIVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view?fbclid=IwAR1qjvivi5z6Hw0qwGYc8sp_cAHils87WuUwM8XgsW78eiMrDeW4VsW7T2ks

СНІ – Брітікова К.В. Словник нових іменників – назв особи. Узуальне та okazіональне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи: дис. ...канд. філол. наук. – Донецьк, 2007. – С. 31–305.

СНУ – Словотворчість незалежної України 1991–2011: Словник; А. Нелюба (уклад.). – Харків: Харків. іст.-філ. тов-во, 2012.

СНУа – Словотворчість незалежної України. 2012 – 2016. Словник; А. Нелюба, Є. Редько (уклад.); А. Нелюби (ред.). – Харків, 2017.

СНУМ-1 – Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття). – Кривий Ріг, 2000. – Вип. 1.

СНУМ-2 – Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг, 2002. – Вип. 2.

СНУМ-3 – Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови початку ХХІ століття. – Кривий Ріг, 2005. – Вип. 3.

СПМВС – Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори; Л.В. Оліфіренко (ред.). – Київ: Абрис, 2003.

СУМ – Словник української мови. – Київ: Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

СУМ-20 – URL: <https://sum20ua.com/>

СУМД 2017 – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

ТСІ – Тлумачний словник з інформатики = Computer Science Glossary; Г.Г. Півняк, Б.С. Бусигін, М.М. Дівізінюк (уклад.); Г.Г. Півняк (ред.). – Дніпропетровськ: Нац. гірн. ун-т, 2010. – Вид. 2.

ТССО – Колоїз Ж.В. Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів. – Кривий Ріг: ТОВ „ЯВВА”, 2003.

УІАН-3 – Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський; Г.М. Вокальчук (ред.). – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». Вип. 3).

УІАН-4 – Словотворчість шістдесятників. Василь Стус. Ігор Калинець. Іван Світличний. Григорій Чубай; Г.М. Вокальчук (ред.). – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». Вип. 4).

УІАН-5 – Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття: Г.М. Вокальчук (ред.). – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». Вип. 5).

УІАН-6 – Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах; Вокальчук Г.М., Архангельська А.М., Стишов О.А., Маслова Ю.П., Максимчук В.В. (авт.). – Рівне – Оломоуць: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011 (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». Вип. 6).

УРС – А. Ніковський. Українсько-російський словник. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – Репринт з видання 1926 р.

ЧС – Частотний словник сучасної української художньої прози; В.С. Перебийніс (ред.). – Київ: Наук. думка, 1981. – Т. 1–2.

Джерела ілюстративного матеріалу

DW – Deutsche Welle, українська служба німецької державної радіостанції та телеканалу, що мовить на закордоння. <https://www.dw.com/uk>

FU – журнал Forbes.Ukraine <https://forbes.ua/money/pishniy-13102023-16638>

Gazeta.ua – Gazeta.ua, <https://gazeta.ua>

LB.ua – Онлайн-ЗМІ «LB.ua», 2020, <https://lb.ua/>

Matrix-divergent – онлайн-проект з проблем культурології, політології, філософії та економіки, <https://matrix-info.com/bajraktarshhyna-yak-vyrazka-voennogo-chasu/>

oZSU – Operativno ZSU (Оперативні новини ЗСУ, ситуація на фронті та все про Україну), <https://t.me/operativnoZSU>

sveola – Новини та ЗМІ, Харків, <https://sveola.blogspot.com/>

UAinfo – новинний сайт <https://uainfo.org/>

UNIAN.NET – UNIAN.NET, 2019, <https://www.unian.net/>

YouTube – популярний відеохостинг. <https://www.youtube.com/>

Zaxid.net – онлайн-ЗМІ «Zaxid.net», Львів, 2017, <https://zaxid.net/>

ZBRUC – Сайт ZBRUC, <https://zbruc.eu/>

АЛ – Архівна лексична картотека української мови [Електронний ресурс], режим доступу: <http://mova.cf/>.

ББ – Богдан Бацак, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук «Фізичні механізми взаємодії пульсової хвилі з перешкодами та формування артеріального тиску», Київ, 2019, <https://scc.univ.kiev.ua/abstracts/>

ВБ – В. Бондар «Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990–2000-х рр.», 2012.

ВЗ – інтернет-газета «Високий Замок», Львів, 2021, <https://wz.lviv.ua/>

Вікіпедія – <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

ВЛ – Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926.

ВУ – сайт «Вокс-Україна», незалежна аналітична платформа з питань економіки, держуправління, суспільних процесів та реформ
<https://voxukraine.org/de-dollarization-of-a-dollarized-economy-ua>

Голота Л. Сотворіння. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2006.

ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. – Київ, Львів, Єна, 2017-2023. – uacorpus.org.

Гуцало Євген. Ментальність орди. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007.

Д – газета «День», <https://day.kyiv.ua>,

ДЕБ – Діаспоріана, електронна бібліотека, <http://diasporiana.org.ua>

ДМСУ – Державна міграційна служба України,
<https://dmsu.gov.ua/faq/biometrichni-dokumenty-v-ukrajni.html>

ДТ – інтернет-газета «Дзеркало тижня», Київ

ЕД – енциклопедія «Драматика» (енциклопедія мемів, Інтернет-фольклору і різного цікавого з реального життя та просторів Мережі),
<https://drama.kropyva.ch>

ЕІНТ – Encyclopedia of Information Science and Technology, Fourth Edition (10 Volumes). IGI Global, June, 2017.

Еконопедія – <https://uk.economy-pedia.com/11031496-dollarization>

ЕП – Економічна правда 2018, <https://www.epravda.com.ua/>

ЕПП – Енциклопедія практичної психології «Психологіс»,
<http://psychologis.com.ua/myslevirus.htm>

ЕСУ – Енциклопедія сучасної України, <https://esu.com.ua/article-20542>

ЄС – Сверстюк Євген. Світлі голоси життя. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2015.

Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х. Київ : Exlibris, 1999, exlibris.org.ua/zabuzko

Запоріжжя. Міський портал, https://misto.zp.ua/article/partners/bucha-kombucha-ta-bayraktarshchina-yak-protistoyati-vulgarizaciji-simvoliv-viyuni_33564.html

ЗУС: Костенко Ліна. Записки українського самашедшого. Київ: «Видавництво Івана Малковича А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2011.

Ї – «І», незалежний культурологічний часопис, <http://www.ji.lviv.ua/n64texts/pavlyshyn.htm>

Карпенко Олена. Троянські коні телереклами: Мовні маніпуляції. Київ:Смолоскип, 2007.

КВВ – Колкутіна В. В. Літературна есеїстика Дмитра Донцова: націософськогерменевтичні аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Дрогобич – Львів, 2018, www.lnu.edu.ua

КТУМ – Корпус текстів української мови. Режим доступу: www.mova.info

КУМ – Загальнономовний (або національний) неанотований та несистематизований корпус української мови. Містить 6,6 Гб україномовних текстів з електронної бібліотеки Читиво. <http://korpus.org.ua>

КФІ – Комп'ютерний фонд інновацій в українській мові Інституту української мови НАН України

КХС – Колекція Христини Скопик, інтернет-форум 2017, https://github.com/khrystyna-skopyk/ukr_spell_check/blob/master/data/scraped.txt

ЛМ – Мовчун Леся. Рожевий записник детектива Стасика. Київ, 2019.

ЛУ – газета «Літературна Україна»

ЛьвівNEWS – ЛьвівNEWS, <https://lvivnews.info>

Мінфін – сайт Міністерства фінансів України, <https://minfin.com.ua>

МР – Рябчук Микола. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ: Критика, 2003.

МСФ – Морфемно-словотвірний фонд української мови.

НВ – журнал «НВ», Київ, 2019, <https://nv.ua/>

ОПС – Н.Т. Задорожна, & В.А. Петрушко & С.М. Тукало. Особливості проектування інформаційної системи «Планування наукових досліджень в НАПН України», 2012 <http://dspace.nbuv.gov.ua-Zadorozhna.pdf>

П – Поступ

Патріоти України, <https://patrioty.org.ua/politic/32-roky-skreponotsi-24-serpnia-sklepliat-zubamy-rozvidka-povidomyla-shcho-chetvertyi-reikh-hotuie-na-den-nezalezhnosti-ukrainy-479626.html>

Пашковський Є. Щоденний жезл. Роман. Київ : Генеза 1999.

Перець – гумористично-сатиричний журнал, архів: <https://www.perets.org.ua/perec>

Рибенко Лідія. Коло. Роман. Київ: Ярославів Вал, 2020.

РКМУ – Розпорядження КМУ від 17 січня 2018 р. №67-р «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації»

РНМ – Радіо незламних Максимум, https://maximum.fm/novini_t2

РС – Радіо Свобода, <https://www.radiosvoboda.org>

СД – Сайт Держпродспоживслужба, <https://dp.dpss.gov.ua/news/chipuvannya-domashnih-ulyublenciv>

СЛОВ – Словотвір, сайт Юрка Зеленого, <https://www.slovotvir.org.ua>

СО – Соловей Олег. Атоми і Порожнеча : рецензії / О.Є. Соловей. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. – Серія «Літературний ексклюзив» // Чтиво, www.shron1.chtyvo.org.ua

Т – Тиждень, <https://tyzhden.ua>

УІМ – Український інститут майбутнього, вебсайт. <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html>

Український телеграм, https://uk.tgstat.com/channel/TVbmPYPLV_f00SF3

УМ – Україна молода, <https://umoloda.kyiv.ua/>

УНІАН – (Українське Незалежне Інформаційне Агентство Новин) — інформаційна агенція, <https://www.unian.ua/economics/finance/704255-dolarizatsiya-ukrajini-dosyagla-istorichnogo-piku.html>

УП – Українська правда, <https://www.pravda.com.ua>

УУ – Урок української, науково- публіцистичний журнал-дайджест

УФ – Український формат, <https://format.ua>

ФБ – Фейсбук, соціальна мережа, <https://www.facebook.com/>

ХайВей – ХайВей, <https://h.ua>

Хвиля, <https://hvylya.net/interview/politics2/oleg-pokalchuk-mizh-radikalnimi-islamistami-i-rosiyskimi-skryepnostsyami-nemaye-suttyevoyi-riznitsi.html>

Хвильовий Микола. Твори. У 2-х т. – Київ: Дніпро, 1990. Т.2.

Хмарочос – онлайн-ЗМІ «Хмарочос», Київ, 2021, <https://hmarochos.kiev.ua/>

Чемеркін С.Г. Українська мова в інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси. НАН України, Ін-т укр. мови. Київ, 2009.

ЮШ – Шевельов Юрій. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. II. Літературознавство / Упоряд. І. Дзюба. 2 вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.

РОЗДІЛ III. ВЗАЄМОДІЯ ПИТОМИХ І ЗАПОЗИЧЕНИХ РЕСУРСІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЗАГАЛЬНОМУ ТА ПРОФЕСІЙНОМУ ЛЕКСИКОНІ

III.1. Запозичення як провідники семантичної інтерференції у терміносистемах: український досвід на тлі контактів з іншими мовами

Запозичені слова, що характеризують важливі явища суспільного життя кінця XX – початку XXI ст., у слов'янських мовах формують фонди спільної лексики. Ступінь «запиту» на них у різних мовних спільнотах різний. У одних із них певна ідіосема існує, наприклад, як знак певного явища, не виявляючи великого словотвірного потенціалу, в інших вона стає поштовхом для творення багатьох похідних у наповнених словотвірних гніздах, коли актуалізує і конкретизує нові значення і смисли. Це залежить від багатьох чинників розвитку мов, великою мірою – від соціодинаміки як природного середовища її існування, від умов формування літературної мови та її терміносистем. У цьому плані актуальний розгляд процесів семантичної інтерференції у сучасній українській мові, ролі явних і прихованих запозичень у ній, у реагуванні на них різних функціональних стилів, зокрема і суспільно-політичної лексики. До неї належать іменники *зомбі* та *манкурт*.

Походження іменника *зомбі* неясне. Його проникненню в європейські мови сприяла англійська, де з'явилося *zombi*. Не відомо, як це слово потрапило до англійської. На думку учених, його етимологія бере початок від західноафриканської держави Дагомея, де у мовах банту побутує слово *zumbi* зі значенням «ідол, який приносить щастя, бог». Через рабів, вивезених на початку XVIII століття з Африки, воно потрапило на Гаїті, далі вже через англійську – до мов Європи. Значення іменника *зомбі* в культурі воду на Гаїті вказує на містичну особу, в яку перетворюється мертвий і яка повністю підкоряється волі інших людей. У мовах запозичення це слово використовують у переносному значенні. В англійській (у кіно та комп'ютерних іграх) воно є

синонімом словосполучення *ожилый труп*, *небіжчик*, проте метафорична його семантика дедалі більше пересувається в бік підкреслення ознак живої безвольної людини, яка сліпо підкоряється волі інших людей (первісно внаслідок магії, заклять, а згодом у політичному сенсі – в особу, яка сліпо довіряє якомусь лідеру-ідолу, його ідеології і бездумно підпорядковує йому і свої дії, і свої переконання).

Іменник *зомбі* засвідчують українські ЗМІК та словники. Однак українські словники і тексти засвідчують суттєві відмінності в засвоєнні цього слова українською мовою порівняно з англійською та іншими європейськими мовами. У сучасній українській мові *зомбі* є вершинним словом словотвірного гнізда з лексичним наповненням у 15 одиниць. Це не випадково, цьому сприяло переосмислення реалій колишньої радянської парадигми сприйняття дійсності в роки здобуття Україною незалежності. Вивільнення від комплексів «молодшого брата», від стереотипів вищості російської мови, історії Росії, єдиного радянського народу, який крокує шляхом злиття (читай – русифікації) мов, викликало потребу в уточненні явища *зомбування* і в зростанні кількості похідних із новими конотаціями та оцінками. Так, за матеріалами Є. А. Карпіловської, в сучасній українській мові сформувалося численне словотвірне гніздо, в якому представлено дієслово *зомбувати*, іменники-назви виконавців цієї дії *зомбівник*, *зомбувач*, назви абстрактної дії *зомбування*, *зомбізація*, прикметники-найменування ознак за такою дією *зомбований*, *зомбівний*, *зомбувальний*, відносні прикметники *зомбічний*, *зомбівський*, а також два складні слова: юкстапозит *зомбі-автомат* та композит *зомбованоманкуртський* [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 123].

У запозичення *манкурт* схожа доля з попереднім іменником. Його проникненню в російську мову сприяв Чингіз Айтматов, що вжив це слово в своєму російськомовному творі «И дольше века длится день» («І довше за вік триває день»), опублікованому 1980 року. Воно відоме в тюркських міфах, де називає людину, що забула свій родовід, традиції свого народу. Пафос киргизького письменника полягає в засудженні масового перетворення людей у

бездумних створінь, котрі забувають свою Батьківщину, свою мову, культуру та історію. Така людина підкоряється сильнішому. Радянські реалії України викликали живі асоціації з цим твором Ч. Айтматова, оскільки і самих українців виховували як манкуртів, яким не можна було згадувати про козацтво, козацькі літописи, про Конституцію Пилипа Орлика і про багатьох письменників Розстріляного Відродження. Іменник *манкурт* став терміном зі значенням «людина зі стертою історичною пам'яттю». Він проник у загальну українську літературну мову, в її публіцистичний, художній і науковий стиль. Цей іменник також сформував розгалужене словотвірне гніздо слів в українській мові, в якому представлено іменники *манкуртизація*, *манкуртівство*, *манкуртизм*, дієслова *манкуртизуватися/манкуртуватися*, *зманкуртитися*, дієприкметник *зманкуртілий*, прислівник *по-манкуртськи* та композити *манкуртопарламентар*, *кланово-манкуртський* [Там само: 124]. Отже, мови збагачуються тими самими ідіоморфами та ідіосемами, однак розширення семантичного простору тих самих одиниць у різних, навіть близькоспоріднених, мовах зберігає свої особливості. Семантична інтерференція в них виявляє різні обсяги.

Наслідком впливу процесів глобалізації є інтернаціоналізація лексиконів мов, що сприяє проникненню запозичень у мови і формуванню фондів спільних одиниць у їхніх лексико-семантичних системах. Роль мови-донора дедалі більше відіграє англійська мова. Однак ця мова продовжує зміцнювати позиції двох інших класичних мов-донорів інтернаціональної лексики – грецької та латини. Це стосується насамперед термінології. Багато грецьких основ, як і раніше, використовують в англійській мові, а через неї їх запозичують європейські мови. Серед них є ті, що вже прижилися в них, але завдяки розвитку нових значень формують потужні підгнізда в уже наявних словотвірних гніздах і сприяють поширенню нових ідіосем.

До таких належать, наприклад, грецькі основи **євро-** та **єко-**. Перша з них давно функціонує в українській мові, демонструючи високий словотвірний потенціал як твірна база для гібридних складних та афіксальних утворень.

Здебільшого в багатьох випадках спочатку використовувалася основа **європ-** (від грецької власної назви *Ευρώπη* «Європа») і одиниці з нею мали значення «пов'язаний з цією частиною Євразійського материка», «співвідносний з виявом європейськості». Серед похідних цього гнізда переважають іменники: назви осіб *європеєць, європейка, європеїд, європеїдка, європоцентрист*, абстрактної якості *європейство, європоцентризм*, опредметненої дії *європеїзація, європеїзування*, речовин *європій*, численні відносні прості та складні прикметники *європейський, європеїдний, європейсько-азійський, європейсько-західноазійський, європоцентричний, європоцентристський*, віддієслівні ад'єктиви *європеїзований*, поодинокі дієслова *європеїзувати, європеїзуватися*.

З кінця 1980-х років у європейських мовах, серед них і в новогрецькій, під впливом англійської поширилася основа **євро-, еуро-, євро-** як твірна база для складних слів, серед них багатьох гібридних, та афіксальних утворень. Ця основа підкреслювала ідею об'єднаної Європи, економічної та політичної співпраці країн-членів Європейського Союзу для зміцнення й збереження миру, демократії і свободи. Основа **євро-** у композитах виражала відношення другого компонента слова до цієї ідеї. Цікаво, що в новогрецькій мові основа **євро-** у складі запозичень з англійської співвідносна з трьома значеннями: 1) «відношення до Євросоюзу» – *Ευρώενωση*: *ευρωβουλή* єврорада, *ευρωβουλευτής* євродепутат, *ευρωκοινοβούλιο* європарламент, *ευρωασφάλεια* євробезпека, *ευρωεκλογές* євровибори, *ευρωσύνταγμα* євроконституція, *ευρωψηφοδέλτιο* євробюлетень, *ευρωδικαστήριο* євросуд, *ευρωπύραυλος* євrorакета; 2) «грошова одиниця Євросоюзу – євро»: *το ευρώ* євро, оформленої як іменник середнього роду: *ευρωδολάριο* євродолар», *ευρωνόμισμα* євровалюта, *ευρωτράπεζα* євробанк; 3) «організації, установи ЄС»: *η ευρωλίγκα* євроліга, *η ευρωάδεια* євровіза тощо [НУС; УНС; АΝΕΓ; ΝΕΛ; ΑΛΝΕ].

Більшість цих лексем поширені в мовах Європи і реалізують багатозначність основи **євро-**. Від української мови новогрецька відрізняється тим, що в ній **євро-** трапляється в складі композитів з двома, іноді з трьома

грецькими основами. Отже, вона має статус афіксоїда грецької мови з позначкою у словниках: *ευρω-* запозичена з англійської у словах, до яких входять компоненти грецького походження (грец. *ελληνογενής όρος*).

За даними останніх орфографічних словників, в українській мові це 64 одиниці з основою *євро-*, 27 – з основою *європ-*. За ідеографічним словником нової лексики української мови, їхній список можна збільшити ще на 15 одиниць [АРСУН 2013: 112-122]. У багатьох із них на відміну від грецької мови розвинулося нове значення основи *євро-* «високої, дуже гарної якості»: *євроавто, євроарена, єробанка, євровікна, єровокзал, єврогодинник, євродизайн, єврокотедж, євроремонт, євростадіон, єврошина*. Серед цих одиниць okazіоналізми *євробакси, євробонди, єврохата, єврозахоплення* (тобто *євробачення*), *євродороги, євромода, євростиль*. Отже, виріс епідигматичний потенціал основи *євро-* за рахунок багатьох нових композитів. Розширилося коло й афіксальних похідних: *євровий, євроатлантичний, доларо-євровий* (кредит), *євроінтеграційний, єврокубковий, євроскептичний, євросоюзівський, європарламентар, євроатлантист, євроатлантистка*.

Розширилося поле синтагматичних зв'язків одиниць з першим компонентом *євро-*. Центром об'єднання прикметниково-іменникових словосполучень стали прикметники *євровий* та *євроатлантичний*. Перший означає стрижневе слово з погляду відношення до *євро* – грошової одиниці Євросоюзу: *євровий ваучер* (вклад, депозит, еквівалент купюри, мільярдер, рахунок), *доларо-єврові кредити*.

Ад'єктив *євроатлантичний* теж перетворився на відносно стійкий означувач слів: *євроатлантичний Альянс* (північноатлантичний блок, вектор, вибір, інтерес, простір, геополітичний масив, регіон, інтегратор, саміт, форум), *євроатлантичні прагнення; євроатлантична інтеграція України*. Він мотивує іменники *євроатлантичність, євроатлантизація, прислівник євроатлантично*.

Цікаво, що під впливом активізації основи *euro-* через запозичування з англійської при поверненні слів з нею в новогрецьку мову теж формуються

ряди лексем із просторовими значеннями, але простір цей обмежений членством у Європейському Союзі. Таке розмаїття реалізації поняття, позначеного основами **євро-** і **єуро-**, свідчить про відносно тривалий процес формування критеріїв соціального виміру співжиття людей в Європі мовними засобами, якому властиві дуже непрості шляхи утвердження в свідомості європейських народів. Спільні інтеграційні процеси спричинюють утворення схожих потужних лексико-семантичних полів у лексиконах, зокрема, української та новогрецької мов.

Про схожість тенденцій формування спільного фонду лексики в європейських мовах, яка виражає ті самі ідіосеми, свідчать одиниці з тими самими ідіоморфами, зокрема інтернаціональними основами та деякими афіксами в них. Так, у списку неологізмів словацької мови, паралельних таким самим одиницям української, представлено слова з основами **agro-** (*agrosalón, agroslužby*), **akva-** (*akvacentrum, akvapark*), **art-** (*artkino, artterapevt, artterapia*), **bio-** (*biobar, biodiagnostika, bioenergoterapia, biokrem, biorytmus*), **čaj-** (*čajofil, dealer*), **eko-** (*ekoaktivistka, ekologickost*»), *esemeska, esemeskár*, **euro-** (*eurofil, eurookno, eurorealista, eurotunel*), *fitness*, **fyto-** (*fytofarmakum*), **global-** (*globalizmus, globalnost*»), **hydro-** (*hydroterapeut, hydromasáž*), **kino-** (*kinofilka, kinohit*), **makro-** (*makrobiotik, makroekonomiks*), **mega-** (*megacentrum*), **mikro-** (*mikrohra, mikrotunel*), **mini-** (*minirino, minimixer, miniseriál*), **psycho-** (*psychotronik*), **multi-** (*multikulturalnost*»), **video-** (*videoman, videokazeta*), *VIPmiesto* та багато інших. Активізувалися у словацькому словотворенні й певні суфікси та префікси, що реалізують ті самі, що й в українській мові, значення: **anti-** (*antidemonštrant, antivírus*), **de-** (*debo*»*lševizácia, dekriminalizátia*), **ex-** (*exdesident, exmiss, expriatel*»*ka*), **hyper-** (*hyperintlácia*), **post-** (*postmoderna, postkommunizmus*), **super-** (*superbiznes*), **-zacia** (*albanizacia, amerikanizácia*) та ін. [Kredátusová 2014].

Тенденцію до словотворчої активності демонструють і інші основи-інтернаціоналізми. У новогрецькій мові основа **оико-** як перший складник композитів надає другій основі значень: а) «властивий дому, середовищу або

родині»: *οικόσιτος* або *οικόσημο* «родинний герб» та б) «притаманний простору, в якому існують живі організми». Отже, в цієї основи зберігаються компоненти значення «дім, середовище, простір». Під впливом англійської до цих сем додалося ще й значення «екологічний, який зберігає здоров'я людини, загалом живу природу»: *οικοσύστημα* екосистема, *οικοφυσιολογία* екологія, *ο/η οικολόγος* еколог, *οικότυπος* екотип тощо, тобто розширюється семантичний простір зі словами, що позначають об'єкти та поняття сфери охорони природного середовища.

На відміну від новогрецької в українській мові вони утворюють два кореневі гнізда. Одне – зі словами, співвідносними з основою **еко-** зі значенням «екологічний», друге з основою **економ-** у словах на зразок *економія*, *економічний*, *економетрія*, *економіст*, *економістка*, *економний* та ін. Серед композитів з основою **еко-** трапляються гібридні похідні: *екобезпека*, *екозавдання*, *екомережа*, *екопоселення*.

Про глибоке входження одиниць з основою **еко-** в лексику європейських мов, їхнє детермінування свідчить також зростання кількості не лише похідних слів з ними на зразок *екобіологічний*, *екотоксикологічний*, *екотопічний*, *екологічний*, а й формування нових словосполучень з такими дериватами. Одні з них групує іменник *екологізація* в іменникових: *екологізація діяльності (економіки)* та прикметниково-іменникових словосполученнях на зразок: *поступова*, *недостатня*, *часткова екологізація*. Розвинуту комбінаторику має і прикметник *екологічний*: *екологічна безпека (дипломатія, енергетика, інспекція, катастрофа, конверсія, криза, культура, міліція, політика, свідомість, ситуація)*; *екологічне будівництво (законодавство, страхування)*, *екологічний арт-проект (аудит, бізнес, бюджет, лад, маркетинг, менеджмент, моніторинг, паспорт, порятунок, рух, стан, характер)* і т. ін. [АРСУН 2013: 88-106]. Усі вони називають важливі суспільні явища, дії, події та означають їхній новий аспект. У сучасній українській мові слова *євроінтеграція*, *євроінтеграційний* перейшли в розряд ключових, отже, одиниць – свідків нової епохи в розвитку українського суспільства.

Словосполучення з іменником *екологія* засвідчують вживання цього слова в переносному значенні, підкреслення ним чистоти не лише довкілля, середовища, в якому живе і діє людина, але і явищ духовного плану: *екологія душі (культури, музики, мови, слова)*. У цьому значенні прикметник *екологічний* утворив синонімічну пару з прикметником *зелений* – *зелена технологія, зелена інвестиція, зелена енергетика*. Численні композити з основою **еко-** називають конкретні речі, предмети сучасного буденного життя українців: *екоавтомобіль, екомобіль, ековелосипед, екопіца, екомолоко, еколокишина, екоковбаса, екоовочі, екокролик, екосвиня, екополотно, екобавовна, екобілизна, екотварина, екотканина, екоодяг*, що трапляються в рекламних текстах, апелюючи до *екочистоти* продуктів, не забруднених хімічними домішками і шкідливими для здоров'я речовинами. Отже, цей прошарок лексики містить у своїй семантиці такі компоненти значень **еко-**, як «чистий, нешкідливий, безпечний для здоров'я, який відповідає європейським стандартам», що мають позитивний оцінний характер. Вони належать до детермінованої лексики, що розвиває переносні значення.

Розвиток науки в глобалізованому суспільстві вимагає появи нових термінів, спонукає вчених до нової систематизації окремих ділянок терміносистем, оновлення наявних термінів та їх переосмислення. Розвинуті мови здебільшого відповідають на нові соціальні й наукові запити своїми питомими засобами (афіксацією, осново- та словоскладанням), однак потужнішим стає також потік нових запозичень, переважно англізмів. Серед них терміни, викарбовані з давно відомих грецьких основ. У багатьох із них з'являються нові значення, додаткові порівняно з первісними. Прикладом такого розвитку семантики терміноодиниць є слова з основою **нано-**. В українській мові цю основу засвідчено вперше 1951 року в перекладеному з російської «Словнику іншомовних слів» за редакцією І. В. Льохіна та Ф. М. Петрова. Основа **нано-** була відома тоді як складник біологічних та медичних термінів на зразок *нанізм* «хвороба залоз внутрішньої секреції, що зумовлює ненормально малий зріст людини» або *нанопітек* «один з викопних

ранньотретинних (середній еоцен) приматів групи довгоп'яких, знайдено якого заповнило багато зв'язків що їх бракувало в генеалогії приматів [СІС-51: 488]. У цих іменниках давньогрецька основа співвідносна зі словом *νάνος* «карлик, ліліпут». Згодом під впливом запозичень з англійської наукової мови цю основу почали використовувати в багатьох мовах з переносним значенням «який вимірюється дуже малою кількістю в одну мільярдну частку метра (10^{-9})». До словникового фонду української мови увійшли слова: *нанокомп'ютер, наноманіпулятор, нанометр, нанонаука, нанопланктон, наноробот, наносезон, нанотехнологія, нанотехнологічний*. Вони належать до різних терміносистем: електроніки, біології, фізики твердого тіла, м'якої речовини, інформатики тощо. Таким чином відбувся процес транстермінування слів з основою **нано-**, що характеризують нові композитні іменники *наноматеріали* «матеріали, важливі в інформаційних, сенсорних і комп'ютерних технологіях» або *нанотранзистор* та інші позначення нових надточних приладів.

Окремі галузі науки названо іменниками з основою **нано-**: *наноелектроніка, нанофізика, нанотехнології* тощо. Виникають нові тематичні групи складних слів, об'єднаних темою «який має надзвичайно малі виміри»: *нанокомпозити, нанокристали, наносистема, нанорівень*. Утворилися численні розчленовані термінологічні номінації-словосполучення на зразок: *нанорозмірні кристали, нанорозмірні включення в оксидовому шарі, каталітично-активні нанорозмірні шари, низькорозмірні структури для наноелектроніки, концентрація наночастинок, концентрація нанокомпозицій у лікарських засобах, оксидні нанодисперсні системи, модель нестационарної наносистеми, дискретні наноструктури, наноструктурні матеріали, наноструктуровані плівки карбїду кремнію, сегментоелектричні нанодомени, одностінні вуглецеві нанотрубки, плівкові матеріали нанометрової товщини, інтенсивність наносекундних лазерних імпульсів, нанопоруватий кварц*. Ці приклади засвідчують процеси термінування лексики в сучасній українській мові, втягнення в таку нову сферу наукового знання і виробничої практики дедалі

більших груп загальної і спеціальної лексики. Новизну цих утворень, утім, ще відчують і фахівці, і пересічні мовці.

Однак багато з названих одиниць уже набули статусу інтернаціональних. Поширювані англізмами вони стали надбанням і слов'янських мов, і новогрецької мови. В останній такі похідні трапляються в складі словотвірного гнізда з вершинним іменником *νάνος*, в якому співіснують слова з традиційним медичним значенням «людина дуже малого зросту» на зразок іменників *ο νανισμός*, *η νανοσωμία*, *η νανοφυία* «нанізм», *η νανοκεφαλία* «мікроцефалія» та прикметників *νανοκέφαλος* «мікроцефал, з надзвичайно малоб головою» *νανοφυής*, *νανώδης* карликовий. Цікаво, що медичний термін *νανόσωμος* «малорослий, карликовий» у новогрецькій корелює з антонімічними за значеннями прикметниками *γιγαντόσωμος*, *γιγαντοφυής* «гігантської статури, велетенського зросту», які не мають термінологічного значення. Лексема в медичній термінології *νανοκέφαλος* «який має голову карлика, тобто непропорційно малу голову порівняно з усім тулубом» корелює з іншими термінологізованими прикметниками *μικροκέφαλος* «з дуже малою головою, мікроцефал» та *μεγαλοκέφαλος* «з дуже великою головою». Вони співвідносні з іменниками *η μικροκεφαλία* «мікроцефалія» і *μεγαλοκεφαλία* «мегалоцефалія, стан, коли людина має дуже велику голову». Композити *μεγαλοκέφαλος*, *μεγαλοκεφαλία* відомі ще й у формі *μεγακέφαλος*, *μεγακεφαλία* «який має ненормально велику голову». Слова з основою **μεγα-** в новогрецькій розглядають як запозичення з англійської, де є *megacephaly*. Новогрецький прикметник *μικροκέφαλος* частково детермінувався, набувши переносного значення «нерозумний, недалекий» і посів своє місце в численному синонімічному ряді *κουτός* «дурний», *ανόητος* «недоумкуватий, безглуздий», *βραδύνους* «тупий». Цей ряд перебуває в опозиції до не менш численного ряду антонімів з домінантою *έξυπνος* «розумний».

Іменники з основою **νανο-** на зразок *νανόμετρο* «нанометр», *νανοδευτερόλεπτο* «наносекунда» займають своє місце в аналізованому гнізді. Нова їхня ідіосема «дуже мала кількість у вимірі мільярдної частки метра», яку

виражають ці запозичення, уможлиблює їхнє проникнення у формований нині новий фонд інтернаціоналізмів у мовах Європи.

У кожній мові по-своєму реалізується словотвірний потенціал інтернаціоналізмів. Такі слова поповнюють словотвірні парадигми і лексичні ряди синонімів та антонімів. Завдяки цьому розширюється поле семантичної міжслівної інтерференції. Отже, основа **нано-** у словах української мови, а також у новогрецькій мові зберігає своє біологічне та медичне значення: *наноорганізм, наносомія, нанопланктон, нанофанерофіти* «життєва форма рослин, до яких належать чагарникові» [СУБТ 2012]. Водночас вона набуває багатозначності внаслідок міграції між різними галузевими терміносистемами. Потрапляючи в контекст уже відомих носіям мови запозичених і питомих слів, основа **нано-** надає їм додаткового регулярно повторюваного значення «такий, розмір якого вимірюють надзвичайно малою кількістю»: *наноматеріали, наночастка, нанорельєф, наноструктура, наносистема, нанотрубка, наноплівка* тощо. Відбувається часткове детермінування таких одиниць.

Багато композитів з грецькими основами, раніше засвоєними слов'янськими мовами здебільшого через посередництво англійської, аспектуально доповнюють парадигми слів з такими префіксоїдними і суфіксоїдними компонентами. Вони займають першу позицію в слові в статусі основи, що визначає профіль усього терміна.

Щодо входження в різні мови слів з грецькими та латинськими основами та їхнього функціонування в них, цікаві дані одержуємо, зіставляючи словники нових слів та значень, лексичних інновацій, списків неологізмів останніх десятиріч, поданих у монографіях, присвячених процесам динаміки в лексиконах мов. Показові композитні неологізми, особливо гібридні слова, зростання словотвірного потенціалу запозичень, сполучуваності запозичуваних основ, адже вони засвідчують ступінь засвоєння мовою-реципієнтом чужого матеріалу і показують продуктивність мовних засобів, які зберігають її відносно стабільність, забезпечуючи адаптацію «чужинців». Так, у індексі неологізмів сучасної української мови, укладеному за матеріалами текстів

періоду 1991-2007 рр. і доданому до монографії нашого колективу «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі», зареєстровано новотвори з основами **авто-**, **агро-**, **біо-**, **гео-**, **гідро-**, **дієто-**, **еко-**, **електро-**, **етно-**, **євро-**, **кіно-**, **кріо-**, **клон-**, **мега-**, **мікро-**, **порно-**, **псевдо-**, **психо-**, **теле-**, **фіто-**, **фото-**. Більшість із них, крім **еко-**, **євро-**, давно засвоєні в українській мові, проте з'явилися нові слова, які поповнили парадигми одиниць, що означають нові реалії і групують новотвори навколо певних понять. Так, навколо основи **біо-**, що співвідносна у складних словах з поняттям «життя», у цьому індексі вміщено 64 новотвори. Серед них назви дій, процесів: *біоеніляція, біокінез, біоконверсія, біомутація, біофільтрація*; багато назв осіб за професією нового профілю: *біоенергетик, біоінженер, біокібернетик, біоритмолог, біотерапевт, біоенерготерапевт, біотехнолог, біофармацевт, біологиня*. Зросла кількість відносних прикметників, утворених від іменників за допомогою питомих суфіксів, що свідчить про вищий ступінь їхнього словотвірного засвоєння українською мовою: *біоелектричний, біоелектронний, біоінформаційний, біомедичний, біометеорологічний, біополімерний, біопсихологічний, біоритмологічний, біотелеметричний* [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 279-329].

За аналогією до інших одиниць-ознак за дією утворено композити *біокерований, біоокислювальний*. Численні найменування нових галузей науки: *біоенерготерапія, біомедицина, біонавігація, біоритмологія, біотермія, біотехнологія*. Серед одиниць з основою **біо-** п'ять гібридних слів: *біозв'язок, біополе, біосупутник, біоустановка, біоочищення*. Семантичний простір слів з основою **біо-** досить великий, але він чітко окреслений співвідношенням з поняттями «життя», «біологічний, природний, пов'язаний із життям, з існуванням живого». Ця основа стала мовним знаком багатьох реалій сучасного буття українського суспільства. У сучасній українській мові існує частково еквівалентна їй за значенням основа **життє-**, але вони помітно поступається інтернаціональній основі **біо-** своїм словотворчим потенціалом. Серед українських неологізмів трапилося два слова з основою **життє-**:

життєіснування, життєструмування. Це підтверджує нашу гіпотезу, обґрунтовану понад 30 років тому, про значно вищу активність у термінотворенні інтернаціональних основ з непрозорою на українському мовному ґрунті внутрішньою формою, яка убезпечує термін від небажаних асоціацій або конотацій, що часто супроводжують питомі українські основи [Клименко 1990].

Високий словотворчий потенціал зберігає префіксоїдна основа **теле-**, яку засвідчено в 92 неологізмах. З них 20 гібридних: *телевежа, телевидовище, телевітівник, телеглядачка, телезнаменитість, телелюбитель, телемистецтво, телеміст, теленовини, телеогляд, телеоглядач, телеоглядачка, телеперешкоди, телепоголовка, телепокійник, телепростір, телеслужба, телеурок.* Ці гібридні похідні співвідносні з поняттями «телебачення», «телевізійний».

Понад століття в європейських мовах, і в українській у тім числі, побутують слово і основа **кіно-**. У складних словах вона також лишається знаком багатьох неологізмів. Серед них численні гібриди, пор. укр. *кінодовідник, кіномова, кінопиріг, кіноіарвиробництво, кінопідприємець, кіночасопис* тощо.

Значно зріс ступінь адаптування грецької основи **клон-** (від *κλωνί* «гілка, паросток») [Та само: 249]. Уперше його засвідчено 1974 року в «Словнику іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука з поясненням «потомство рослинного або тваринного організму, яке утворюється внаслідок вегетативного розмноження (у багатоклітинних організмів) або нестатевого поділу клітин (у одноклітинних організмів)» [СІС-74: 334]. З незначними редакційними змінами його знаходимо в пізнішому «Сучасному словнику іншомовних слів» О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк [ССІС 2006: 358], але вже з його спільнокореневим словом *клонування*. Поступово кількість слів з основою **клон-** зростала в науково-популярному та публіцистичному стилях. Ця лексема частково детермінувалася завдяки припливу слів, утворених в англійській мові, які реалізували значення «живого організму, вирощеного з будь-якої клітини,

що відтворює всі характеристики того екземпляра, від якого взято клітину» [Мазурик 2002: 56]. Трохи пізніше в клона під впливом англійського *clone* з'явилися нові переносні значення «копія, дублікат». З таким значенням його фіксує словник «Лексико-словотвірні інновації. 2004-2006» [Нелюба: 2007], де поряд із *хітмейкером*, *кліпмейкером*, *іміджмейкером* засвідчений і *клонмейкер*. В українському словотвірному гнізді з вершинним словом *клон* представлено вже іменники *клоніалізм*, *клоніст*, *клонмейкер*, *клонотип*, *клонолог*, *клонотека*, *клонування*, *клончик*, прикметники *клоніальний*, *клонічний*, *клоногенний*, дієслова *клонувати*, *склонувати* [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 249].

У новогрецькій мові існують кальки англійського *cloning* (від гр. *κλωνί*) *κλωνοποίηση*, *κλωνισμός* «клонування» та дієслово *κλωνοποιώ* «клонувати»: *κλωνοποιώ πρόβατο/φυτό* «клонувати вівцю, рослину».

Латинські основи в складі запозичених слів також активно поповнюють лексикони сучасної української мови. Частину з них вона давно засвоїла: **аудіо-**, **вібро-**, **відео-**, **мульти-/мульти-**, **ретро-**. Інші проникають до неї здебільшого завдяки англійській: **максі-**, **міді-**, **медіа-**, **експрес-**, рідше через посередництво французької: пор. основу **секс-/сексо-** від *sexe* секс «стать».

Названі основи функціонують у складі багатьох неологізмів, деякі з них лексикалізувалися: *аудіо*, *відео*, *ретро*, *міні*, *максі*. Розгалужену лексичну парадигму неологізмів з 23 одиниць формує основа **аудіо-** (від лат. *audio* «слухаю, чую»). Вона здебільшого сполучається теж із запозиченими основами у словах на зразок *аудіоапаратура*, *аудіовідеоапаратура*, *аудіометрія*, *аудіотехніка*. Проте серед неологізмів трапляється **аудіо-** у сполученні і з питомими словами: *аудіопослання*, *аудіообладнання*. Засвідчено й нові афіксальні похідні з цією основою *аудіовізуальний*, *аудіотехнічний*.

У новогрецькій мові ця основа не прижилася, її замінюють словосполучення з питомим прикметником *ακουστικός* «акустичний». Така сама доля основи **вібро-** (від лат. *vibro* «коливаюсь»). В українській мові ця основа належить до зв'язаних і продуктивних. Вона функціонує в композитах з обома запозиченими основами: *віброграф*, *віброметр*, *вібротерапія*, *вібротрон*,

вібромасажер, віброфоніст. Засвідчено й численні гібридні неологізми з нею: *віброносій, віброгасник, віброгідропресування, вібропоглинач, вібропрасування, віброущільнювач, віброхвороба*. Трапляються суфіксальні похідні з цією основою: *вібростійкий, вібростійкість, вібрувати, вібродинамічний*. Від іменника *вібрація* утворено прикметники *вібраційний*, а також *вібраційно-трамбувальний, вібраційно-частотний*.

На противагу цим основам у новогрецькій засвоєно латинську основу **відео-** (від *video* «бачу, дивлюся») як знак ідеї зображальності, візуальної інформації, передавання зображення. Її використано у словах: *το βίντεο* < англ. *video* < лат. *video* відео, *βιντεογέιμ* < англ. *video game* відеогра, *βιντεογούολ* < англ. *video wall* величезний екран, відеогол, *βιντεογραφία* відеозапис, *βιντεοθήκη*, *βιντεοκάμερα*, *βιντεοкаσέτα* відеокасета, *βιντεοκλάμπ* < англ. *video club* відео клуб, *βιντεокліп* < англ. *video clip* відео кліп, *βιντεολέσχη* відео клуб, *ο βιντεομανής* відеоман, *βιντεοοθόνη* відео екран, *βιντεοπαιχίδι* відео гра, *βιντεοπειρατεία* відеопіратство, *βιντεοσκόπηση* відеоскоп, *βιντεοταινία* відеофільм, *βιντεοτέξт* < англ. *video text* відеотекст.

За кількома винятками ці слова представлено в українській мові, отже, можна стверджувати, що вони належать до інтернаціональних. Серед названих три слова, утворені основоскладанням: *βιντεοκλάμπας* < англ. *video club* власник відео клубу, *βιντεοσκοпώ* знімати (обтяжувати) відеокасетою та *βιντεογραφώ* записувати на відео. У списку грецьких неологізмів численні гібридні слова, за винятком *βιντεογέιμ* відеогейм, відеогра, *βιντεογούολ* відео гол, *βιντεοкаσέτα* (від франц. *cassett*, зменшуване від *casse* «ящик») відеокасета, *βιντεοκλάμπ* відео клуб, *βιντεокліп* відео кліп, *βιντεοτέξт* відеотекст.

У сучасних українській мові словотвірні парадигми з першою основою **відео-** мають істотно більше лексичне наповнення – 93 одиниці. Серед них численні афіксальні похідні: *відеозаписувальний, відеозвуковий, відеокасетний, відеоконтрольний, відеопіратство, відеопіратський, відеотелефонний, відеотермінальний* та гібридів: *відеовиробництво, відеозвістка, відеозапис, відеопідтримка, відеосвіт, відеозв'язок, відеозйомка, відеомандрівка,*

відеообслуговування, відеоперегляд, відеопередавач, відеопідсилювач, відеолатівка, відеоплівка, відеоповтор, відеоподорож, відеопосібник, відеопрोगравач, відеопродаж, відеопрокатний, відеоряд, відеострічка, відеочастота.

Упродовж останніх трьох десятиліть лексикони європейських мов поповнилися багатьма англізмами. Деякі з них – *бізнес, інтернет, піар, арт, онлайн, медіа, дизайн, імідж, веб, шоу*, основа **мульти-/мульти-** сформували лексико-тематичні парадигми з кількох десятків одиниць, що продовжують зростати за рахунок неологізмів. Відішлемо читачів до монографій Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008], О. А. Стишова [Стишов 2005], до словників лексико-словотвірних інновацій в списку літератури до нашого розділу, де описаної процеси в лексиконі української, інших слов'янських і загалом європейських мов. Тут підкреслимо лише деякі моменти, важливі для осмислення цих процесів. У літературних мовах відбувається міжстильова міграція лексики, що сприяє розвитку багатозначності слів, серед них і термінів, формування ж спільних лексичних фондів мов Європи уможлиблює процеси інтернаціоналізації, що спричинюють явище міжмовної семантичної інтерференції. У кожній мові інтернаціоналізація відбувається по-своєму, реалізуючи насамперед ті одиниці, і ті значення, які актуальні для певної спільноти. Її супроводжують процеси термінування і детермінування, оскільки на сучасному етапі розвитку мов науково-технічний прогрес зумовлює появу багатьох нових термінів, серед яких чимало іншомовних. Формується і фонд спільних словотворчих засобів, особливо основ. Запозичені з грецької та латинської мов компоненти використовують в англійській (рідше французькій та німецькій) мові для творення термінів, що потрапляють до української та новогрецької мов. Значення таких складників стають абстрактнішими й уніфікованішими, ніж у мові-етимоні. Це полегшує використання їх як позначувачів певних понять. Водночас у деяких нещодавно запозичених основ з'являються нові переносні значення, що реалізуються в кількох мовах.

Розширення семантичного простору термінів із серійно клішованими основами сприяє в багатьох випадках їхньому детермінуванню.

Характерною особливістю засвоєваних інтернаціональних основ є зростання в них абстрактних значень порівняно з мовою-етимолоном, а також розвиток у них переносних значень, що полегшує входження їх у мову-реципієнт. Такі значення з'явилися в багатьох грецьких основ: **еко-**, **євро-**, **нано-**, властиві вони латинським основам **експрес-** (у складних словах – носій значення «моментальний, терміновий»), **максі-** (довгий одяг), **міні-** (малого розміру, малої довжини), **ретро-** (який стосується минулого), **шоу-** (про те, що розраховано на зовнішній вигляд або розвагу).

Давно запозичені з грецької та латинської мов слова, новіші основи, наприклад, **еко-**, **євро-**, **медіа-**, **нано-**, англійські компоненти, лексеми утворюють численні парадигми неологізмів, а також формують гнізда з афіксальними похідними. У слов'янських мовах списки таких одиниць значною мірою перетинаються. Більшість із них належать до іменників та прикметників. Для них усіх характерна перевага поєднання в одному композитному слові двох запозичених компонентів: грецького з грецьким, латинським, з англійським та французьким або німецьким. Отже, у мовах-реципієнтах такі запозичення в лексичних парадигмах стійко зберігають свій іншомовний слід, навіть тоді, коли з ними утворюються деякі експресивно забарвлені слова на зразок: *кінобалачка, телемило, телемармиза, клончик* та ін.

Семантичний простір, упорядкований гіперо-гіпонімічними відношеннями між складними лексемами, за даними «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» [ГС 2011], значною мірою складається з лексем, останні основи яких виражають гіперонімічне значення лексичних парадигм. Багато з них належить до вільних (незв'язаних) основ, засвоєних сучасною українською мовою. Неологізми доповнюють наявні гіперо-гіпонімічні угруповання, додаючи аспектно-видові характеристики гіперонімам. Так, лексико-граматичну парадигму композитів із гіперонімом **діагностика**: *електродіагностика, імунодіагностика, іридодіагностика,*

психодіагностика, рентгендіагностика, цитодіагностика доповнив іменник *експрес-діагностика*.

Новіші запозичення теж стають ідентифікаторами-гіперонімами за умови зростання їхньої здатності до поєднання з аспектно-видовими характеристиками гіпонімів. Згадаймо для прикладу запозичену з англійської мови основу **-гейт** (від *gate* – ворота, вхід / вихід), що внаслідок метафоричного переосмислення стала з 1972 року сприйматися як виразник значення «гучний скандал, пов'язаний з якою-небудь особою чи подією, відомий у світі». На об'єкти таких скандалів або афер вказують перші основи композитів: *іракгейт, ірангейт, кучмагейт, лазаренкогейт, морозгейт, монікагейт, рейгангейт, сеулгейт, сахергейт, сексгейт, тепгейт, урангейт, УТ-гейт*.

У деяких словниках суфіксоїд **-гейт** укладачі класифікують як малопродуктивний [ЕСЗСС 2014: 87]. Однак неологізми з ним свідчать про продуктивність цього компонента. З основою **-гейт** з'явився цілий ряд нових утворень порівняно з тими лексемами, що згадані в «Етимологічному словнику запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові» П. О. Селігея. До загального списку потрапили *гонгадзегейт, касетгейт, недофілгейт, тушкогейт*. П. О. Селігей слушно зауважує, що суфіксоїд **-гейт** набув статусу інтернаціонального і засвідчує це на прикладах із російської, польської, чеської, словацької, болгарської, македонської, сербської, словенської мов.

Дослідники відзначають, що в сучасній українській мові основа **-гейт** лексикалізувалася. Її використовують як іменник чоловічого роду *масштабний гейт* [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 240; ЕСЗСС 2014: 137;]. Отже, українці сприймають нині основу **-гейт** як слово, подібне до основ, що вже пройшли стадію переходу в окрему лексему: *аудіо, відео, рок, поп, ретро* тощо. Складник **-гейт** утворює потужну тематичну парадигму слів і, крім того, асоціативно підтримує словосполучення з подібною до нього переносною семантикою, тобто із семою «скандал», *політрежисери скандалів*.

На сучасному етапі розвитку української мови зростає кількість лексико-тематичних парадигм гіпонімів з першими аспектними основами, що фіксують

увагу мовців на середовищі використання, способах та засобах виконання дій, перебігу процесів тощо, вказаних другою основою слова. Це, наприклад, об'єднання складних слів з основою **аудіо-**, що виражає значення «слухання, призначений для прослуховування, запису почутого»: *аудіоновина, аудіоринок, аудіотовари* або *бізнес* «дотичний до ділових, партнерських, фінансових, торгових стосунків»: *бізнес-послуга, бізнес-контакти, бізнес-сектор*. Серед них назвемо й основи **арт-, боді-, вакуум-, веб-, вібро-, відео-, гео-, гідро-, дизайн-, еко-, електро-, ерзац-, етно-, євро-, імідж-, інтернет-, кіно-, макро-, максі-, медіа-, мікро-, міні-, мульти- / мульт-, онлайн-, піар-, політ-, прес-, радіо-, рейтинг-, ретро-, соціо-, секс-, спа-, теле-, техно-, топ-, фіто-, фото-, фітнес-, хлоро-, шоу-** та ін.

За допомогою таких основ мовці здійснюють перехресну категоризацію явищ пізнаного світу, впорядкування понять різного ступеня абстрагування: за гіперонімами – родових, за гіпонімами – видових, а загалом формується концептосфера реалій, оформлена у фрагмент мовної картини світу. Це створює підґрунтя для порівняння подібних фрагментів у різних мовах, існування яких забезпечено схожими ідіосемами, що реалізовані подібними ідіоморфами. Адже в цих випадках повторюється загальна схема (модель) семантичного відношення між основою-ідентифікатором та прецедентним іменем (подією).

Гібридні слова вказують на глибшу адаптацію запозичення в мові-реципієнті й сприяють зниженню ступеня книжності та «одомашненню» термінів і не-термінів, пор.: *бізнес, бізнесмен* і *бізнесмен-пішохід*, згадаймо також *велик, ролик, телік, мультік, інтернетновини, теленовини, кінорадіоновини* і *телемармиза*. Ці приклади засвідчують зростання експресивності термінологічної лексики, особливо суспільно-політичної. Згадаймо тут інтернаціональні терміни український *футболізація суспільства*, грецькі *ποδοσφαιροποίηση* футболізація та *ποδοσφαιροποιώ* футболізувати. Вони мають переносні значення, адже йдеться не стільки про масове захоплення футболом у суспільстві, а про те, щоб відволікати інтерес громадян від політичної суті якогось питання і спрямовувати їхню увагу на те, яка партія і як

переможе іншу, культивуючи клімат фанатизму між угрупованнями супротивників, пор. грецькі *ποδοσφαιρωποιώ την πολιτική ζωή της χώρας* футболізувати політичне життя країни.

III.2. Словотворення в українському науковому стилі початку XXI ст.: передумови та способи посилення аналітизму

Мовознавча наука XX і початку XXI століть підтверджує передбачення представників Празького лінгвістичного гуртка про тенденції розвитку літературних мов у майбутньому [Тезиси... 1967]. Серед них названо подальшу інтелектуалізацію та інтернаціоналізацію мови, термінування, детермінування й міжстильову міграцію лексики, демократизацію норм літературної мови. У добу глобалізації всі ці процеси пришвидшуються і в них активну участь беруть словотворчі засоби. Активна соціодинаміка впливає на лінгводинаміку, зокрема на розвиток лексики, активність та продуктивність способів й засобів словотворення. Кожна з названих тенденцій характерна для розвитку сучасної української мови. Вони всі вияскравлюють перебудову самих способів словотворення, вимагають перегляду його ролі в найменуванні й перейменуванні явищ (особливо суспільних), систематизації термінів словотвірної системи. Зосередимо увагу на деяких явищах термінотворення мови, оскільки всі названі тенденції в ньому виразно виявлені.

Так, в останні десятиліття з'явився термін *ксенізація* лексикону мови [Косович 2015]. Вона виявляється в інтенсивному поповненні запозиченої лексики, впливу запозичень на продуктивність словотворчих засобів. Ксенізація підтверджує зростання в терміносистемах запозичень, багато з яких швидко стають інтернаціоналізмами. Цьому сприяють також різні міжнародні комісії, що розробляють термінологію та номенклатуру окремих галузей наукового знання та виробничої діяльності. Відомо, що в другій половині XX ст. мовою-донором у термінології для інших мов стала англійська. Одночасно вона виконує функцію мови-посередника. Багато термінів в англійській мові

карбуються з грецького та латинського матеріалу. Ці мови не втрачають своїх позицій і все ще лишаються джерелом багатьох інтернаціоналізмів.

Ксенізація лексиконів слов'янських мов спричинює необхідність уточнення і впорядкування принципів засвоєння іншомовного матеріалу [Ніколенко 2015]. Для української мови в цій ділянці характерні дві тенденції. З одного боку, вивільнення її від покручів, зумовлених політикою «зближення» усіх мов із російською. Звідси всі оті *омолоджуючі креми* та *освіжаючі напої*, *понятійні категорії* та *оціночні критерії*. З другого, поява нових термінів-запозичень вимагає узгодження їх з правописними нормами мови, знання тих тенденцій засвоєння чужих елементів, що вже усталилися в українській мові. Навіщо писати *аутоінтоксикація*, коли є *автоінтоксикація* і *самоотруєння*, *еукаріоти* замість *евкаріоти*, адже в нашій мові давно існують *евкаліпт* та *евфонія* «милозвучність»?!

Під впливом наукового стилю в загальному лексиконі літературній мові відбувається інтелектуалізація. У ньому збільшується питома вага абстрактної лексики. Багато термінів оформлено як композити: *біолокація*, *біохолокація*, *дезоксирибонуклеопротейд – ДНК*, *біоперешкоди*, *генофонд* тощо або як розчленовані словосполучення-номінації: *аір – лепеха звичайна*, *татарське зілля*, *візуалізація зображень*, *радіоактивні відходи* тощо. Унаслідок цього в мові посилюється аналітизм: стають численнішими складні слова, що групуються в композитоугруповання [Клименко 2003; Клименко 2017]. Крім того, розгортається спосіб словотворення за допомогою афіксоїдних основ, що наділені регулярно повторюваними значеннями та широкою комбінаторикою. Унаслідок перифрастичного словотворення виникають юкстапозитоугруповання.

Зростає роль семантичного словотворення, що виконує свої функції у різних терміносистемах під впливом різних причин їхнього розвитку. Так, у біології багато термінів традиційно виникали на основі метафори за зовнішньою подібністю або схожими функціями. Давно відомі *віночок*, *голівка*, *тичинка*, *в'язальце*, *плодомістики* і *плодоніжки* в квітці. З розвитком

інструментів спостереження виникла необхідність побачені озброєним (мікроскопом та ультрамікроскопом) оком явища називати відомими словами. Бактерію, що формою нагадала подовжену риску, назвали *паличкою*. Згодом увійшли в обіг *паличка кишкова* і *паличка Коха*. Іменником *сайт* (від англ. *site* «сторінка»), поширеним в інформатиці, в біології називають найменшу ділянку гена, яка незалежно від інших ділянок здатна мутувати і рекомбінуватися. Він є ще і найменуванням ділянки амінокислотної послідовності молекули білка. Слово *сайт* стало центром розчленованих номінацій: *сайт впізнавання*, *сайт заміщення*, *сайт рестрикції*, *сайти генетичні*.

Міграція термінів із одного функціонального стилю в інший сприяє, з одного боку, політермінуванню лексики, а з другого, веде до її детермінування в загальному лексиконі. Це, своєю чергою, сприяє підвищенню рівня інтелектуалізації мови і виявляється в зростанні питомої ваги в ній абстрактної лексики та складних слів. На рівні мовної системи внаслідок цього відбувається посилення тенденцій до аналітизму в мові, до економії мовних зусиль завдяки конденсації семантики, формуванню розчленованих номінацій (семантичних єдностей з розчленованою формою) і подальшому згортанню їх у юкстапозити, композити та аббревіатури, а також набуттю статусу афіксоїдів багатьма основами, що об'єднуються в композито- та юкстапозитоугруповання.

У цих процесах активну участь беруть словотворчі засоби, що по-своєму реагують на виклики соціодіаміки. Вони набувають форм нових способів словотворення, серед яких з'являються проміжні на взір афіксоїдного, що близький до основоскладання, але ґрунтується не на словосполученнях, а на об'єднанні з уже наявними композитами. Вони займають щодо них препозицію і уподібнюються аспектуальним означувачам, пор.: *геофіти*, *глікофіти*, *галофіти*, *криптофіти*, *мезофіти*, *планкофіти*, *сапрофіти* та *глікогалофіти*, *гігромезофіти*. Виділені напівжирним шрифтом перші основи інтегровані суфіксоїдною основою **-фіт-** (від грец. *φυτό* «рослина»). Вони вказують на домінантні умови – середовище їхнього існування. Кінцева основа стає центром композитоугруповання, еднаючи композити за темою «рослина». Префіксоїдні

препозитивні основи в двоосновних утвореннях розрізняють рослини за умовами їхнього існування. Ті з них, що здатні займати початкову позицію в три- та чотириосновних словах *гліко-гало-мезо-фіт* засвідчують поєднання умов – своєрідні рівноправні ознаки їхнього співіснування. У цьому випадку це **гліко-, гігро-, гало-**. Вони поєднані сурядним зв'язком композитів. Однак у багатьох двоосновних утвореннях реалізовано іншу семантику – розмірну: *мега-фанерофіти, мезо-гігрофіти, мікро-гаметофіт*. У таких випадках наявний підрядний зв'язок композитів.

Інтегральна основа **-фіт-** може займати першу, початкову, позицію у багатьох словах і тоді вона, стаючи означувачем, займає своє місце в об'єднаннях слів, що окреслюють загальну відносність указаних другою основою явищ, які стосуються світу рослин. Ця категорія, своєю чергою, може інтегрувати різні за семантикою слова. Це лексеми, що позначають рослини як об'єкти їжі: *фітогельмінти, фітофаги, фітобій*; прихильності: *фітофіли*; компоненти чого-небудь: *фітогормони, фітомаса, фітопланктон*; суб'єкти чогось: *фітоклімат*; розвитку: *фітогенез, фітоценогенез*; сукупності рослин, що зростають у певному середовищі: *фітобентос*; співіснують з іншими рослинами: *фітобійонти, фітоценотип*. Ця основа в першій позиції слова визначає науки, їхні розділи: *фітогеографія, фітогельмінтологія, фітопатологія, фітофізіологія, фітоценологія*.

Функційний розгляд афіксоїдних основ підтверджує їхню велику роль у систематизації та категоризації терміносистем. Він підтверджує їхню головну рису – бути своєрідними виразниками лексико-словотвірних значень, отже, слугувати засобом стратифікації лексики, моделювання афіксоїдних композитів та юкстапозитиву груповань.

Кожна терміносистема має свої сукупності найпродуктивніших афіксоїдів. У біології, наприклад, це **біо-, -еко-, -сома-, -троф-, -фаг-, -філ-, -фіт-, -фоб-, -цен-, -цид-, -цит-** тощо. У механіці прикладом стрімкого утвердження стала основа **нано-**: *наноконструкти, наноматеріал, нанометр*,

нанорівень, наносекунда, нанотрубка і т.ін. У суспільних науках активізовано основу **соціо-**: *соціодинаміка, соціолінгвістика, соціогуманітаристика* тощо.

Загальнолітературна мова збагачується одиницями названого типу та афіксоїдними угрупованнями, але й диктує свої правила на можливості творення подібних одиниць у терміносистемах. У ній діє обмеження на зростання препозитивних основ щодо ядерних структур (слів і речень) – не більше 5. Терміносистеми сучасної української мови засвідчують межу реалізації в 4 основи. Спостерігаємо й загальне зростання кількості композитів. Найбільше їх серед двоосновних похідних, порівняно із загальним, непрофесійним лексиконом у фаховій мові більше три- та чотириосновних утворень.

Однак підтверджено й іншу тенденцію: у терміносистемах помітне зменшення кількості слів (три- й особливо чотириосновних) із ускладненням основоскладання. Останніх у науковому стилі більше, ніж у загальнолітературній мові, що можна пояснити орієнтацією на письмове фіксування в текстах. Проте і в ньому ускладнення структури одиниць зменшує можливості її регулярного відтворення в мові.

Найширшими комбінаторними властивостями наділено запозичені афіксоїди: їхня семантика стандартизована і регулярно повторювана. У біології ці основи здатні займати першу, другу, третю, а то й четверту початкову позицію в слові: **авто-** – *автоантагонізм, автогенез, автоспора, автотип; автомікрофагія, автополіплоїд, автораціографія, автотетраплоїд; агро-* – *агрозона, агросфера, агрокліматологія, агрофітоценози; аеро-* – *аеробіосфера, аерогідратофіти; ало-* – *алополіплоїд, алотетраплоїд, астро-* – *астробіологія, авто-* – *автополіплоїд, автомікрофлора, бактеріо-* – *бактеріохлорофіл; гемі-* – *гемікриптохор, геміксерофіти, гемікриптофіти; гемо-* – *гемоцитобласти, гено-* – *геногеографія; гео-* – *геоекосистема, геоекологія; гетеро-* – *гетерофеногамія; імуно-* – *імуногістохімія, імунопатологія. У четвертій початковій позиції серед біологічних термінів трапляються біо-* – *біогеоценологія, нейро-* – *нейроендокринологія, нейроцитоархітектоніка,*

палео- – *палебіогеографія*, **плазмо-** – *плазмодіофороміцети*, **прото-** – *протогемікриптофіти*.

У терміносистемі фізики спостерігаємо ту ж саму тенденцію: переважають двоосновні композити: *спектрографія*, *спектрометр*, *спектроскоп*, менш поширені триосновні: *астрофотометрія*, *астроспектроскопія*, *мас-спектрометр*, *спектрорадіометр*, *спектрополяриметр*, *спектрогеліограф*, *гамма-спектрометр*, *спектрофотометрія*, *фототелеграфування*, *фототермопластичний*, *фотофільмдрук*, *стерео-ардіографія*, *стереорентгенографія*. Нечисленні, але представлені в реєстрах словників чотириосновні похідні: *стереофотограмметрія*, *стереовекторокардіографія*.

Збільшення кількості абстрактної лексики в українській мові – одна з її характерних рис упродовж XX і початку XXI століття. Особливо активно спостерігаємо цю тенденцію в науковому стилі, в його підмовах та окремих терміносистемах [РУСНТ]. У добу глобалізації цей процес ще більше посилюється і відбувається пришвидшеними темпами. Виявом цього є зростання кількості іменників-назв абстрактних дій, процесів, станів, найменувань абстрактних ознак, серед них назв властивостей як здатності істот, прикмет дій та процесів. Про це свідчить розширення меж використання прикметників, належних категорії загальної відносності, що активно залучаються до творення розчленованих номінацій, отже, до перифрастичного способу словотворення.

Підтвердженням такого явища є розширення в терміносистемах кола запозичень, що вже стали традиційними в українській мові – іменників на **-і(я)**, **-ці(я)**, **-аці(я)**, **-ізаці(я)**, **-изаці(я)**, **-оз**, **-ез**, а також активізація новіших з кінцевими **-інг/-инг**. Найпоширенішими серед термінів – назв дій є прості (із одним коренем) утворення із суфіксом **-уванн(я)**: *жилкування*, *зацукровування*, *заковтування*, *зброджування*, *зневоднювання*, *знесолювання*, *зчленування*, *квіткування*, *накльовування*, *настовбурчування*, *пупкування*. До цієї групи належать менш численні іменники – черезступеневі похідні від словосполучень: *жироутворення*, *квіткорозміщення*, *листорозміщення*,

світловідчуження, а також дієйменники, мотивовані запозиченнями: *генотипування, желатинування, інгібування, клонування, метаболування, пігментування, пінцирування, фракціонування*. Менш представлено іменники на **-нн(я)**: *вимокання, випрівання, зацвітання, закисання, перестигання* та **-енн(я)**: *запилення, намулення, окультурення, спустелення, авторозщеплення*.

Серед біологічних термінів поширені процесові іменники на **-нн(я)/-інн(я)**: *бубнявіння, закостеніння, змертвіння, зроговіння, пліснявіння, обліствіння, скостеніння, цвітіння, яйцеживородіння*. Для їхньої семантики важливе зіставлення значень «дія-процес-стан», «процес-властивість», а отже, співвіднесення з віддієприкметниковими або відприкметниковими іменниками із суфіксом **-ість**, пор. похідні: *задубіння* «(процес) затвердіння»¹² та *задубілість* «(властивість) втрата гнучкості структури органа», *виживання* «дія і здатність особини зберегти своє життя за зміни навколишнього середовища» і *виживаність* «(властивість) вірогідність збереження організмів одного покоління за певний інтервал часу». Ще виразніше зіставлення іменників: *виродження* «(процес) спрощення структури органа», *вироджуваність* «(властивість) схильність до виродження» та *виродливість* «(наслідок процесу) вроджене порушення нормальної будови тканини або органів». Стає помітнішим намагання розрізнити в термінології іменники – назви дій, процесів тривалих, незавершених: *брунькоскладання* і завершених *брунькоскладення*; *самозапилювання* / *самозапилення*, *самоотруювання* / *самоотруєння*, *самовідновлювання* / *самовідновлення*, *самоочищення* / *самоочищення* тощо.

На вираженні значень абстрактних дій, процесів, станів, властивостей (за дією) у терміносистемах української мови спеціалізуються запозичені суфікси **-і(я), -ці(я), -аці(я)/ -изаці(я)/ -ізаці(я), -оз, -ез, -инг/-інг**. Більшість із них можуть виражати ці синонімічні словотвірні значення. Так, у біологічній терміносистемі запозичені слова із суфіксом **-і(я)** найчастіше називають процеси, властивості, рідше стани та дії: *поліфагія* вказує на властивість-здатність деяких тварин харчуватися багатьма кормами різних біологічних

¹² Тут і далі дефініції термінів подаємо за [СУБТ 2012].

груп. Натомість *ізоспорія* – це найменування дії утворення рослинами спор однакових розмірів, *ізотонія* – стану однакового тону, напруження або активності, *псевдополіембріонія* – процесу в тварин. Кожну із цих груп можна розширити численними лексемами. Серед перших назвімо іменники: *бігамія*, *олігофагія*, *омброфілія*, *пентакотилія*, *полімерія*, *полісоматія*, *псевдометаметрія*; серед других: *біледія* (пересування на двох нижніх (задніх) кінцівках), *орнітофілія*, *орнітохорія*, *поліхорія*. Стан характеризують іменники *ізоосмія*, *імуносупресія*, процеси – *плазмагамія*, *псевдополіплоїдія*, *ізоспорія*. Часто ці різні, але близькі семантично ознаки співіснують у словах, споріднених за коренем (основою), наприклад з основою **-плоїдія** існують назви властивостей: *алополіплоїдія*, *диплоплоїдія*, *ізополіплоїдія*, *поліплоїдія*; стану: *дисплоїдія*; процесу – *гетероплоїдія*.

Багато запозичених основ із суфіксом **-і(я)**, що називають процеси, набувають статусу афіксоїдів. Так, основа **-терапія** трапляється в кількох десятках слів: *амбелотерапія*, *анітерапія*, *вакцинотерапія*, *вітамінотерапія*, *голкотерапія*, *гормонотерапія*, *ігротерапія*, *іонотерапія*, *кріотерапія*, *оксигенотерапія*, *парафінотерапія* та ін. Вона здатна займати другу початкову позицію в композитах, пор.: *бальнеотерапія*, *фізіотерапія* і *бальнеофізіотерапія*, *радіотерапія*, *рентгенотерапія* та *радіорентгенотерапія*, *фототерапія*, *хіміотерапія* – *фотохіміотерапія*, *голкотерапія* та *голкорексфлексотерапія*, *фітотерапія*, *аеротерапія* – *аерофітотерапія*. Поширена в найменуваннях дій афіксоїдна основа **-скопія**: *ангіоскопія*, *бактеріоскопія*, *ларингоскопія*, *телескопія*, *рентгеноскопія* – *телерентгеноскопія*.

Словникові дефініції засвідчують співіснування слів із названими суфіксами: *інтерференція* «форма взаємовідносин у фотосинтезі, за якої особини чи популяції впливають одна на одну *конкуренцією* або *алелопатією* (взаємовплив рослин та мікроорганізмів через виділення в навколишнє середовище продуктів життєдіяльності (фітонциди та ін.).

Словотвірна багатозначність властива також суфіксам **-ці(я)**, **-аці(я)**, **-изаці(я)/-ізаці(я)**, які виражають ті ж значення, що й суфікс **-і(я)**: процесу: *васкуляризація, інтерградація, інтероцепція, інфільтрація, кератинізація, коеволюція, комплементация, лізогенізація*; властивості за дією: *інадаптація, оксигенація, осифікація, осморегуляція*; стану: *вегетація, інактивація, кінестезія*; дії: *імплантація, інкапсидація, інкапсуляція, оксидація, опсонізація*.

Названі вище терміни належать до тих, що вимагають пояснень для пересічного носія мови. Однак серед них численні й ті, що частково детермінувалися в загальнолітературній мові. Це, наприклад, іменник *імунізація* «штучне створення імунітету до інфекційних захворювань шляхом *вакцинації*», що, своєю чергою, теж став частково детермінованим, бо відомий як медичний термін зі значенням «створення штучного імунітету», а також набув і переносного значення «прагнення не допустити яких-небудь ідей». До таких належить і слово *пастеризація* (на честь французького біолога Л.Пастера) – «метод знезараження та консервації рідких харчових продуктів».

У терміносистемі біології активно функціонують продуктивні запозичені суфікси **-ез** та **-оз** на позначення процесів, станів, дій. Багаточленну групу (понад шість десятків) назв процесів формують іменники із суфіксом **-ез** у складі навколо основи **-генез**. Серед них представлено одиниці з префіксами: *анагенез, діагенез, епігенез, катагенез, метагенез, парагенез*. Однак переважають композити: *абіогенез, автогенез, адаптаціогенез, андрогенез, антропогенез, біогенез, віталогенез, галогенез, гістогенез, глюконеогенез, ембріогенез, етногенез, канцерогенез, кріогенез, літогенез, моногенез, антогенез, орогенез, патогенез, расогенез, спорогенез, тектогенез* тощо. Продуктивна й основа **-кінез**, яка також містить суфікс **-ез**: *метакінез, паракінез, каріокінез, тропокінез*.

Менш активний, але також продуктивний суфікс **-оз** на позначення хвороб та станів: *авітаміноз, артроз, лептоспіроз, карбункульоз, остеохондроз, педиккульоз, псевдоартроз, сальмонельоз*. Такі похідні здатні утворювати композитогруповання, що формуються одиницями з кінцевими основами на -

оз. Вони різні за чисельністю: **-невроз** – *ангіоневроз, вегетоневроз, трофоневроз*; **-склероз** – *артеріосклероз, атеросклероз, кардіосклероз, коронаосклероз, невросклероз, отосклероз, пневмосклероз*. Подібне до цього композитоугруповання сформовано й групу композитів з основою **-цитоз**, що вказує на стан як певний процес (збільшення або зменшення) об'єктів, указаних першою основою слова: *агранулоцитоз, лейкоцитоз, макроцитоз, мікроцитоз, тромбоцитоз*. Іменник *фагоцитоз* називає дію поглинання живих клітин фагоцитами.

Серед назв абстрактних дій та процесів у терміносистемі біології функціонують слова із суфіксом **-ис**: *лізис* «порушення клітинної структури тканин під дією ферментів, кислот, лугів, солей». Цей іменник є складником композитів *каріолізис* «розщеплення ядра»)» *міколізис* «розчинення клітин грибів». Статус морфеми **-ис** підтверджують слова з кінцевою основою **-ліз**, теж на позначення дій, процесів руйнування, розчинення: *біокаталіз, гемоліз, гістоліз*, що діє підстави для виділення суфікса **-ис**.

У сферу означувачів дій, станів, процесів, властивостей у біології дедалі частіше потрапляють іменники із суфіксоїдами **-инг/-інг**: *алопрінг, інбридинг, моніторинг, стрейнкросинг* «спарювання тварин», *кросфідинг* «стимуляція росту мікроорганізмів», *кросбридинг* «схрещування тварин різних порід», *топкросбридинг* «схрещування тварин», *хомінг* «здатність розпізнавати місце свого народження». З усіма названими запозиченими суфіксальними компонентами у вираженні значень абстрактних процесів, дій, станів та властивостей за дією конкурує давній і все ще продуктивний питомий суфікс **-ість**. Для нього характерна широка комбінаторика з питомими та запозиченими основами, можливість вираження різних значень. У біологічній терміносистемі особливо виразна його функція передавати ознаки, що їх можна кваліфікувати як компоненти модальних значень. Це здатність / нездатність до певних дій, схильність до процесів та станів: *генотоксичність* «властивість хімічних, фізичних, біологічних чинників ушкоджувати структуру і порушувати функціонування генетичного апарату клітин». Здебільшого йдеться

про властивості дій, спрямованих на певні об'єкти: *гігроскопічність* «властивість тканин рослин поглинати вологу», *гігрофанність* «здатність шапинки грибів змінювати зовнішню форму залежно від вологості», *імуногенність* «здатність речовин вірусу чи організму стимулювати утворення специфічних антитіл» або про реакцію на дію певних об'єктів: *радіорезистентність* «здатність клітин, тканин, усього організму витримувати певні дози іонізуючого випромінювання».

Серед похідних утворень цього різновиду слів переважають композити, менше простих (з одним коренем) афіксальних утворень на зразок: *вірулентність* «здатність організму спричинювати хворобу», *інвазивність* «здатність збудників інфекційних захворювань (вірусів, бактерій, грибів) проникати в організм хазяїна і поширюватися в його клітинах». Останні активізують свої позиції у вираженні значень процесів: *рецесивність* «властивість зовнішнього прояву одного з двох різних парних (алельних) генів у формуванні якої-небудь ознаки в особини», *персистентність* «тривале існування чого-небудь, незважаючи на зовнішній або внутрішній вплив», *ремонтантність* «здатність рослин до повторного або багаторазового цвітіння та плодоношення»; стану: *ригідність* «негнучкість, заляккість, зумовлена напруженням м'язів».

Цікаво, що в більшості термінів із суфіксом **-ість** на позначення абстрактних процесів, дій та станів здатність інтерпретовано як здійсненню можливість: *ксерофільність* «здатність рослинних організмів витримувати несприятливі умови водозабезпечення». Тільки в поодиноких випадках підкреслено неможливість процесу чи стану: *інтразональність* «властивість деяких природних утворень (грунтів, рослинності, ландшафтів) не мати географічних зон», *автостерильність* «нездатність пилку проростати на приймочці».

Підкреслення модальності, можливості характерне для композитних і простих слів із суфіксом **-ість**. Воно корелює також із складними іменниками із суфіксом **-ість**, що в своїй структурі мають основи, співвідносні з

прикметниками *стійкий, витривалий*, які містять семи збереження ознак дії, пор. *буферність* «стійкість системи до змін» та *солевитривалість* «стійкість рослин до підвищеної концентрації солей у ґрунті» (синонім *солестійкість*), *паразитостійкість* «ступінь стійкості організму до зараження певним видом паразитів», *газостійкість* «здатність біотичних об'єктів протистояти отруйній дії летких забруднювачів». Вираження ознаки стійкості живих організмів в протистоянні явищам, предметам, іншим організмам властиве в поєднання із суфіксом **-ість** багатьом композитним іменникам із питомими: *вологостійкість, грибостійкість, засухостійкість, лугостійкість, морозостійкість, посухостійкість, хворобостійкість, холодостійкість* та нечисленними запозиченими основами на зразок *філоксеростійкість*.

Незначна частина іменників із суфіксом **-ість**, використовуваних у біологічній терміносистемі, фіксує певну властивість без відношення до дії: *білатеральність* «двобічна симетрія в організмі», *гетерозиготність* «неоднорідність спадкової основи, що походить від батьків». Однак частіше подібні слова трапляються в назвах процесів: *матроклінність* «наближення до материнської форми у гібридів», *поліциклічність, полікамбіальність, мутабільність*; станів: *омніпотентність, псевдоамілоїдність, ювенільність*, рідко дій: *нейропровідність* «передавання імпульсів уздовж нервового волокна».

У словах із названими запозиченими суфіксами та питомими **-ість, -нн(я), -ств(о)** співіснують значення дій та станів у межах тих самих слів на зразок *імобілізація* «1) перехід поживних речовин із доступних для рослин станів у наступну форму, а також 2) позбавлення риб рухомості» або у споріднених за коренем одиницях: *диплоїдія* «наявність у ядрі клітини гаплоїдного набору хромосом, те саме *диплоїдність*».

Споріднені слова із запозиченими суфіксами можуть конкурувати з лексемами, в яких використано питомі суфікси **-ість, -нн(я)**, за відтінками значень: *міксотрофія* «здатність організму використовувати автотрофний і гетеротрофний тип живлення», *міксотрофність* «тип живлення, за якого

організм, крім фотосинтезу, здатен засвоювати готові органічні речовини», *автотрофія* «живлення автотрофів неорганічними речовинами», *автотрофність* «здатність органів (зелених рослин у процесі фотосинтезу, бактерій у процесі хемосинтезу) утворювати органічні речовини з неорганічних». Одиниці із питомими суфіксами конкурують між собою за значеннями «стан»: *наддомінантність* «перевага гетерозиготного стану алеля над гомозиготним» та «властивість»: *наддомінування* «сильний вияв ознаки в гетерозиготної особини»; «процес»: *мікотрофія* «живлення рослин за допомогою мікориз» та «властивість»: *мікотрофність* «форма симбіозу грибів і вищих рослин» (синонім *мікотрофізм*).

Поширене явище співіснування запозиченої одиниці з еквівалентною за значенням калькою. Спостерігаємо його серед назв абстрактних дій, станів, процесів на взір: *гемопоез* – *кровотворення*. Особливо багато таких конкурентів серед утворень з грецькою основою **авто-** та питомою основою **само-**: *автогамія* – *самозапилення*, *автоінтоксикація* – *самоотруєння*, *автоінфекція* – *самозараження*, *автоліз* – *самоперетравлення*, *автооксидация* – *самоокиснення*, *автомомія* – *самоскалічення*, *автофагія* – *самопоїдання*, *автоцитоліз* – *самоперетравлення*.

Калькування за семантикою і відтворенням складників будови слова-прототипа характерне для найменувань станів: *анемія* – *недокрів'я*, абстрактних властивостей: *макроцефалія* – *великоголовість*, *мікроцефалія* – *малоголовість*, *платицефалія* – *плоскоголовість*, *бігамія* – *двошлюбність*, *полігамія* – *багатошлюбність*, *поліфілія* – *багатолистість*, *гетерофілія* – *різнолистість*, *гетероспермія* – *різнонасінність*, *памфагія* – *всеїдність*, *поліфагія* – *багатоїдність*, *фітофагія* – *рослиноїдність*, *нанізм* – *карликовість*, *лімнологія* – *озерознавство* тощо. Такий різновид калькування характерний і для найменувань істот: *еврифаги* – *всеїдні*, *сапрофаги* – *трупноїдні*, *ксилотроф* – *деревноїд* та ін. Рідше значення запозичень передається напівкальками на зразок: *радіорезистентність* – *радіочутливість*, *фітогеографія* – *географія рослин*.

У терміносистемах української мови поширено спосіб перифрастичного освоєння запозичень, тобто переклад однослівної одиниці розчленованими номінаціями: *лактоза – молочний цукор, фруктоза – виноградний цукор, цукроза – буряковий цукор, ламелоцит – пластинчаста клітина, таксодій – кипарис болотний, цистрон – структурний ген, чурфа – мигдаль земляний, ююба – фінік китайський*. У сучасному науковому стилі активізувалося характерне для української мови використання народних назв паралельно з термінами-запозиченнями: *гладіолуси – косарики, копрофаги – жуки-гноювики, молюски – м'якуни, календула – нагідки* або як термінів, подібних до біологічних: *дихальця, мацальця, щупальця* (в істот); *тичинки, приймочки, ніжки, в'язальця* та ін. (у рослин); *веретенця* (в клітинах).

Слід відзначити велику питому вагу серед абстрактних назв властивостей складних слів із суфіксом **-ість**: *пізньостиглість, ранньостиглість, скоростиглість, жаровитривалість, жиромолочність, мертвонароджуваність, рівноспоровість пагонопродуктивність, теплотворність, плодоносність, повноцінність, бактеріоциногенність, барочутливість, біорізноманітність, біопродуктивність, хіастобазидійність, евригіробіонтність, генотоксичність, гетерогаметність*. Так само численну групу утворюють композити – назви абстрактних дій, процесів, станів із суфіксами **-нн(я), -енн(я)**: *брунькозапилення, бджолозапилення, жовчовиділення, слинотворення, пагоновідродження, риборозведення*. Деякі з них об'єднані спільністю кінцевої основи: *видоутворення, жовчоутворення, лімфоутворення, солеутворення*.

Наведені факти свідчать про те, що в сучасній українській термінології відбуваються інтенсивні процеси, які впливають на інтелектуалізацію мови. Вона виявляється в зростанні в лексиконі мови прошарку абстрактної лексики. Це, своєю чергою, сприяє термінуванню та детермінуванню лексики. Численні наукові терміни проникають у загальну мову і серед них абстрактна лексика на взір: *вакцинація, іонізація, імунізація, пастеризація*. У добу глобалізації інтелектуалізація загальнолітературної мови тісно пов'язана з

термінотворенням, що узагальнює досягнення науково-технічного та інформаційного прогресу, зокрема соціогуманітаристики. Процеси сучасного українського термінотворення значною мірою виявлені в інтернаціоналізації лексикону, зростанні в ньому кількості слів-гібридів, кальок, напівкальок, іншомовних словотворчих засобів, перифраз. Інтенсивне словотворення на базі нових термінів засвідчує їхнє швидке входження в мову.

У багатьох випадках воно відбувається насамперед завдяки загальній категорії відносності, вираженої прикметниками (ознакова відносність), формуванню фонду назв абстрактних дій та ознак, що стають центрами тематичних угруповань (предметна відносність). Їх доповнюють афіксоїдні угруповання. Випадки загальної відносності ілюструють подані нижче приклади. Іменник *грам* (одиниця вимірювання ваги) – центр префіксоїдного юкстапозитного угруповання. Останні основи слів із першою основою **грам-** називають одиниці, які вимірюють у грамах: *грам-атом*, *грам-еквівалент*, *грам-іон*, *грам-калорія*, *грам-маса*, *грам-молекула*, *грам-моль*, *грам-сила*. З ними асоціюють два композити, що мають сполучний голосний **-о-**: *грамометр* «динамометр для вимірювання зусиль, не більше за 1Н» та *грамосантиметр*. Отож, слова з темою **грам-** охоплюють одиниці, проміжні між юкстапозитами (наслідками словоскладання) та композитами (результатами основоскладання).

Композитоугруповання здебільшого виражають загальну відносність через ознакову належність уже наявних композитів, пор.: *гравіметрія*, *спектрометрія*, *фотометрія* і *аерогравіметрія*, *аероспектрометрія*, *аерофотометрія* та *аерогамма – спектрометрія*; *аерофотограмметрія*; *фоторозвідка*, *аерофоторозвідка*, *гальванометр*, *фотогальванометр*; *фототопографія* – *аерофототопографія*; *біологія* – *мікробіологія* – *аеромікробіологія* – *аерофотобіологія*, *сфера* – *біосфера*. У цій зоні активно діють механізми спеціалізації термінів-словосполучень, складниками яких є відносні прикметники: *мікориза верхівкова*, *~ вторинна*, *~ектотрофна*, *~ендотрофна* *~ ектоендотрофна*.

Такі темогнізда – продуктивний спосіб категоризації одиниць. Використовувані в них прикметники є запозиченими, але засвоєні українською мовою, або питомими: *квітка* «орган статевого розмноження у покритонасінних рослин, що складається зі вкороченого видозміненого пагона, на якому розміщені маточка, тичинка, оцвітина, квітконіжка, квітколоже». До темогнізда *квітка* входять *квітка азигоморфна, асиметрична, актиноморфна, алотропна, безпелюсткова, апетальна, безпокривна, гемітропна, геміциклічна, гетеростильна, гомогамна, двостатева, зигоморфна, клейстогамна, маточкова, жіноча, моноциклічна, надматочкова, неправильна, азигоморфна, одностатева, пелорична, підматочкова, чоловіча, тичинкова*. Отже, 25 розчленованих номінацій. Деякі з них пов'язані антонімічними відношеннями: *двостатева – одностатева, надматочкова – підматочкова, жіноча – чоловіча*. Деяким властива синонімія: *квітка безпелюсткова – апетальна (калька), квітка маточкова – жіноча*.

У цьому контексті слід розглядати другий поширений спосіб розвитку семантики термінів, який називаємо політермінуванням, що закінчується або формуванням багатозначності терміна, або виникненням омонімів. Зразком першого є *інтеграція* (лат. *integratio* «відновлення, поповнення» < *integer* «цілий») - 1) об'єднання в ціле яких-н. частин, елементів, а в інформатиці – відновлення і (або) підвищення якісного рівня взаємозв'язків між елементами системи. У біології *інтеграція* має два протилежні значення: перше – «відтінок єдиного цілого: *злагодженисть* у роботі окремих частин і органів, що дозволяє організму реагувати на зовнішні впливи», а друге фіксує «*порушення* генної рівноваги і появи нових ознак у природної популяції внаслідок контакту її особин з особинами іншої, не повністю ізольованої (генетично і просторово) від першої популяції».

Прикладом омонімічного розвитку семантики терміна є іменники *індукція*, що хоч і мають спільне етимологічне походження від німецького *Induction* < франц. *induction* < лат. *inductio* «виведення», проте в різних галузях розвинули свої спеціалізовані значення: *індукція I* «логічний висновок від

окремого, до загального»; *матем.* «загальний метод математичних доведень»; *індукція 2, фіз., ел.* «збудження електрорушійної сили в провіднику внаслідок змін магнітного поля навколо нього»; *індукція 3, фізіол.* «взаємодії основних нервових процесів – збудження і гальмування. У біології запропоновано визначення індукції як 1) виникнення процесів розвитку в певній частині (групі клітин) ембріонів та 2) як властивість синтезувати певні ферменти за наявності відповідних субстратів, а також 3) процес утворення ферментів у відповідь на зміну середовища та 4) розвиток клітин за дії речовин, які виділяють інші речовини.

Водночас чіткіше окреслюється інша картина контактів та взаємовпливів мов, що виявляється в конкуренції та взаємоіснуванні термінів питомих та запозичених. Калькування, напівкалькування, творення слів-гібридів, перифраз належать до арсеналу словотворчих способів, що чинять опір ксенізації лексики української мови, посилюють тенденцію до збереження самобутності української номінації та національномовної ідентичності. У роки незалежності України ці тенденції посилюються. Вони відчутні в намаганні термінологів вивільнитися від термінів-покручів, спричинених русифікацією української мови. Нові словники доби незалежності підтверджують вивільнення терміносистем від одиниць, не властивих українській мові. На користь цієї думки свідчать словники з біології, інформатики, фізики, з реєстрів яких вилучено *читаючі пристрої, зимуючі стани птахів, узагальнюючі формулювання*. Хоча, на жаль, у деяких дисертаціях з перекладознавства ще трапляються *приймаюча культура та конкретизуюча функція*.

Ці останні утворення вимагають пильнішої уваги до перифрастичного словотворення, до якого відносимо розчленовані номінації, що формують темогнізда – угруповання слів з однаковою темою – тим самим стрижневим словом, але подільною формою. Вони цікаві як активні засоби оформлення нової категоризації лексики, де є складання основ та слів для творення похідних, серед них і гібридних одиниць, пор.: *мікориза* (англ. *micorhiza* < д. грец. *μῖκος* «гриб» + *ρίζα* «корінь») «симбіотичне поєднання кореневих органів

вищих рослин із грибним міцелієм, який огортає корінь або вкорінюється в його клітини» та утворювачі мікориз – *мікоризоутворювачі* «гриби, які утворюються на коренях дерев, кущів і трав»янистих рослин» – *ектотрофні*, *ендотрофні*, *мікоризи* чи *ектоендотрофні*. Такі семантичні перетворення одиниць характерні для динамічної зони словотворення, у якій помітні переходи від номінацій-словосполучень до однослівних найменувань, пор. *еритроцити* – *червоні кров'яні тільца* – *червонокривці*, *лейкоцити* – *білі кров'яні тільца* – *білокривці*, *генетично модифікований організм* – *ГМО*. Вони стають моделями складання слів, основ у словотворенні для продукування найменувань нової систематики термінів.

Про тенденцію оновлення терміносистем української мови під впливом соціодинаміки свідчать численні неологізми в них на взір щойно названих *мікоризоутворювачів*, *ектоендотрофний*, а також інші: *бета-різноманітність*, *бета-різноманіття*, *мертвонароджуваність* та ін. Серед інших помітно вирізняються назви станів: *носійство* (англ. *carriage*) «стан організму, за якого наявний у ньому чинник нічим не проявляється», що вже дав життя і словосполученню *носійство отруту* (англ. *carriage of poison*), а також композиту *паразитоносійство* «перебування в організмі потенційно патогенного паразита».

Словоскладання в науковій термінології сучасної української мови поступається продуктивністю основоскладанню. Воно по-різному реалізується в різних терміносистемах. Так, у реєстрі «Словника української біологічної термінології» [СУБТ 2012] подано поодинокі юкстапозити на зразок: *бета-різноманіття*, *плюс-формула*. Їх небагато і в пояснювальних частинах його статей, де трапляються іменники на взір: *організм-господар*, *організм-донор*, *організм-паразит*, *організм-посередник* тощо. Значно вища продуктивність словоскладання в терміносистемі інформатики. У реєстрах словників її термінів є *ініціатор-термінатор*, *індекс-регістр*, *оператор-вираз*, *приймач-передавач*, *оператор-перемікач*, *регістр-клямка*, *регістр-джерело*, *розділювач-*

сортувальник, символ-заповнювач, система-консультант, система-путівник, тест-монітор, тест-програма.

Під впливом англійської мови в терміносистемі інформатики, інформаційних технологій зокрема, активізувався проміжний між композицією та юкстапозицією спосіб словотворення, коли відношення і семантичні зв'язки між компонентами складного слова закріплено позиційно, як в англійській мові, а в сучасній українській мові – без сполучного голосного: *імідж-експозиція, імідж-інформація*. Понад сотню похідних, що їх можна розглядати як наслідок осново- та словоскладання, засвідчено з основою **інтернет-**: *інтернет-адреса, інтернет-аукціон, інтернет-провайдер, інтернет-чат, інтернет-шоп, інтернет-шоу* тощо. Серед них численні гібридні слова: *інтернет-залежність, інтернет-зв'язок, інтернет-книгарня, інтернет-користувач, інтернет-опитування, інтернет-посилання* [Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008: 9-35, 79-91]. Продуктивність властива основі **веб-** у словах проміжного типу: *веб-архів, веб-дизайн, веб-конференція, веб-мережа, веб-портал* тощо.

Подібні до цього утворення групуються в композитно-юкстапозитні об'єднання, викликаючи труднощі в правописанні, пор.: *імідж-експозиція, імідж-інформація, імідж-платформа* та *іміджмейкер* і *іміджобудівництво*. Проміжний словотвірний статус цих похідних підтверджують інші темогнізда, кількість яких дедалі більше зростає в сучасній українській мові, змінюючи морфемний образ її слів: *мас-медіа, мас-акція, медіа-ідеал, медіа-життя, медіа-іменерія, медіа-індустрія, медіа-квиток, медіа-образ, медіа-освіта, медіа-цивілізація, медіа-юрист* тощо.

Література

1. Клименко Н. Ф. Аглютинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С. 96-104.
2. Клименко Н. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – 2003. – № 3-4. – С.83-105.

3. Клименко Н.Ф. Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
4. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008.
5. Косович О. Інноваційні процеси в лексиці сучасної французької мови (на матеріалі онлайн-видань): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Київ, 2015.
6. Ніколенко О.В. Прізвиська в англомовній картині світу: структурні, семантичні, соціокультурні особливості: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2015.
7. Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок. – Москва: Прогресс, 1967. – С. 17-41
8. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – Київ: Видав. центр КНЛУ, 2005.
9. Kredátusová J. Ukrajínská neológia a obnovavacie procesy v ukrajínskej lexike. – Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2014.

Словники

АРСУН – Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – Київ: ТОВ «КММ», 2013.

ГС – Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. / Відп. редактор член-кор. НАН України Н.Ф.Клименко. – Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011.

ЕСЗСС – Селігей П.О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові. – Київ: Видавничий дім «Академперіодика», 2014.

Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Львів: Світ, 2002.

Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006) : словник. Харків: Майдан, 2007.

РУСНТ - Російсько-український словник наукової термінології: У 3 т. – Т.1. – Суспільні науки. – К.: Наук.думка, 1994; Т.2. – Біологія. Хімія. Медицина. – К.: Наук.думка, 1996; Т.3. – Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. – Київ: Наук.думка, 1998.

СІС-51 – Лъохін І. В. & Петров Ф. М. (Ред.). (1951). *Словник іношомовних слів*. Київ: Державне видавництво України.

СІС-74 – Словник іношомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974.

ССІС – Сучасний словник іношомовних слів / Упор. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – Київ: Довіра, 2006.

СУБТ – Словник української біологічної термінології / За ред. Д.М. Гродзинського, Л.О. Симоненко. – Київ: ТОВ КММ, 2012.

УНС – Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Савенко А.О. Українсько-новогрецький словник. – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2008.

ΑΛΝΕ – Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (2002). Αντίστροφο λεξικό της νέας ελληνικής. Θ/κη: Α.Π.Θ. Δελτίο επιστημονικής ορολογίας. Τ.1-13. – Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

ΝΕΛ – Κριαράς, Ε. (Ed.). (1998). *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας*. Θ/κη.

ΛΝΕΓ – Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας / Επιμελ. Γ.Μπαμπιώτη. – Αθήνα: Κέντρο γλωσσολογίας, 2005.

Роль функціонально-стильової диференціації лексикону в зростанні когнітивної та комунікативної потужності української мови початку XXI ст.: завдання лексикографічного моделювання мовної динаміки

Основу мовної діяльності суспільства незмінно становить сукупність мовних засобів, придатних для задоволення його когнітивних і комунікативних потреб. Державний статус української мови забезпечує повноту її функціонування в усіх сферах суспільного життя. Повноту й успішність її використання для пізнання людини і світу, наукових досліджень і просвіти, для обміну інформацією та її зберігання уможливорює корпус мови в тому трактуванні цього терміна, що прийняте в сучасних соціолінгвістиці та соціології мови. На відміну від поняття корпусу в сучасній комп'ютерній лінгвістиці корпус мови в її соціальній функції і становить єдність насамперед словника, граматики та правопису загальнонаціональної мови.

Автори у здійсненому дослідженні зосередили свою увагу на явищі функціонально-стильової диференціації української мови на початку XXI ст. Основна гіпотеза, довести яку вони прагнули в аналізі, описі та інтерпретації різностильового мовного матеріалу, полягала в твердженні, що функціонально-стильова диференціація лексикону та граматики мови, закріплена в правописі, сприяє зростанню її комунікативної потужності. Тексти функціональних стилів і сфер уживання сучасної української мови, що найактивніше і найоперативніше «випрацьовують» функціонально-стильові варіанти нейтральних номінацій і висловів, окремі категорії слів з різними прагматичними функціями, продемонстрували переваги й особливості у творенні та вживанні певних типів позначень. Дослідження структури та складу окремих функціонально-стильових ідіомів (підмов), сформованих або істотно оновлених за роки незалежності в різних стилях (підстилях) і сферах побутування української мови, дало підстави авторкам стверджувати слушність цієї гіпотези і дієвість функціонально-стильової диференціації мови для розширення засобів мовної діяльності сучасного українського суспільства в строкатому спектрі інтенцій, смаків і уподобань мовців.

Накопичений матеріал дослідження становить ресурс для роботи над новими словниками української мови, як загальномовними тлумачними, насамперед активного типу, комунікативно-прагматично зорієнтованими, так і над аспектними, термінологічними, ідеографічними словниками. Нові слова та сполуки, нові висловлення, що засвідчують результати не лише функціонально-стильової диференціації системи та структури сучасної української мови, а й наслідки її формально-семантичної стратифікації, поглиблення й уточнення позначуваних понять і суджень про них, украй важливі для створення лексикографічних моделей реального стану української мови на початку XXI ст., для укладання словника активного типу, передусім тлумачного загальномовного, налаштованого на представлення вживання мовних одиниць, їхнього комунікативно-прагматичного потенціалу.

Успішне розв'язання цього завдання, важливого для употужнення статусу української мови як мови держави, можливе завдяки планомірному й послідовному вивченню закономірностей та особливостей функціонування слів і словосполук у різних стилях і сферах використання української мови, виявленню чинників формування та розвитку тих мовних ідіомів, які у них виникають, специфіки взаємодії на сучасному етапі історії української мови внутрішніх (питомих) і зовнішніх (запозичених і запозичуваних нині), загальних і спеціальних, термінологічних її ресурсів, різних способів номінації і предикації, а також адаптування запозичень.

Авторки монографії далекі від наївного наміру подати остаточні та єдино можливі розв'язки цих завдань. Вони намагалися лише внаслідок аналізу конкретного мовного матеріалу сформулювати ці завдання та запропонувати певні способи їхнього розв'язання, які вважали ефективними як для створення нових лексикографічних моделей українського лексикону та граматичного ладу, так і для поточної суспільної мовної практики. Авторки цієї праці свідомі того, що зробили лише підступи до всебічного наукового вивчення реальної картини системно-структурних змін в українській мові початку XXI ст. у функціонально-стильовому її вимірі.

Наукове видання

Євгенія Анатоліївна КАРПІЛОВСЬКА

Лариса Павлівна КИСЛЮК

Ніна Федорівна КЛИМЕНКО

**СИСТЕМА ТА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
У ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВОМУ ВИМІРІ
МОНОГРАФІЯ**

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»

Відповідальний редактор Є. А. КАРПІЛОВСЬКА

Підготувала оригінал-макет електронного видання Ю. О. ЦИГВІНЦЕВА

Відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної
лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4,
м. Київ, 01001, Україна

e-mail: slovsprava@ukr.net

**РЕДАКЦІЙНА РАДА СЕРІЇ
«СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»:**

Гриценко Павло Юхимович (голова)

Горголюк Ніна Георгіївна

Бибик Світлана Павлівна

Городенська Катерина Григорівна

Єрмоленко Світлана Яківна

Карпіловська Євгенія Анатоліївна

Соколова Світлана Олегівна

Шульгач Віктор Петрович

Казимилова Ірина Андріївна

Коца Руслана Олександрівна

Петрова Оксана Іванівна (секретар)

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»

1. *Кобиринка Г. С.* Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках. – К., 2009.
2. *Яценко Н. О.* Формування назв військового одягу в українській мові. – К., 2009.
3. *Сидяченко Н. Г.* Мовотворчість українських і польських письменників. – К., 2009.
4. *Сукаленко Т. М.* Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові. – К., 2010.
5. *Городенська К. Г.* Сполучники української літературної мови. – К., 2010.
6. *Коць Т. А.* Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. – К., 2010.
7. *Сюта Г. М.* Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи. – К., 2010.
8. *Навальна М. І.* Динаміка лексики української періодики початку ХХІ ст. – К., 2011.
9. *Габай А. Ю.* Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові. – К., 2011.
10. *Тименко Л. О.* Лексика офіційно-ділового стилю в історії української мови (1917–1933 рр.). – К., 2011.
11. *Вербич Н. О.* Інтонація переконування в публічному мовленні. – К., Луцьк, 2011.
12. *Христіанінова Р. О.* Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові. – К., 2012.
13. *Іщенко О. С.* Голосні звуки української мови залежно від темпу мовлення. – К., 2012.
14. *Гороф'янюк І. В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2012.
15. *Бибик С. П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. – К., 2013.
16. [Граматика сучасної української літературної мови](#). Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. – К., 2017.
17. *Клименко Н. Ф.* Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2017.
18. *Кислюк Л. П.* Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. – К., 2017.
19. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія [автори: Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; за ред. Є.А. Карпіловської]. – К., 2017.

-
20. *Халіновська Л. А.* Українська авіаційна термінологія: формування і функціонування: Монографія. — К. : КММ, 2017.
21. Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання. — К., 2017.
22. *Сюта Г. М.* Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. — К., 2017.
23. *Краєвська Г. П.* Народно-виробнича термінологія центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. — Вінниця, 2018.
24. *Коць Т. А.* Українське слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ століття. Динаміка літературної норми. К., 2018.
25. *Мялковська Л. М.* Мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького: лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція. — К., 2019.
26. *Данилевська О. М.* Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. — К., 2019.
27. *Сахарова О. В.* Персонажі сучасної української драматургії: лінгвістичні аспекти. — К., 2019.
28. *Архангельська А.* *Femina cognita.* Українська жінка у слові й словнику. — К., 2019.
29. *Гороф'янюк І. В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: структурна організація та ареалогія. — Вінниця, 2020.
30. *Мовчун Л. В.* Українська рима в системі мови і в мовній практиці. — К., 2020.
31. *Черемська О. С.* Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (ХІХ – перша третина ХХ століття). — Харків, 2020.
32. *Семеренко Г. В.* Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значеннями в українській мові. — К., Запоріжжя, 2020.
33. *Соколова С. О.* Аспектуальні категорії українського дієслова. Монографія. Київ: «Книга-плюс», 2021. 224 с.
34. *Городенська К. Г.* Сполучникові складносурядні речення української мови в нових координатах формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури. монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2022. 208 с.
35. Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська; техн. ред. Ю. О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 596 с. [Електронне видання] <https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsoD9y0F/view?usp=sharing>

36. Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія [автори: *С.О.Соколова, М. О. Гонтар, О.М.Данилевська, Г. М. Залізняк, Л. Т. Масенко, О. Г. Руда, В. М.Труб, І. М. Цар*; відп. редактор С. О. Соколова]. Київ, 2023. [Електронне видання]. <https://drive.google.com/file/d/11qazzxXuQ-AVcrUzH9YFFmfZDQ1BxrO/view?usp=sharing>

37. Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус: монографія; [Автори: *Л. І. Дідун, З. Г. Козирева, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко*; відповід. ред. *З. Г. Козирева*; підгот. електр. вид. *І. А. Самойлова і Ю. О. Цигвінцева*]. — Інститут української мови НАН України. — Київ, 2023. — 483 с. (23,4 а.а.) [Електронне видання].

38. *Казимилова І. А., Туровська Л. В., Яценко Н. О.* Українське теоретичне термінознавство на тлі слов'янського досвіду: колективна монографія / Відп. ред. *І.А. Казимилова*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 289 с.

39. Лінгвософія українських текстів ХХІ століття: колективна монографія [Автори: *С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, А.Ю. Ганжа, Т.А. Коць, Г.М. Сюта*]. Київ, 2023. 516 с. (електронне видання)

40. *Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф.* Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. *Є.А. Карпіловська*: підготувала електронний оригінал-макет *Ю.О. Цигвінцева*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 351 с. [Електронне видання].

Інститут української мови НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
електронна скринька: ukrmov@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серії ДК 7956 від 11.10.2023